

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№6(52) 2017

**доктор экономических наук, академик,
президент Ассоциации высших учебных
заведений Республики Казахстан**

РАХМАН АЛШАНОВ

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal**

№6 (52) 2017

**ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART
ФИЛОЛОГИЯ - FILOLOGY**

Астана 2017

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Бас прокуроры
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мемлекеттік заң кеңесшісі (Ташкент)
Байделдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., с.ғ.д., профессор
Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Галитов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., -а.ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұрмағұлов Б.Т., - т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Заринов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., з.ғ.д., профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Конягин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мухамедирлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰОУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ҚР Жазушылар Одағының төрағасы, ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н., з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., -а.-ш.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұрмағұлова В.И. - ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нхи Think, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Генеральный Прокурор РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, государственный советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., д.п.н., профессор
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., - д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Камел М., д.э.н. профессор
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Конягин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Маукевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., Председатель Союза Писателей Казахстана, поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н., д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. - д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Масаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Қурманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdulkarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh. K., Dr. of Law, General Prosecutor RK
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law, Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Burhanov K.N., Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., - Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr. of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Mukhamediyuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhaeva A.K., professor
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Chairman of the Writers' Union, Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A., Dr. of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Sultanov K.S., Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor
Sydykova L.Ch., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shamurzaev T.T., Dr. of Law, professor (Bishkek)

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Agibaev A.N., Dr. of Law, professor
Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. - Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr. of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr. of Law, professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology, professor
Sadanov A.K., Dr. of biology, professor
Sapiey O.S., The public figure of RK
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу ММУ:	проф. Матвеева А.А..	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А..	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Венгерского государственного университета
4. Библиотека университета Карлова в Чехии
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека Стамбульского университета
7. Библиотека Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАГС)
8. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
9. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
10. Библиотека Московской государственной юридической академии им. О.Е. Кутафина
11. Библиотека Московского университета МВД России
12. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
13. Библиотека Белорусского государственного университета
14. Библиотека Киевского государственного университета
15. Национальная научная библиотека Грузии
16. Библиотека Ереванского государственного университета
17. Национальная библиотека Азербайджана
18. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
19. Библиотека Туркменского государственного университета им. Магтымгулы
20. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
21. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
22. Библиотека Таджикского государственного университета
23. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
24. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
25. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
26. Библиотека ВНИИ МВД России
27. Библиотека Российской академии правосудия
28. Библиотека Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова
29. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
30. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
31. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
32. Библиотека Рязанской академии права и управления
33. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы (Ростов-на-Дону)
34. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
35. Библиотека Омской академии МВД РФ
36. Библиотека Томского государственного университета
37. Библиотека Саратовской государственной академии права
38. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
39. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
40. Библиотека Дальневосточного государственного университета
41. Библиотека Самарского государственного университета
42. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
43. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
44. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
45. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
46. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
51. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
52. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 6 (52) 2017 жыл**

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 12.12. 2017 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 31 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №144.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Шаңқыбаева Ә.Б., Бахыт С. «ҚАРА ЖОРҒА» ҚАЗАҚ БИІНІҢ ҚЫТАЙ ЕЛІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН МАҒЛҰМАТТАРЫ.....	12
Сапенова З.А. МУЗЫКАЛЬНЫЙ ЭКЗОТИЦИЗМ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ОРИЕНТАЛИЗМА.....	17
Вовнова Е.В. ЭТЮДНЫЙ МЕТОД РЕПЕТИРОВАНИЯ, КАК НАИБОЛЕЕ ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ РАБОТЫ НАД ПЬЕСОЙ И РОЛЬЮ	24
Шакиева С.О. PRODUCT PLACEMENT: КИНО ЖӘНЕ МАРКЕТИНГТІК ТӘСІЛ	29
Жаңбыршиева А.О. ҚАЗАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ «CONTEMPORARY ART»	34

ФИЛОЛОГИЯ - FILOLOGY

Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Таттибаева А. ҚАСИЕТТІ «ЖЕТІ» САНЫ КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛІ.....	38
Ахметова Б.З., Ибрагим А.Е. СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (на примере гидронимов, оронимов и годонимов)	43
Жұнисова М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ ІЛІМІ	48
Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Таттибаева А. ЖАН-ЖАНУАРЛАР ТОТЕМІНЕ ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ	54
Акешова М.М., Герасимова Е.А. ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПОД ВЛИЯНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ	56
Kazybek G.K., Aripov A.A. FEATURES OF THE TRANSLATION OF WORKS (POEMS) ZHAMBYL INTO RUSSIAN	60
Aripov A.A., Oguz D. USING OF KAZAKH AND UZBEK LANGUAGES FOR TEACHING TURKIC LANGUAGE IN TURKEY	64

Жунисова М. ТҮРКІТАНУДАҒЫ ОРАЛ-АЛТАЙ ТЕОРИЯСЫ	67
Жапарова А. Ж. КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ МЕТАФОРА	71
Ақылбаева Г.И, Копбосынов М.А ӘДЕБИЕТТЕГІ АҒARTУШЫЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ	75
Әбутәліп О., Слямбеков Қ.Б. КОСМОНИМДЕР: КҮНТІЗБЕ ЖҮЙЕСІНЕ ТӘН ҰҒЫМДАР МЕН ОНЫҢ МӘДЕНИ-ШАРТТЫЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ	80
Байтанасова Қ.М. Алимбаев А.Е. АБАЙ ГУМАНИЗМІ: ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ МОРАЛЬ ФИЛОСОФИЯСЫ	83
Жапарова А.Ж. АБАЙ МЕТАФОРАСЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРДА БЕРІЛУІ	88
Жамбылқызы М. АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРІНІҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	93
Мукажанова Л.Г. ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ФОНЕТИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ И ШКОЛЕ	97
Әлім Ә.А., Нұржанова Ш.С., Мадалиев М.М. СПОРТТЫҚ ЖУРНАЛИСТИКАНЫ ҒЫЛЫМИ ТҰРҒЫДАН ҚАРАСТЫРСАҚ.....	103

ӨНЕРТАНУ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART

Шаңқыбаева Әлия Быхытжанқызы

Өнертану кандидаты, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының
профессоры, alia20098@mail.ru

Бахыт Сая

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2 курс магистранты

«ҚАРА ЖОРҒА» ҚАЗАҚ БИІНІҢ ҚЫТАЙ ЕЛІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН МАҒЛҰМАТТАРЫ

Түйін: Мақалада авторлар қазақтың «Қара жорға» биінің тарихи тамырын қарастыруға талпыныс жасады. 1980 жылдардан басталған Шынжаң жеріндегі халық мұраларын қайтадан жинақтап зерттеуге байланысты, халық ішіндегі билер де көптеп жиналды. Соның ішінде қазақ халқының өзіне ғана тән билердің арасында «Қара жорға биі» қағазға түскен еді. Қытай еліндегі қазақ биін зерттеушілері бір пікірге келіп, «Қара жорға» халық биінің тамыры мен тарихы сонау ата-бабаларымыздың ежелгі ғұндар мен сақтар дәстүрлерінен бастау алады деген ойға келеді. Қай ұлттың биін алсақ-та, би сол ұлттың жан-жақты өмірін ұғынып, өрнекті өрілген эстетикалық тәрбие құралын бейнелеп көрсетеді. Қазақтың халық биі «Қара жорға» Еуропа, азиядағы қазақтар шоғырлы қоныстанған аумақтарға кеңінен таралып, қазақ халқының бірігу жолындағы көрсеткіші болып табылады.

Түйін сөздер: өнер, ұлттық би, қазақ халық биі «Қара жорға», ұлттық дәстүр.

Резюме: В статье авторы рассматривают истоки национального казахского танца «Кара жорга» на примере не известных широкому кругу читателей документов китайских исследователей. Многие из них сходятся во мнении о древнейших корнях этого танца, уходящих в традицию гуннов и саков, исторических предков казахов, тем самым доказывая его национальную принадлежность. Национальный танец всегда является отражением жизни народа, воспитывающим его в эстетическом духе. В настоящее время народный танец «Кара жорга» может явиться показателем единения казахского народа.

Ключевые слова: искусство, национальный танец, казахский народный танец «Кара жорга», народные традиции.

Summary: In this article the authors examine the origins of the national Kazakh dance "Kara zhorga" for example, the documents of the Chinese researchers. Many of them agree about the ancient roots of this dance, going with the tradition of the Huns and Sakas, the historical ancestors of the Kazakhs, thereby proving his nationality. The national dance is always a reflection of people's life, raising it in the aesthetic spirit. Folk dance "Kara zhorga" can be currently the indicator of unity of the Kazakh people.

Key words: art, national dance, the Kazakh folk dance "Kara zhorga", the folk tradition.

Би өнерін, сонау ықылым заманның өзінде-ақ, қазақтың ұлттық өнерінің бір бұтағына айналғанын айқын аңғарамыз. Қазақ биінің бірнеше дәуірді бастан кешкені баршаға аян. Бұл өнердің түп-тамыры, ғасырлар қойнауынан нәр алып, бүгінде еліміздегі кәсіби бишілер, би ансамбльдері мен би студияларымен жалғасып отыр.

Ұлттық өнер түрлерінің ішінде айтар ойын, ой мазмұнын, үнсіз ғана өзіндік өрнектілігімен, әсем қимыл-қозғалыстарымен, адамның жан-дүниесіне ғажайып әсер беру арқылы жеткізетін өнер түрі – бұл би өнері. Би өнерінің қоршаған ортамен тікелей байланысты туындап отырғаны белгілі. Қай ұлттың биін алсақ-та, би сол ұлттың ұлттық салт-дәстүрін, жан-дүниесін, танымын, түсінігін, философиялық тұрғыдан танытудағы көріністің куәсі іспетті өрнекті өрілген эстетикалық тәрбие құралын, бейнелеп көрсетеді. Сайып келгенде, халықтың жан дүниесі, оның тыным-түсінігі, табиғатпен байланысы, философиясы, қазақ биінің арқауы, деп санауға болады. Міне, осының бәрі кез келген бидың құрылымынан, болмысынан айшықты көрініс тауып жататынына күмән жоқ. Мұхтар Әуезовтың «Біздің қазақ халқы дарынды, өнерпаз халық, ән, күй деген мұрамызда шек жоқ. Ал бұл қазақ халқынан қалған биден мұра өте аз. Жаңа ұрпақ осы биді қолға алғаны жөн» - деген алаңының өзектілігі бүгін күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің біріне айналды.

Өнертанушылар мен тиісті билік өкілдері би туралы баяндамаларында қазақ биінің бірнеше дәуірді бастан кешкенін, қазақ би өнерінің түп-тамыры ғасырлар қойнауынан бастау алатынын мақтаныш етіп айтып жүр. Біз кәзір ертедегі билердің ұлттық ойындар мен салт-жораларда сақталғанын, тарихи және этнографиялық деректерде қалыптасу негіздері барлығын, жиын-тойларда жұрт көңілін көтеретін күлдіргіш-қуақылардың өнерлерінде би қимылдары мол қолданылғанын, қазақ

биі көшпелі малшының тұрмыс-тіршілігін, табиғат көріністерін ұлттық таным-талғамға сай көркем бейнелегенін өнертанушылардың айтуымен ғана білеміз.

Алғашқы уақытта ұлттық би қозғалыстары діни-салттық әрекетке байланысты болып, ақырын-ақырын би өзінің тұрмыстық өзгешеліктеріне ие болды. Сонымен қатар, түрлерге бөліктенген би, ара тәуелділік таралуына байланысты ерекше жергілікті сипатына ие болды.

1980 жылдардан басталған Шынжаң жеріндегі халық мұраларын қайтадан жинауға байланысты, халық ішіндегі билер де көптеп жиналды. Соның ішінде қазақ халқының өзіне ғана тән: «Аю биі», «Қара жорға биі», «Өртеке биі» (құыршақ биі), «Көп түйме биі», «Шешек биі», секілді төл билеріміз қағазға түскен еді.

Қытай қазақтарында көп биленетін бидің бірі, біздің тақырыбымыздың тақиясын кигізіп отырған, «Қара жорға» биі. Бидің оқиғалық мазмұны мынадай: жылқы түлігінің жабайы кезінде бір қазақ жігіті дала жылқысының біреуін шалмалап ұстап алып, қолма-қол үйретіп, аулына мініп келеді. Жылқының өңі қара оның үстіне жорға екен. Өз табысына қуанған әлгі жігіт алдымен атын ойнақтатып, ат үстінде, онан соң жерге түсіп билейді. Ауыл адамдары қызу қарсы алады.

Ал бидің шығу тарихына келсек, қытай жазбаларында мынадай деректер кезігеді. «Қытайдың Таң дәуіріндегі «Шынжаң билері» деген кітаптың 2 том 310 бетінде: «Таң хандығы дәуірінде «Жылқы биі, тост күйі» атты музыка болған. Хан, Таң патшалығы кезінде Орта Қытайға батыс өңірлерден көптеген жылқы кіргізіледі. Осыған байланысты Таң дәуірінде Шынжаңда «жылқы биі» көп таралды» - деп жазылған. Сол кітапта тағы да: «Таң патшалығының жаңа тарихы» деген кітаптың шығыс тармағынан үзінді келтіре келіп: «...ол кездегі музыка аспаптарының сыбызғы, барабан, көп түтікті сыбызғы, табакты қоңырау болса, билерден «жылан», «арыстан», «жылқы», «арқан» билері бар еді. Осыдан барып, қырғыздар арасында «Жылқы биі» таралған. Кәзір Шынжанның жер жерінде «Жылқы биі» кеңінен ойналып жүр. Мәселен Іле, Алтайды мекендеген қазақтар мен Тасқорғанды мекендеген тәжік, Атұшты мекендеген қырғыздар арасында «Жылқы биі» таралған. Қазақ халқына жаппай таныс «Қара

жорға» биі осы жылқы биінен дамыған, басқа нұсқа деген межелер бар. «Қара жорға» биі басқа ұлттарда бар болғанымен, олардың биленуі қазақ биінен өзгеше екен».

Қазақ биін зерттеуші қытай битанушысы Уаң Жиячың «Қазақ би өнерінің келу қайнары және басты ерекшелігі» атты мақаласында «Қара жорға» биі туралы ойларын былай жеткізеді: «Көшпенді шаруашылықпен шұғылданған қазақ ұлты үшін ат олардың қанаты. Мейлі мал баққанда, көшкенде, жүргенде, соғыста болсын аттан айырыла алмайды. Олар жылқы киесі «Қамбар ата» деп, бір мезет жылқыны төтем тұтқан. Қазір Алтай аймағының Қаба ауданында «Шубарайғыр» деген ру бар. Қазақтың халық биі «Қара жорға» Еуропа, азиядағы қазақтар шоғырлы қоныстанған аумақтарға кеңінен таралған. Қазақ халқының биінде көшпенділер тұрмысының әр түрлі ерекшеліктері сіңіріліп, ой-сезім, қуанышы мен қайғысы бейнеленген». [1,76]

Қазақ биін зерттеуші Уаң Жиячың өзі куә болған билер туралы мынадай сыр шертеді: «Қазақ халық билерінің материалдарын жинағанымда, мен Шынжаң Алтай аймағы Көктоғай ауданының қиырдағы қыстағынан «бақсы ойынын» көрдім. Құшынаштың сайтан қууына ұқсайды екен. Басына қауырсын тағып, денесіне аң терісін киіп, сол қолына асаяяқ ұстап, оң қолына барабан алып, лаулап жағылған отқа балтаны қыздырып, жалаң аяғына балтаны басады. Бірде оттағы балтаны алып шығып, тілімен жалап арбан-құрбан етіп, енді бірде күбірлеп дұға оқып, албастыны аластап, пәле қазадан аулақ болу үшін тілек тіледі екен. Әйелдердің ойынында аналық қауымның соңғы кездерінің қалдықтары бар. «Диуана» бұған ұқсамайды. Би билеуші бас киіміне аққудың қауырсынын қыстырып, кеудесі жалаңаш күйде, белуардан төмен «аққудың қауырсынынан» тоқылған көйлек киіп, аққудың қауырсынын байлаған аса таяқты ат орнына мініп, күн жайлатып, келер күнді болжайды. «Бақсы» ойнағанда үйде немесе ауланың ішінде болады. Ал «диуана» ауыл-ауылды кезіп жүріп ойнайды. Бұл екі түрлі халық биі жартас суреттерінде әсерлі бейнеленген. Мәселен, Алтай аймағы Көктоғай ауданының Таңбалытас деген жерінде қызыл тастан ойылып сызылған топтық би схемасы бар. Бірінші топ суретте: бес адам қатарымен тізілген. Сол жақтағы бірінші адам басына үш тал қауырсын, үшінші адам екі тал қауырсын,

соңғы біреуі қысқа үш тал қауырсын таққан. Бес адамның иықтары бір сызықтың бойында болып, аяқтары ашылған. Екінші топ суретте: бес адам дөңгеленіп орналасқан болып, ішіндегі бірінші тұрғаны басына екі қауырсын тағып, аяғын айқастырып, білегін 45° түсірген. Бұл суретте ертедегі шаман дініне сенгендердің топтасып билеп мінәжәт еткенін көруге болады».

«Қара жорға» қазақтың биі емес деген пікірлерді де көптен кездестірудеміз. Аталмыш «Қара жорға» биі туралы мәдениеттанушы Бердалы Оспаннның пікірін білген болатынбыз. «Қара жорға» - Қазақстанда пайда болған өзіміздің төл биіміз. Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен онкүндігі кезеңде басқа билердің қатарында «Қара жорға» биінің де орындалғаны туралы Қанабек Байсеитов пен Ғарифолла Құрманғалиев айтқан. 1934 жылы бұл биді Мәскеу қаласының Үлкен театрының сахнасында Ысқақ Быжыбаев билеген. Ысқақ Быжыбаевтың «Қара жорға» биін ұзақ уақыт билегені туралы зерттеуші Дәурен Абиров өзінің «Қазақ биінің тарихы» атты зерттеу кітабында былай деп жазды: «1949 жылы Мәскеудің Анатолий Луначарский атындағы театр институтының балетмейстерлік бөлімнің екінші курсы бітіріп Алматыға демалысқа келгенде, Құрманбек Жандарбеков Жастар театрында өтіп жатқан халық дарындары слетінің қазылар алқасына мүшелікке шақырды. Сонда 60 жастағы Быжыбаев Ысқақ «Қара жорға» биін биледі. Өзі жасаған жорға мүсінін беліне байлап алып біресе жүйткі шапса, біресе атын кілт тоқтатып, көкпар ойынындағыдай еңкейіп жерден көкпар алғандай қимылдарымен небір көріністерді көрсетті» [2, 53].

Осы дәлелдерден-ақ қазақтың биі емес деген пікірлерге қалайша сенуге болады? Бұл бидің насихатталуына көптеген дүниелер жасалуда. Тіпте, мектептер «Қаражорғаны» күнделікті жаттығу орнына қолдану арқылы, балалардың ұлтжандылық сезімін оятамыз десіп жүр. Рас «Қаражорғаның» ұлттық би өнеріне өзіндік серпіліспен қозғалғаны белгілі. Бірақ, бір ғана «Қаражорға» қазақтың бүкіл би өнеріне қалай көшбасшы болсын дегендей ой туындайды? Сондықтан осы жағын да қарастырған жөн болар. Қазақ ұлттық биі туралы Қазақстанның Халық әртісі, актриса Нүкетай Мышбаева: «Қазақтың ұлттық биі бар. Оның ішінде күні бүгінге дейін биленіп

келген «Қамажайдың» орны ерекше. Халқымыз осы «Қамажай» биі арқылы өзінің тұрымыс-тіршілігін бейнелеген. Әр заманның өз биі, әні, сәні болады. Қазіргі кезде кез келген той-томалақ, жиындарда ұлттық би ретінде «Қара жорға» биленеді. Кейбіреулер «Қара жорғаны» Монғоладан келген би деп жүр. Бірақ менің есімде қалған бір нәрсе, Шараның репертуарында дәл қазіргі «Қара жорғаның» өзі болмаса да, соған ұқсас бір би болатын. Шара Жиенқұлова қолына қамшысын алып сол биді билегенде, таңқалмайтын көрермен болмайтын» [3] деп ойын сабақтаған. Бұл ойлардың астарында «Қара жорға» өзгенің емес, қазақтың биі екендігі тайға таңба басқандай көрініп тұр.

Соңғы жылдары «Қара жорға» биі мен «Кеңес күйі» дүниежүзілік Гиннесс рекордтар кітабына еніп, бүкіл дүние жүзіне тарала бастағандығы жұртқа мәлім. Қазақстан халқы да өзінің ежелгі өнерімен қайта қауышып, «Қара жорғаның» ел ішіндегі насихаты табиғи сипат алуда. Мәселен, осыдан бірер жыл бұрын Атырау қаласында бұл биді бір сәтте 15 мың адам билеген.

Бір қызығы-бұл бидің адам денсаулығына пайдасы жөнінде медицина мамандары да атсалысып, тамаша пікірлер айтып жүр. Би мамандары орыс биі аяқпен, өзбек, ұйғыр билері қол-мойын әрекетімен, монғол биі жауырынмен, ал қазақ билері - адамның тұтас буындар жүйесімен орындалады деп қарайды. Осылайша бұл би біртіндеп оқушылыр гимнастикасына айналып, «Сарыарқа» біздің күйіміз, Қара жорға биіміз» дейтіндей, үлкен ұлттық дәстүрге айналып келеді. Осы бидің тегін зерттей келгенде, ең алдымен «қара» сөзінің астарында үлкен мән-мағына жатқандығын байқауға болады. Бұл «қара» - «бұқара» деген мағына берсе керек. Қазақ халқының негізгі- «қара орман» тіркесімен теңесетін ұғым. Сол сияқты «қара сөз», «қара шаңырақ» деген ұғымдарға ұқсас қолданысқа ие. «Қара өлең»-қазақ өлең-жырының ұшқан ұя, алтын бесігі.

«Қара жорға»-қазақтың халық биі, қазақ биінің төресі, атасы. Олай болса, біз халқымыздың қасиетті биі «Қаражорғаны» да қастерлеп, оны қазақ билерінің атасы, ескіден келе жатқан ежелгі мұрамыз деп білгеніміз абзал. Халықтың Жорғадай тайпалаған, думанға толы дәстүрлі биі дегенді білдіреді. Көшпенді қазақта ер қанаты саналған ат туралы соншама күй шығарған халықта бірде-бір би болма-

ды деу ақылға сыймайды. Қазақ ұлттық энциклопедиясында «Қара жорға- қазақтың халық биі...»екендігі туралы түсінік беріліп, оның 1934 жылы «Айман-Шолпан» қойылымында Қазақстан сахнасында да биленгені туралы жазылған [4, 571]. «Қара» сөзінің өзі де осы билің тарихының өте арыда жатқандығын аңғартады. Өйткені, «хана», «қараша» сөздері сонау сақ, ғұн, үйсін, заманындағы жазба деректерде де кездеседі. Жазушы Сұлтан Жанболатовтың «Үйсіннама» атты кітабында мынындай деректер келтіреді: «Лиу Юңның сықылды ғалымдар айтқандай, ұлы далада (әсіресе, үйсіндер өмір кешкен аумақтар) ең алғашқы би бұдан 2500 жыл бұрынғы жыныс ағзаларына табыну биі болған. Ол кезде өндіргіш күш өте төмен-ді. Тіршілік үшін адамдар тобының қара күшіне сүйеніп, ұлы табиғатпен күресу қажет болатын. Сондықтан алғашқы тұрғындар этносының көркеюін, халық санының артуын тілеп, ер-әйел ара байланысты дәріптейтін және оған тәу ететін.

Ұлы даланың талай тұсында (көбінесе көш жолдарында) мұндай билер жартастарға да төркінделген. Кезінде жұрт сол петроглифтерге барып табынатын да болған.

Мұндай петроглифтердің ең айқын бір тобы Барлық тауындағы (Шағантоғайда) Барқұл (біздің заманымыздан бұрынғы V ғасырдікі) мен Құтыби ауданындағы Қызылқияда тұр. Бұл таңбалы тастарға ер-әйелдің жеке, топтық билері төркінделген. Бишілер тыржалаңаштанып өз сымбаттарын әйгілеген. Әр алуан мүшелік қимылдары арқылы өзге жыныстағылардың сезімін қоздыруға баурағаны байқалады» [5]. Соған қарағанда, қазақтың «Айгөлек», «Қара жорға» сықылды билерінің төркіні арыда жатыр. Жарияланып отырған айшықты фото 1998 жылы Шанши өлкесінің Фучың қаласынан табылған «Шаншидың Фучың үңгірінде сақталған Юан патшалығы дәуіріндегі там қабырғаларына түсірілген суреттер» деген кітапта ертедегі қабырға суреттен алыныпты. Суретке «адамдар билеп, ең артқы адам қобыз тартып тұр»[6] деп жазылған екен. Домбыра шерткен шошақ бөріктің алдындағы екеуінің қимылы еріксіз қазақтың «Қара жорға» биін есіңізге салады. Жазба деректерге қарағанда, Юан патшалығы, яғни Шыңғысхан дәуірінде орталық Жұңғы, яғни Хыби, Хынан, Шанчи өңірінде Күшілік хан әулеттері билік жүргізгендігі айтылады. Олардың құлыптастары да осы өңірде. Бұл

күндері әлем халықтарының ұлттық құндылықтары мен бекзаттық мұрағаттары түгендеу, оны меншіктеу науқаны кезінде мәдениеті мен әдебиеті тамырлас халықтар арасында бәсеке, талас туып жатқаны жасырын емес. Бұл салаға бұрынырақ мән бермегендігімізден қазақ өзінің тарихи жыры – «Алпамыс» жырынан тұлпар баптау, төбет тазы баптау өнерін және кейбір қолөнер мәдениетінен айырылып, оны басқа халықтар иемденіп, олар дүниежүзілік патент құқығын алып үлгергендігі бізді қатты өкіндіреді. Шығыстағы ішінара елдер ұлттық құндылықтар мен бекзаттық мұрағаттарын мемлекеттік, өлкелік, аудандық түрлерге бөлініп, қорғауға алынып, олардың арғы тегін зерттеуге, жоғалғанын түгендеп, бұзылғандарын жөндеуге кірісіп кетті. Тіпті тарихи мұрағаттар, табиғи қорықтар сол елге мол кіріс кіргізетін тамаша саяхат орындарына айналып, сол елдің арғы-бергі тарихынан мол сыр шертетін шежіренің көзі, ата тарихтың өзі болып отыр. Бірақ, өкінішке қарай, кейбір қандастарымыз ата мұраның бір қыдыру саласын ұмытқан сыңай аңғартады. «Қара жорға» биінің қайдан келгендігін ұмыту соның кері.

Бізде арғы замандардан келе жатқан ата мұрамызды бағалай алатын Әлекей Марғұлан сияқты ғұлама ғалымдарымыздың жоқтығы қатты сезіледі. Мынау жаһандану заманында көптеген ұлттың сұңғыла ғалымдары ұлттық құндылықтарын, бекзаттық мұрағаттарын түгендеп және оны ғылыми жүйеге келтіріп, жаһанданудың соңғы көмбесіне сол құндылықтармен бірге барудың қамын жасап жатыр.

Қытай Құңзыны зерттеу орталығы әлемнің 120-дан астам елінде ашып, ұлттық құндылықтары жүйеге түсірілді, олардың арасында жұңғоша емдеу, жұңғоша шөп дәрігерлері, инемен емдеу тәсілі, т.б. мұралары әлем мәдениетінің жауһары қатарына көтеріліп, адамзаттың ортақ байлығы екенін мойында-тып отыр.

Тіпті бұл күндері дүние ғалымдары адамзат мәдениетінің арғы тегін ежелгі дала мәдениеті, атап айтқанда, ежелгі көшпенділердің, біздің ата-бабаларымыз-түркі халықтарының мәдениетін іздеп, тарихтың тегін сонан тауып жатқандығы мәлім бола бастады.

Ханзу ғалымдарымен иық тіресе алатын бір ғалым моңғолдардан шықты. Бұл күндері Үрімжіде тұратын, жасы 80-нен асқан моңғол ғалымы Мыңшыңбыл «Адамзат тарихы –

дала мәдениеті» деген үш томдық кітап жазып шықты. Ханзу тілінде жазылған бұл кітап ханзу ғалымдарының, солар арқылы дүние ғалымдарының назарын аударып әкетті. Онда ол бүкіл адамзат мәдениетінің арғы тегі дала мәдениетінен бастау алатындығын дәлелдеп, адамзат мәдениетінің алғашқы тарихын ежелгі көшпенділер жаратқан деген тұжырымға келген.

Соның бір дәлелін келтіре келік: таяу жылдары АҚШ жиһанкездері Алтайдың жартаc суреттерін адамзаттың ежелгі шаңғы мәдениетінің іздерін тауып, соның ғылыми жүйесін жасап шыққан. Бұл, әрине, ата-бабаларымыздың, ежелгі көшпенділердің мәдениет ізі екендігі өздігінен түсінікті. Осыған орай, таяу жылдары Қытай үкіметі әр жылы қыста шаңғы мерекесін ұйымдастырып, оны әр жылы сол шаңғы мәдениетінің басталған жерінде өткізуді дәстүрге айналдырып келеді. Шинжаң дағы ежелгі Сақ ана, «Боғда көлі хан сарайы және қазақ этнографиялық тарихи мұражайының» ашылып, әлем халықтарының көріп, білуіне мүмкіндік туғызу да соның бір дәлелі [7].

Міне, осындай тарихи құндылықтарға ден қойған АҚШ-тағы Калифорния университетінің профессоры Шефи деген ғалым түркі халықтары мен ежелгі Жұңғо арасындағы мәдени қарым-қатынасқа ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізіп, «Самарқанның алтын шабдалы» атты кітап жазып шығыпты. Осы бір көлемді зерттеуді ханзулар өз тілінде «Таң патшалығы дәуіріндегі шеттен келген мәдениет» деген атпен аударып бастырған.

Осынау дәу еңбекті көріп отырып, адамның қайран қалатыны – ән-күй, би, аңшылық мәдениеті, егін, мал шаруашылық мәдениетінің бір қыдыру салалары, жылқы өсіру, азық-түлік, ою-өрнек, құрлыс, құс өсіру, емшілік, дәрігерлік, тәуіпшілік, мәдениет оның сан алуан жаб-

дықтары, т.б. мәдениеттің көптеген үлгілері Таң патшалығына түркі халықтарынан сінгендігі тарихи фактілермен дәлелденген.

Тағы бір мысал, біз бұрын Наурыз мерекесін парсылармен байланыстырып келген едік.. Іс жүзінде, бұл мереке ежелгі сақ, ғұн дәуірінен бері тойланып келе жатқандығы тарихи жазбаларға түскен. «Ғұн баяны» деген естелікте: «Ғұнның барлық ағаман-ақсақалдары жаңа жылдың (наурыздың) алғашқы күндері тәңірқұлттың ордасында шағын мәжіліс ашып, құрбандық шалады. Мамырда Ұлубалықта бас қосып, ата-аналарының аруағына, жер-көкке, ие-киелерге арнап үлкен шек берді... Тәңірқұт әр таңда ордасынан шығып, көтеріліп келе жатқан күнге, түнде айға тәу етеді» - деп жазылған. [8, 80-81 б.]

Демек, жоғарыдағы деректерді қорытындыласақ, «Қара жорға» шаман заманындағы тайпалардан, түркі одағын басып, қазаққа жеткен көне би, ата-бабамыздан мұра болған би дәстүрі.

Әдебиет:

1. *Уаң Жиячын. Қазақ би өнерінің келу қайнары және басты ерекшелігі. (қытай тілінде).*
2. *Абиров Д.Т. Қазақ биінің тарихы. Алматы. 1997.*
3. *Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы. 5-том.*
4. *Жанболатов С. Үйсін Хикаясы. (қытай тілінде).*
5. *Шанишидың Фучын үңгірінде сақталған Юан патшалығы дәуіріндегі там қабырғаларына түсірілген суреттер. (қытай тілінде).*
6. *Мыңшыңбыл. Адамзат тарихы – дала мәдениеті. 3 том, (ханзу тілінде).*
7. *Жұңғо тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том, (қытай тілінде).*

Сапенова Закия Абдуллаевна
докторант по специальности искусствоведение,
Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы, e-mail: sapenova@mail.ru

МУЗЫКАЛЬНЫЙ ЭКЗОТИЦИЗМ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ОРИЕНТАЛИЗМА

Резюме. В статье рассматривается проблематика взаимодействия культур Востока и Запада на примере историко-культурных особенностей зарождения и развития западно-европейского течения музыкального экзотицизма. Также представлены вопросы теоретических исследований в аспекте межкультурного диалога казахского и мирового музыкального искусства с XVIII века по настоящее время. Статья предназначена для музыковедов и композиторов, исследующих тематику сближения и взаимовлияния музыкальных культур, обусловленного сохранением культурной идентичности и включением в общемировой музыкальный процесс.

Summary. Issue of intercultural communications between East and West based on the research regards the phenomenon of "European musical exoticism" is considered in this article. Other theoretical tasks of the Kazakh intercultural connections' specifics from XVIII-th century till present are also underlined. The article would be interesting for musicologists and composers who care regard both saving of the cultural identity and world musical development.

Түйін. Мақалада шығыс және батыс мәдениеттерінің өзара әрекеттесу проблемалары Батыстың музыкалық экзотизм үрдісінің пайда болуы мен дамуының тарихи және мәдени ерекшеліктеріне мысал ретінде қарастырылады. Сондай-ақ XVIII ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі қазақ және әлемдік музыкалық өнердің мәдениетаралық ұнқатысуындағы теориялық зерттеулердің сұрақтары ұсынылған. Мақала музыкалық мәдениет сәйкестігін сақтау және әлемдік музыкалық процеске ену жолымен музыкалық мәдениеттің жақындасу және өзара ықпалдасу тақырыбын зерттейтін музыканттар мен композиторларға арналған.

Межкультурные взаимодействия «Восток-Запад»

Процесс взаимодействия культур, в частности, культур Востока и Запада имеет двой-

ственную природу. С одной стороны, происходит взаимообогащение культур. С другой, одной из проблем данного взаимодействия является явление доминирования одной из культур, за счет подавления другой. В рамках данной проблемы мы рассматриваем феномен западно-европейского художественного явления - экзотицизма, суть которого выражается в неоднозначных, неравных и порой неадекватных контактах западной и восточной культур в различных сферах литературы и искусства. Неоднозначность связей выражается, по мнению российского музыковеда Э. Герштейн, в создании особой специфической формы взаимодействия западно-европейской культуры со странами Востока, а именно ориентального мифа [1].

Пути взаимодействия, эстетические принципы и формы интерпретации восточных культур в западно-европейском искусстве являются целью настоящего исследования.

Противостояние и/или взаимодействие цивилизаций Востока и Запада рассматривалось в европейской истории как неоднозначный процесс формирования общей мировой культуры. Со временем географические и собственно культурные границы потеряли свою конкретную принадлежность и образовали два основных полюса, которые притягивают к себе остальные более или менее близкие им культуры. Диалог этих полюсов имеет двойственную природу, с одной стороны, чужое сравнивается со своим, а с другой стороны, свое осознается через отражение в интерпретации чужого. Вместе с тем, каждый из полюсов в свое время создавался посредством таких же диалогов между ближайшим кругом культур, то есть, любая единая культура – это конечный результат диалога разных культур. Несмотря на длительную историю изучения диалога культур, по сей день остаются не изученные сферы их взаимодействия, а «мода на Восток» приобрела устойчивые связи, периодически проявляясь в той или иной форме в европейском музыкальном искусстве.

Проблемы взаимоотношений культу Востока и Запада интересовали многих философов и ученых, которые образовали две основные группы, одна из которых представлена приверженцами по сохранению замкнутости культур, а другая – сторонниками их взаимодействия. Представители первой группы придерживаются теории отрицания возможности взаимодействия, считая каждую культуру полной, самодостаточной, цельной и замкнутой (Ж. Гобино и О. Шпернгер, А. Киттар, А. Даниелу) [3,5]. Другие ученые (М. Вебер и А. Дж. Тойнби) считают, что возможности взаимодействия ограничиваются только какой-либо сферой, например, экономикой, наукой или правом [6]. Сторонники группы позитивного отношения к взаимодействию культур (И. Гердер, М. Коул и С. Скрибнер, К. Ясперс и В. Шубарт) считают сближение культур неоспоримым и свершившимся историческим фактом [3,5,6]. Так, К. Ясперс убежден, что Восток и Запад не столько противостоят, сколько дополняют друг друга. С нашей точки зрения взаимодействие культур и заимствование образов возможно и необходимо, однако, лишь при условии устранения возникающих противоречий и несоответствий культурной идентичности заимствованных элементов и их неадекватной интерпретации [6].

К первой группе необходимо отнести и работы по теории ориентализма, возникшие в последней четверти XX века, инициированные книгой Эдварда Саида, который буквально всколыхнул мировое сообщество своей новой парадигмой [4,10].

Исторически и географически Казахстан является культурным «перекрестком» двух полюсов Востока и Запада, представляя собой евразийский конгломерат. Доктор искусствоведения, профессор С. Кузембай приводит обширные сведения о вопросах межкультурных взаимодействий, рассматривавшихся в различных музыкальных аспектах учеными и этнографами разных стран [7]. Среди них, как западно-европейские, так и русские ученые, философы, этнографы и музыковеды – венгерский тюрколог А. Вамбери (1832-1913), немецкий этнограф и фольклорист Р. Пфеннинг (1828-1898), другой немецкий географ А. Гумбольдт (1769-1859), еще один немецкий музыкант А. Эйхгорн (1844-1909), голландский музыковед А. Бимбоэс (1878-1938), французский писатель Р. Роллан. Многие русские уче-

ные и путешественники XVIII-XX веков – И.Г. Георги, И.Г. Андреев, С. Большой, П. Тихов, А.Е. Алекторов, М.В. Готовицкий, А.И. Левшин, Г. Потанин, А. Янушкевич, В. Басилов, А. В. Затаевич и другие – изучали казахскую культуру, отмечая ее богатство и своеобразие, сплетенное из межкультурных взаимодействий тюркоязычных и монгольских цивилизаций. Ш. Валиханов в своих трудах отражал способность казахской культуры к диалогу [8].

В советский период казахская культура исторически предстала экспериментальной площадкой для межкультурного диалога, особенностью которого стало идеологически направляемое его развитие в сторону сближения с русской и западно-европейской культурами. Русские советские деятели культуры и искусства – музыковед Б. Асафьев, фольклорист А. Кастальский, а также целая плеяда других, делегированных в республики Средней Азии, среди которых Б. Ерзакович и Е. Брусиловский, В. Беляев и В. Виноградов, П. Аравин и А. Алексеев, С. Шабельский и М. Штейнберг, В. Великанов, И. Коцык и другие – явились сторонниками активных межкультурных взаимодействий казахской музыкальной культуры с русской и западно-европейской [9,10,11,12,13,14,17]. Однако в 1960-70-х годах появился ряд научных трудов, авторы которых встали на противоположную позицию, выдвинувшую тезис об опасности подобного взаимодействия без ущерба для казахской культуры, в их числе необходимо отметить французского музыковеда А. Даниелу, отечественных ученых С. Акатаева, М. Ауэзова, Э. Шакенову, Е. Турсунову, М. Каратаева, К. Нурланову, А. Медоева и музыковедов А. Мухамбетову, Б. Каракулова, С. Елеманову, Г. Омарову и других [15,16,18].

В годы независимости Казахстан избрал новый курс в культурной политике, нацеленный на многовекторное развитие межкультурных взаимодействий. Основным программным документом явилось послание Первого Президента РК Н. А. Назарбаева «Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии» [19]. В данном документе была утверждена к реализации Программа совершенствования казахстанской модели межнационального и межконфессионального согласия на 2006-2008 годы. Вместе с тем была проведена работа по

сохранению и развитию «Культурное наследие». Однако недавняя концепция «Взгляд в будущее: Модернизации общественного сознания», выдвинутая Первым Президентом РК Н.А. Назарбаевым, провозгласила первым условием модернизации нового типа - «сохранение своей культуры, собственного национального кода», что «не значит консервацию всего в национальном самосознании»[20,21]. Таким образом, в настоящее время вопрос межкультурных взаимодействий казахстанской культуры с другими мировыми культурами был провозглашен столь же первостепенным, как и вопрос национальной самоидентичности.

Теория ориентализма

Термин «ориентализм» происходит от латинского *orientalis* (англ. - *oriental*, фр. - *orientale*, нем. - *orientalisch*), что означает «восточный», и *Oriens* - «Восток» (англ. - *the Orient*, фр. - *l'orient*, нем. - *der Orient*). В научном аспекте термин «ориентализм» впервые был применен в конце XVII – начале XVIII веков. Само понятие «ориентализм» (*orientalism*) включает в себя несколько значений – более узкое собственно академическое изучение Востока (востоковедение) и более общее – представление о различии между Востоком и Западом, как одним из фундаментальных делений мира в политическом, интеллектуальном или художественном аспектах. Другими словами, более общее понимание ориентализма базируется на существовании такого образа мышления, которое основано на онтологическом и гносеологическом различии “Востока” и “Запада”, и которое так или иначе проявляется политических и экономических теориях, философии и искусстве.

На начальном этапе становления ориентализма Восток в большой степени ассоциировался больше с географическим положением:

«Житель Востока живет на Востоке, ведет восточный образ жизни, характеризуется восточным деспотизмом и чувственностью, им повелевает восточный фатализм».

Однако в XVIII-XIX веках, когда ориентализм сформировался в самостоятельную научную дисциплину, Восток связывался не с географическим (*East*), а с геосоциокультурным (*Orient*) смыслом. В этот период произошел поворот в сторону углубления знаний европейцев о мире, который находился вонне и был связан с их активной колониальной

экспансией и обширными территориальными приобретениями.

Теория ориентализма была предложена американским ученым палестинского происхождения Эдвардом Саидом. Однако, еще в 1950- годах советские ученые обосновали непримиримые с империализмом философские позиции, которые были подхвачены социологом египетского происхождения, работающим в то время в Париже, Анваром Абдель-Маликом, получившим образование в СССР и опубликовавшим статью под названием «Ориентализм в кризисе» (1962)[6]. Вслед за ним Абдулла Латиф Тибави - исследователь арабской истории из Лондонского университета опубликовал статью «Англоговорящие ориенталисты. Критика их подхода к исламу и арабскому национализму» (1964) [3]. А. Абдель-Малик опирался в своем критическом анализе ориентализма на работы К. Маркса, А. Л. Тибави базировался на традиционных принципах научной независимости и справедливости. Данные работы, тем не менее, прошли почти незамеченными в мировом масштабе, в отличие от книги профессора английского и сравнительного литературоведения Эдварда В. Саида, работавшего в Колумбийском университете, имеющая название «Ориентализм. Западные концепции Востока» (1978). Вместе с тем, все три работы провели критическую переоценку и произвели переворот в ориенталистике, породив раскол среди ученых-ориенталистов. В том же 1978 году английский ученый Б. Тернер опубликовал свою книгу «Марксизм и конец ориентализма», а Дж.П.С. Оберуа - свою работу «Наука и сварадж»[6]. Результатом критического осмысления ориенталистов нового толка явилась трансформация традиционного образа Востока, что оказало влияние на его изучение новыми методами, в которых была пересмотрена колониальная история стран Востока. Кроме того, сформировались новые теории – теория постколониализма и теория колониального дискурса. Работы Эдварда Саида не теряют своей актуальности для современной науки. В списке ярых критиков, которые заняли непримиримую позицию к его теории находятся Б. Льюис («К вопросу об ориентализме»), Д. Копф («Герменевтика против истории»), Дж. Маккензи («Эдвард Саид и историки») и К. Виндшаттл («Убийство истории»)[3,4,5,6,7].

Среди тех, кто находил его теорию убедительной, С. Шара («Ориентализм на службе империализма»), Р. Инден («Востоковеды создают Индию»), Э. Уильсон («Ориентализм: темная перспектива»)[6].

В своей теории Э. Саид показывает неравноправные отношения Востока и Запада, где первый исследуется вторым с позиции политического и культурного доминирования и подавления. Э. Саид полагал, что западный подход к исследованию проблемы развития Востока в науке и литературе является предвзятым, отражая опыт колонизации. В основе ориентализма он рассматривает оппозицию «мы» или «свои» (Запад) — «они» или «другие» (Восток). При этом «они» или «другие» предстают в западной аранжировке в унижительной, произвольной форме, что считалось объективным и постулировалось как универсальная истина. Смысл ориентализма он формулировал так:

«великие достижения восточных цивилизаций — далеко позади, а теперь только мы, европейцы, можем говорить от их имени и моделировать их».

Характеристики «ориенталистского» Востока включали в себя следующие представления - статичный, неспособный к самостоятельному развитию, инертный и социально окостеневший. Такой воображаемый «Восток» был порождением европейского мифа о Востоке, не имевшем отношения к эмпирической реальности. Э. Саид утверждал также, что в создании этого мифа участвовали не только европейски ученые, но и представители искусства - писатели, поэты, путешественники. Посещая страны Востока, художники, писатели и поэты замечали только экзотику. При этом они создавали свои западные стереотипы о Востоке, упорно ища то, что их закрепляло - «восточная лень», «восточный деспотизм», «восточная чувственность». Данные стереотипы являлись, в свою очередь, основой для вывода научных схем. Э. Саид считал, что научная и художественная стереотипизация Востока являлась попыткой сделать Европу доминирующей над всеми другими культурами и обществами мира:

«Справедливо будет сказать, что каждый европеец, высказываясь о Востоке, неизбежно проявлял себя как расист, империалист и почти этноцентрист».

На самом деле такие постоянные сравнения и противопоставления с Востоком укрепляли

идею Европы как понятия, идентифицирующегося с особой цивилизацией, имеющей уникальный исторический опыт, свою отличную систему норм и ценностей и прогрессивную модель мироустройства. В конечном итоге это сформировывало понятие возвышение «европейцев» над всеми остальными восточными «другими». Европа доминировала, как стандарт, эталон, на который необходимо ориентироваться всему остальному миру. Такое доминирование имело своей целью внушение восточным культурам «истины» о них самих, которая существовала бы в удобном Западу виде.

Обобщая теорию ориентализма Саида, можно заключить, что западное востоковедение было создано в большей степени для «понимающего Восток контроля», а не для понимания собственно цивилизаций Востока. Понимание западным ориенталистом Востока необходимо в тех пределах, которые позволяют им действовать в собственных интересах, тем самым контролируя представителей восточных цивилизаций. Интересно, что европейский мыслитель — француз Мишель Фуко в своей работе «Надзирать и наказывать» подчеркивал значимость трех утверждений о физике власти:

«а) власть производит знание;

б) власть и знание непосредственно предполагают друг друга;

в) нет ни отношений власти без соответствия им некоторой области знания, ни знания, которое не предполагало бы и не формировало бы отношений власти».

Не ограничиваясь критикой, Э. Саид в своем труде предлагал конструктивный путь к решению существующих неразрешимых проблем, который состоял в сближении, соединении Востока и Запада через пересмотр взглядов на восточную культуру и систему взглядов. Заслуга Э. Саида состоит в том, что он впервые предложил науке новый взгляд на проблему взаимоотношений Востока и Запада, лишенный догм и позволяющий представить сложность мира с позиции отрицания господства Запада.

Экзотицизм в европейской музыке

Несмотря на достаточные теоретические сведения европейской науки XVIII века о строе, религии, культуре и обычаях восточных культур, представители европейского иску-

ства художники и литераторы представляли в сознании европейцев не истинное отражение Востока, а воображаемый ориентальный миф, поддерживающий фантазии и тягу к загадочному, неизведанному Востоку. Под этим понятием Э. Герштейн рассматривает «особый художественный феномен, рожденный одной культурой в результате ее взаимодействия с другой далекой (или воспринимаемой как далекая), и представляющий собой образ, возникающий в сознании художника, в его индивидуально-неповторимом видении и воплощаемый в соответствии с ним»[1]. Таким образом, воображаемый Восток является порождением Запада, вызывающим сильнейший творческий интерес к себе, как средоточию чужой силы, иного знания и влекущего соблазна. В XX веке ориентальный миф знаменует собой не только культуры, находящиеся восточнее Запада, но и в целом все не-европейские культуры. При этом все эти ориентальные культуры в сознании европейцев обладают иными качественными характеристиками, которые способны раскрыть новые способности европейцев.

По мнению Т. Тэйлор понятие «экзотицизм в музыке Европы» возникло в эпоху колониализма на базе ориентализма – науки, изучающей Восток («Других»)[23]. Во времена колониализма Европа открывала и осваивала неизведанные территории, разделяя мир на себя/своих и других/чужих. Восток – Новый для европейцев Мир пользовался огромной популярностью, например, письма Колумба в 1493 году публиковались девять раз, а к 1500 году – выдержали двадцать изданий[23,22]. В силу отсутствия достоверной информации издатели книг и иллюстраций в целях маркетинга публиковали, в первую очередь, сведения о туземцах Тупинамбы или жизни обывателей Османской империи, которые наделялись чертами дикости, варварства, каннибализма, иррациональности, сексуального голода, монстрообразности [23]. В музыкальном воплощении это отразилось в четырех основных принципах – функциональности, гендерности, тональности и опере.

Функциональная принадлежность экзотицизма выражалась в применении к характеристике Чужих, как, например, в танце и песне жанра «мореска» (*moresca*), которые использовали в своем творчестве Андреа Габриели (1533-1585) и Орландо Лассо (1532-1594).

Первый вид – гротескный танец, изображающий сражения христиан с мусульманами, где вторыми были «мавры», исполнители которых, одетые в старое тряпье с колокольчиками, с начерненным углем лицом, танцевали дикий танец с прыжками и ужимками. Второй вид – песня мореска – использовала бессмысленные фразы – *ки ки ли ки*, или *царабадза*, *тири тири*, или обсценную лексику.

Второй принцип – гендерность – отражал, впрочем, одинаковое отношение к женщине, как к европейской, так и колонизированной. Более того, колонизированные культуры в целом наделялись женским характером, пропагандировалось доминирование над ними, поощрялось феминизированное поведение мужчин, женщинам придавались черты сексуальной распущенности.

Третий принцип – тональность – укрепление использования тональности в противовес модальности было исторически и культурно обусловлено фактом открытия новых музыкальных культур. Тональность с ее центром – *тоникой* – символизировала концепцию захвата пространства периферии, тем самым, географически и психологически отражая слуховое превосходство «тонической», центральной Европы над периферическими колониями. До К. Колумба (1492-1493) земля считалась замкнутым пространством с границами в виде океанов, а с открытием Галилея о непостоянстве, бесконечности и открытости пространства (1638), средневековая Европа стремилась стать локализованной, закрепить за собой открытые пространства континента, по мнению М. Фуко[23]. Как географические пространства Других должны быть захвачены и подчинены себе, так и тоника должна пройти через субдоминанту и доминанту и утвердиться в конце. В данном случае, тоника символизировала собой Европу, мужское начало, а субдоминанта и доминанта – подчиненные регионы/колонии, женское начало.

Четвертый принцип – развитие оперы в аспекте экзотицизма – также, как и утверждение доминирующей тональной системы, отражает усиление колониальной мощи ведущих империй Европы в XVII веке – Британской и Французской. Так, одна из ранних итальянских опер Клаудио Монтеверди «Орфей» демонстрирует разделение модальной и тональной территории – в третьем акте, когда Орфей спускается в подземный мир, лад постепенно

становится все более минорным, олицетворяя собой спуск к чужой территории, от мажора к минору, от света к мраку. В опере также используется танец «мореска», тема которого проводится в Соль мажоре, До мажоре, Ля мажоре и затем утверждается в Ре мажоре. В другой музыкальной постановке – балете на либретто Бартольда Фейнда (1678-1721) были использованы похоронные церемонии евреев и язычников, в которые язычники обобщались и противопоставлялись современной Европе.

Таким образом, музыкальное явление экзотицизма проявилось как комплекс характерных приемов ориентальных заимствований в языке, культуре и искусстве неевропейских стран, которыми пользовались европейские композиторы и теоретики. Тимоти Тэйлор сформулировал термин «экзотицизм», как «проявление осознания расовых, этнических и культурных Других, запечатленных в музыке» [23]. Другими словами, создаваемые европейскими композиторами стереотипы, с одной стороны, отражали интерес к Востоку, существующий у европейцев, но, с другой стороны, созданные стереотипы были далеки от его истинной сути. В их восприятии существовало несколько географических пространств Востока, которые были сгруппированы и интерпретированы: оттоманское влияние, варварская музыка, музыка желтого периода (татаро-монгольская), ближневосточная и дальневосточная культура, американская, цыганская/венгерская, полинезийская и другие.

Основным стимулом появления интерпретации Востока европейскими представителями искусства был естественный интерес к чужой, иной культуре Востока. Однако представление о Востоке в европейском искусстве сопровождалось явлением его аллегоризации, имеющей целью воздействие и даже манипуляцию сознанием европейцев-обывателей. Общим для всех видов интерпретации Востока Западом является мысль американского музыковеда Ральфа Локка, который считает, что ориенталистская парадигма вертится вокруг гендерной бинарности, оппозиции морально превосходящего «Мы» и привлекающих своей опасностью «Они» [22,23,24]. Он приводит примеры усечения характеристики и аллегоризации персонажей восточных культур в операх XIX и XX веков, например, в своей работе об опере К. Сен-Санса «Самсон и Далила»

(1868) он идентифицировал противопоставление Запада и Востока, следующим образом:

«Юный, толерантный, смелый, возможно наивный белый европеец тенор-герой вторгается в таинственную, темнокожую, колонизированную территорию, представленную обольстительно танцующими девушками и, сентиментальным лирическим сопрано восточной героини, брутальным, вызывающим чувство опасности басом или басом-баритоном и слепо послушным ему хором рабов» [23].

Литература:

1. Герштейн, Элина. *Французский музыкальный экзотизм конца 19-20 веков: к проблеме взаимодействия культур Запада и Востока. Автореферат диссертации по искусствоведению, специальность ВАК РФ 17.00.02*, Москва, 1995 г. *Официальный портал журнала Человек и наука*: <http://cheloveknauka.com/frantsuzskiy-muzykalnyy-ekzotizm-kontsa-xix-xx-vekov-k-probleme-vzaimodeystviya-kultury-zapada-i-vostoka>
2. Абдель-Малик, Анвар. «Ориентализм в кризисе», 1962
3. Тибава А.Л. «Англоговорящие ориенталисты. Критика их подхода к исламу и арабскому национализму», 1964
4. Сауд, Эдвард. *Ориентализм. Западная концепция Востока*, 1978
5. Маккензи, Дж. «Ориентализм: история, теория и искусство», 1995
6. Тольц, Вера. «European, National, and (Anti-)Imperial: The Formation of Academic Oriental Studies in Late Tsarist and Early Soviet Russia», 2008
7. *Классические исследования: Многотомник*. – Алматы: Издательство Гылыми Казына, 2013, том 14: Ранние предпосылки казахского музыкознания
8. Ч.Ч. Валиханов, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин. *Труды по фольклору*. – Алматы: Эдобиет элеми, 2013. – Т. 12.
9. Асафьев Б. *О народной музыке*, Москва, 1987
10. Кенбаев М. *Ромен Роллан и казахская музыка. Билим жэне енбек журнал. (3), с. 30*, 1984
11. Виноградов В. *Музыка Советского Востока. От унисона к полифонии*, Москва, 1968
12. Жубанов А и Ерзакович Б. *Развитие ис-*

куства Казахстана в период строительства социализма и коммунизма, Алма-Ата, 1962

13. Темирбекова А. Из истории русско-казахских музыкальных связей, Алма-Ата, 1983, «Простор», I, стр. 194

14. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов: Проблемы истории, смысла и ценности, 2003

15. Аманов, Багдаулет и Мухамбетова, Асия. Казахская традиционная музыка и XX век, Алматы, Дайк Пресс, 2002

16. Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Гылым, 1993

17. Кузембаева С. Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы. – Алматы, 2006. – 380 с.

18. Елеманова С. Традиционное музыкальное искусство Казахстана как теоретическая и практическая проблема: состояние и изученность, 2015

19. Назарбаев, Нурсултан. В потоке истории. – Алматы, 2005

20. Назарбаев, Нурсултан. Стратегия трансформации общества и возрождение евразийской цивилизации. М.: Экономика, 2000

21. Назарбаев, Нурсултан. Статья "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания". Официальный портал Президента Республики Казахстан: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

22. Born, Georgina & Hesmondhalgh, David (eds), *Western Music and Its Others. Difference, Representation, and Appropriation in Music*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 2000

23. Taylor, D. Timothy. *Beyond Exoticism. Western Music and the World*. Durham and London. Duke University Press, 2007

24. Clayton, Martin, Herbert, Trevor, Middleton, Richard (eds). *The Cultural Study of Music. A Critical Introduction. Second Edition*, New York and London, Routledge\ Taylor & Francis Group, 2003

Вовнова Елена Владимировна

магистрантка 2-го курса КазНАИ имени Т.Жургенова,
факультет «Театральное искусство», кафедра «Актёрское мастерство и режиссура»,
специальность «Режиссура драматического театра», e-mail: evovnova@mail.ru

ЭТЮДНЫЙ МЕТОД РЕПЕТИРОВАНИЯ, КАК НАИБОЛЕЕ ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ РАБОТЫ НАД ПЬЕСОЙ И РОЛЬЮ

«Сегодня, когда во всех сферах жизни, включая и искусство драматического театра, торжествует агрессивный дилетантизм, всякому, кто еще как-то хочет сохранить уважение к профессии, необходимо осознать, что Станиславский, его ученики, его последователи оставили нам великое наследство. Если эта живая нить, связывающая нас сегодняшних с нашими великими предшественниками, порвется по нашей вине - все дальше станет бессмысленным и стыдным...»
[1, стр.31]

Резюме. В статье рассматриваются вопросы методологии преподавания актёрского мастерства и режиссуры и проблемы преемственности в театральной педагогике Казахстана. Анализируются преимущества метода «действенного анализа», открытого К.С.Станиславским и систематизированного М.О.Кнебель. Акцентируется внимание на «этюдном методе», как наиболее эффективном способе работы над пьесой и ролью. Автор подчёркивает существенную разницу между этюдами студенческими и этюдами репетиционными. Приводит примеры использования методологии этюдных репетиций, начиная с первого курса актёрских и режиссёрских отделений.

Автор статьи основывается на личном актёрском, режиссёрском и педагогическом опыте. В статье приводятся примеры новых подходов к преподаванию дисциплины, основанные на авторских методиках преподавания актёрского мастерства.

Key words: the method of etudes, the method of active analysis, student's etude, theatre pedagogy, methodology, M.O. Knebel, K.S. Stanislavski, D. R. Aryngazyeva, improvisation, uniquely designed methods, table work, verbal action, the actor's psychophysical apparatus.

Summary. The article examines the issues of methodology of teaching acting and directing and the problems of continuity in theatre pedagogy of Kazakhstan. The advantages of the method of active analysis developed by K.S. Stanislavski and systematized by M.O. Knebel are studied. The method of etudes as the most effective way of work on the play and the role is highlighted. The author stresses the essential difference between students' and rehearsal etudes. Gives examples of applying the methodology of etude rehearsals starting from the first year of the Acting and Directing Departments.

The author of the article relies on her own acting, directing and pedagogical experience. The

article provides examples of the new approaches to the teaching of the discipline based on the uniquely designed methods of teaching acting.

Кілт сөздер: этюдтық тәсіл, әрекет арқылы талдау тәсілі, студенттік этюд, театр педагогикасы, әдіснама, М. О. Кнебель, К. С.Станиславский, Д. Р. Арынгазиева, импровизация, авторлық әдістемелер, үстел басындағы дайындық, сөз әрекеті, актёрдің психофизикалық аппараты.

Түйін. Мақалада актёрлік шеберлік пен режиссураны оқыту әдіснамасы, Қазақстан театр педагогикасындағы сабақтастық мәселелері қарастырылады. К.С. Станиславский негізін салған және М.О. Кнебель жүйеге келтірген әрекет арқылы талдау тәсілінің артықшылықтары талданады. Этюдтық тәсілдің пьеса және рөлмен жұмыс істеудегі ең нәтижелі жол екендігіне ерекше көңіл аударылады. Автор студенттік және репетициялық этюдтердің арасындағы елеулі айырмашылықты көрсетеді. Актёрлік және режиссерлік бөлімдерде бірінші курстан бастап этюдтық репетициялардың әдіснамасын қолданудың мысалдарын келтіреді.

Мақала авторы өз актёрлік, режиссёрлік және педагогикалық тәжірибеге сүйенеді. Мақалада актёрлік шеберлік пәнін оқытудағы авторлық әдістемелерге негізделген жаңа тәсілдемелерге мысалдар келтірілген.

Вопросы методологии преподавания актёрского мастерства и режиссуры в Казахстане были приоритетными с 1933 года, когда впервые в Казгостеатре была организована учеба по актерскому мастерству. Театральное образование Казахстана формировалось и в настоящее время развивается в условиях интеграции культур. Исторически, при подготовке актёров и режиссёров разрабатывались

и применялись различные методы обучения. Основатели казахстанского театрального образования впитали всё лучшее, что было у великих российских деятелей театра: К.С.Станиславского, Вл.И.Немировича-Данченко, В.Сахновского, М.О.Кнебель, Ю.А.Завадского, Н.М.Горчакова, А.А.Гончарова, Л.Вивьен, Вс.Мейерхольда, В.Меркурьева и других. Не остался без внимания казахстанских педагогов и метод «действенного анализа» пьесы и роли, который открыл К.С.Станиславский и благодаря которому он изменил привычный порядок репетиций. Всему миру известна «система Станиславского». Она стала основой обучения актёров и режиссёров в большинстве театральных и кино школ мира. Но далеко не все молодые деятели театра знакомы с открытием К.С.Станиславского – постоянного исследователя и экспериментатора. А именно, с методом «физических действий», органично связанным с методом «действенного анализа». Ученица и соратник К.С.Станиславского М.О.Кнебель (советский режиссёр, педагог, доктор искусствоведения, народная артистка РСФСР) первая систематизировала этот метод и стала применять в театральной педагогике.

Анализ эффективности применения «этюдного метода», как ключевой составляющей метода «действенного анализа» пьесы и роли необходим молодым театральным педагогам – для работы над отрывками из пьес и дипломными спектаклями, молодым режиссёрам – для репетиционного процесса в театре. В некоторых научных трудах метод «действенного анализа» называют также «этюдным методом» именно по причине того, что этюды – важнейшая часть этой методологии.

Следует чётко разделять понятия студенческих, учебных этюдов и этюдных репетиций в процессе подготовки роли и спектакля. В первый год студенты актёрских курсов работают над этюдами, осваивая элементы актёрского мастерства. Это придуманные и тщательно отрепетированные этюды, в которых студенты сначала выступают от своего имени (этюды на физическое самочувствие, органическое молчание, этюды на беспредметное действие и внутренний монолог), а затем от имени заданного персонажа (этюды на «зерно» – неодушевлённого предмета, животного, ребёнка, взрослого человека). Это тренинг, требующий от студентов кропотливой работы, дисциплины, систематичности, а от педаго-

га – внимания и осторожности в раскрытии индивидуальности студента. Цель таких этюдов – определение творческого потенциала студентов, освоение элементов «системы Станиславского», тренировка психофизического аппарата студентов.

На втором курсе студенты переходят к импровизационным этюдам, призванным привить будущему артисту навыки существования в предлагаемых обстоятельствах, навыки работы с действием («что делаю?») и окраской («как делаю?»), знакомят студента с понятиями «исходное событие», «главное событие», «конфликт», «сквозное действие», «сверхзадача», «взаимодействие с партнёром». Основные критерии оценки импровизационного учебного этюда – его правдивость, точность реакций, погруженность в обстоятельства, верность физического самочувствия, логика взаимодействия партнеров и т.д. Эти этюды, как правило, не репетируются, а существуют сиюминутно. Как только студенты пытаются повторить импровизационный этюд, все его достоинства незамедлительно теряются – уходят свежесть, подлинность, непосредственность, студенты подсознательно стремятся воспроизвести сюжет, возникший импровизационно. К сожалению, не все педагоги решаются вынести такие этюды на экзамены по причине непредсказуемости результата. Хотя именно такие студенческие упражнения готовят студентов к работе над ролью и пьесой методом «действенного анализа». Автор статьи, обучаясь на курсе Д.Арынгазиевой (кандидат искусствоведения, член Союза театральных деятелей России, театровед, режиссер-постановщик и театральный педагог, профессор), имела опыт участия в экзаменах, на которых студенты получали задания и создавали импровизационные этюды в присутствии зрителей и экзаменационной комиссии.

Все вышеперечисленные учебные этюды не имеют непосредственного отношения к работе с драматургией и ролью, но уже готовят психофизический аппарат студентов к работе над отрывками из пьес и дипломными спектаклями. Совсем другое дело – этюд репетиционный. «Этюд учебный и этюд репетиционный – вещи принципиально различные. Они различны во всем: в своих целях, в процессе подготовки и проведения, в анализе и даже в критериях оценок» [2, стр. 3]. «Метод физических действий», введенный К.С.Станислав-

ским в практику работы над пьесой, в корне изменил способ репетирования, а именно - актёры становятся активными соучастниками творческого процесса благодаря «этюдным репетициям». М.О.Кнебель детально описала «метод физических действий», продолжила его изучение и развитие, и назвала впоследствии «методом действенного анализа».

К.С.Станиславский изменил порядок репетиций по следующим причинам: во-первых, долгий застойный период рождал пассивность актёра, возлагающего ответственность за анализ пьесы и роли, поиск сценических решений и черт персонажа на режиссёра; во-вторых, имел место противоестественный разрыв между физической и психической стороной жизни актёра на сцене, когда по выражению самого Станиславского актёр становился похож на рахитичного ребёнка, у которого голова благодаря «застойному периоду» напичкана огромным количеством разных знаний, а ножки слабые, подкашивающиеся под тяжестью этих знаний; в-третьих, самую большую опасность Станиславский видел в формальном отношении актёров к авторскому тексту, когда текст «садился на мускул языка», не рождался актёром, а механически заучивался.

Суть метода «действенного анализа» составляют «этюдные репетиции». На старших курсах студенты приступают к работе над отрывками из пьес и к работе над дипломными спектаклями. Это уже относительно опытные исполнители, способные действовать импровизационно в заданных обстоятельствах, владеющие органикой сценического существования. Наступает момент, когда педагог бережно и терпеливо ведёт будущих актёров и режиссёров по пути «действенного анализа» пьесы и роли, по пути рождения живого творческого процесса. Сегодня остаётся актуальным утверждение Г. А. Товстоногова: «...Метод действенного анализа представляется мне самым совершенным на сегодняшний день приемом работы с актёром. Сейчас этот метод является единственным и ничего равного ему в области актерского мастерства в мировом театре не существовало и не существует» [3, стр. 258].

Этюдным репетициям предшествует большая предварительная работа. «Разведкой умом» называл Станиславский застойный период. Только после логического разбора пьесы, событий и действий персонажей предла-

гал в этюде проверить намеченные действия в конкретных предлагаемых обстоятельствах пьесы и роли. Перед выходом на площадку для проверки всего понятого и намеченного в действии актёр уже несколько знаком со своим персонажем, знает, чего его персонаж хочет, с кем конфликтует и с кем контактирует, знает логику и последовательность действий и событий. Этюды выполняются студентами-актёрами на основе конкретного отрывка из пьесы. Следует отметить несколько существенных моментов: 1. Перед выходом на площадку студенты с помощью педагога ставят конкретные задачи, которые попытаются проверить, выполнить в этюде. После выполнения этюда студенты всякий раз вновь возвращаются за стол, анализируют, что получилось в этюде, а где были допущены ошибки, в какие моменты актёры отошли от авторского замысла, а какие моменты в ходе импровизации были найдены точно; 2. Действия персонажей студенты сначала выполняют от себя, стараясь действовать искренне и правдиво, каждый раз анализируя выполненный этюд, приближаясь к персонажу всё ближе и ближе. Действуя от себя, студенты не зажаты в тиски ещё не очень знакомых им героев и способны легко и свободно импровизировать, действуя пока на ощупь, но с каждым этюдом всё больше приближаясь к авторскому замыслу и роли; 3. В этюде студенты произносят импровизированный текст, стараются донести авторские мысли своими словами в процессе выполнения конкретного действия. Особое внимание педагогу следует обратить на то, что первые, ещё робкие этюды, студенты могут выполнять совсем без текста или с минимальным количеством слов, до тех пор, пока слова не станут крайне необходимыми в процессе выполнения намеченного действия. В этом случае текст рождается органично, становится необходимостью и служит общему делу – выполнению действия. Таким образом, актёры заучивают текст не механически, а текст ложится на действие. И с какой радостью студенты, лишённые авторского текста, будут вновь и вновь возвращаться к словам автора и сверять их со словами, прозвучавшими в этюде, сверять свою импровизированную речь с речевыми характеристиками персонажей; 4. С первых шагов работы над этюдами следует обращать внимание студентов на то, что в этюде они должны комплексно оценивать всё происходящее, не отделяя психологическое

(внутреннее) от физического (внешнего). Поиск пластики персонажа, индивидуальных характеристик, мизансцен и даже стилистики будущего спектакля происходит в процессе выполнения конкретных действий, конкретными персонажами, в конкретных предлагаемых обстоятельствах; 5. Для выполнения этюда необходимы соответствующие условия, которые помогут студентам наиболее точно погрузиться в предлагаемые обстоятельства пьесы. Детали интерьера, костюмов, реквизит, особенности места действия, времени года и времени дня – чем больше подробностей, тем точнее будет вестись в этюде поиск. И пусть для начала это будут лишь условные детали.

Важно выявить отличие метода этюдных репетиций от тех приёмов, которые, к сожалению, до сих пор используют в некоторых театрах молодые режиссёры, а в театральных ВУЗах – театральные педагоги. В современной театральной практике некоторые режиссёры и педагоги проводят слишком долгие застойные репетиции. Они подробно рассказывают о своём замысле, о сценическом решении спектакля, о своём видении каждого персонажа, о спецэффектах, в лучших случаях – они азартно анализируют события и конфликты пьесы и даже описывает реакцию зрителей, которую ожидают получить. Актёры даже читают пьесу по ролям, но при этом остаются пассивными и безучастными к процессу. Они вынуждены стать лишь исполнителями режиссёрской воли, им остаётся выучить текст и выполнить мизансцены, давно придуманные режиссёром. Больше ста лет назад К.С.Станиславский писал о долгом застойном периоде, в котором исключительно доминирующую роль играл режиссёр: «...правильно ли такое насилие с первых шагов подхода к новой роли, свежесть которой надо бережно хранить? Хорошо ли такое бесцеремонное втискивание чужих мыслей, взглядов, отношений и чувствований, касающихся роли, в еще не раскрывшуюся душу творца-артиста?» [4, стр. 313]. Например, во время репетиций, которые наблюдала автор статьи в одной театральной группе, актёрам было поручено выучить наизусть текст своих ролей, чтобы прийти на репетицию подготовленными. Выйдя на площадку, актёры, не понимающие логику развития сцены, не зная событийного и действенного ряда, старательно пытались повторить интонации и мизансцены, которые предлагал им режиссёр. С таким под-

ходом невозможно говорить о живом творческом процессе, где каждый участник этого процесса – со-творец и художник.

Именно «этюдный метод» разрушает ту принципиальную грань между анализом пьесы и её воплощением, которая создаётся при длительных застойных репетициях. В процессе анализа роли действием актёр постепенно формирует в себе психофизическую структуру, необходимую ему для воплощения роли. «Станиславский видел цель действенного анализа, - пишет М.О.Кнебель, - не в том, чтобы в результате его образ возник в готовом виде, а в том, чтобы сразу же, с первых шагов, включить в работу не только мозг, но и весь организм, всё существо актёра, помочь ему быстрее почувствовать «себя в роли и роль в себе» [5, стр. 53].

Казалось бы, ничего сложного – выходи, пробуй, действуй, подключай свой психофизический аппарат! Однако сегодня метод «действенного анализа» не применяется повсеместно, как наиболее живой и эффективный способ в работе над пьесой и ролью. Д.Арынгазиева, ученица М.О.Кнебель и педагог автора статьи, в монографии «Театр без масок» дала объяснение, почему же актёры и режиссёры сопротивляются этому методу. Во-первых, трудно принять метод молодому режиссёру, чей замысел спектакля готов задолго до встречи с труппой театра и он желает беспрепятственно реализовать его, а поиски и импровизация актёров могут увести процесс от изначального замысла в сторону. Во-вторых, противятся методу актёры, которым легче и проще исполнять замысел режиссёра, чем стать исследователями, соучастниками процесса, творцами. В-третьих, противится методу нежелание тех и других затрагивать свою личность в процессе работы над пьесой и ролью, неосознанное желание защитить своё «я», свой статус, значимость и профессиональные амбиции от превращения в ученики и в неведомого персонажа. По сути – это страх перед живым театром перевоплощения. «Конечно, мало кто выдерживает такое самовоспитание - постоянно держать перед собой зеркало этюдных импровизаций, где отражаются недостатки не только твоего понимания пьесы, но и тебя самого» [6, стр. 31].

Однако не следует воспринимать «этюдный метод» как инструмент, который можно использовать лишь на выпускных

курсах при подготовке отрывков из пьес и дипломных спектаклей. Уже с первого курса важно вводить в ежедневную практику терминологию, приёмы и упражнения, подготавливающие студентов к этюдным репетициям. Например, на занятиях первого актёрского курса автор статьи ввела несколько упражнений, которые ставят студентов в ситуацию, когда необходимо выполнить конкретное внутреннее действие. Стандартное для первого курса упражнение на выполнение беспредметного физического действия необходимо было выполнить, подключая внутреннее действие (принимая решение, оправдываясь, доказывая, игнорирую) и окраску (делаю это в раздражении, с любовью, пренебрежительно, отрешённо). Ещё одно упражнение – на выполнение словесного действия. Студентам необходимо произнести строки известного стихотворения, выполняя различные внутренние действия. Например, «признаться в любви», «оскорбить», «заинтриговать», «унизить», «успокоить». Таким образом, простые студенческие этюды перестают быть механистичными, студенты вынуждены подключать свою фантазию, наполнять упражнения внутренним действием и проявлять свой творческий потенциал. В результате таких упражнений органичным образом возникает разговор со студентами о «внутреннем монологе» - одном из ключевых элементов системы актёрского мастерства, без которого невозможно сценическое существование в принципе и выполнение подобных упражнений в частности.

Вопросы «что я делаю?», «как я это делаю?», «почему я это делаю?», «о чём я в этот момент думаю?» должны стать для студентов привычными с первого курса. Отвечая на них, будущие актёры готовятся к подробному анализу пьесы и роли. Используя инструменты «этюдного метода», театральный педагог шаг за шагом воспитывает актёра активного, ду-

мающего, способного анализировать и предлагать свои решения в творческом процессе.

Автор настоящей статьи использует метод «действенного анализа» в своей актёрской, режиссёрской и педагогической деятельности и рекомендует молодым режиссёрам и театральным педагогам задуматься о том, что понимают они под «системой Станиславского», знакомы ли они с открытиями последних лет жизни К.С.Станиславского, которые были революцией в театральном мире тогда и остаются революционными сегодня. Только попытка освоить «этюдный метод» репетиций подарит молодым актёрам и режиссёрам массу открытий и настоящее удовлетворение от живого процесса. Особая ответственность ложится на театральных педагогов, задача которых не только открыть и развить творческий потенциал студентов, но и дать им в руки метод, позволяющий создавать психологически точные, глубокие и актуальные роли и спектакли. Чтобы казахстанский театр был активным участником мирового театрального процесса необходимо изучать и применять метод «действенного анализа» в образовательном процессе подготовки казахстанских актёров и режиссёров.

Список литературы:

1. Попов П. *Режиссура. О методе.* 2003, 79 с.
2. Там же.
3. Товстоногов Г. А. *О профессии режиссёра.* М.: ВТО, 1965, 358 с.
4. Станиславский К. С. *Собрание сочинений в восьми томах.* М., "Искусство", 1954-1961.
5. Кнебель М.О. *О том, что мне кажется особенно важным.* М.: Искусство, 1971, 488 с.
6. Арынгазиева Д. *Монография «Театр без масок».* 1993, 75 с.

Шакиева С.О.

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., sanataboss@mail.ru

PRODUCT PLACEMENT: КИНО ЖӘНЕ МАРКЕТИНГТІК ТӘСІЛ

Түйін: Мақалада маркетингтік жаңа тәсіл product placement киноөндірісінде қолданылу әдістерімен жарнама маркетингтік байланыстары сарапталады.

Резюме: В статье анализируется использование product placement в киноиндустрии, а также связь между маркетинговыми исследованиями и рекламой.

Summary: Using of product placement in the movie industry as well as the connection between marketing researches and advertising is analyzed in the article.

Кілт сөздері: product placement, маркетинг, киноөндіріс, жасырын жарнама, технология.

Ключевые слова: product placement, маркетинг, киноиндустрия, скрытая реклама, технология.

Key words: product placement, marketing, film industry, covert advertising, technology.

Киноөндірісінде фильмді тек шығармашылық туынды деп қана бағалап, сол көзқарастың аясында шектеліп қалу қате. Себебі киноны миллиондаған, мыңдаған көрермендер кинотеатрларды толтырып, жүздеген көрермендер телевизия арқылы көреді. Жылына бірнеше жаңа кинолар көрерменге ұсынылады әрі оларды қаншалықты қамтылғаны електен өткізіліп, кассадағы қаражат есептеліп, рекордтық көрсеткіштерге ұмтылып жатады. Мұны барлығы да тұтынушылар және кино тауар ретінде нарықта өз бағасын бекітеді.

Көп жағдайда қанша қаражат жиналғандығы туралы айтылатын кассалық көрсеткіш киноның бағасын беруге тікелей әсер ететін болды. Сондықтан, киноөндірісінде көптеген фильмдерден түсіріліп жатқандықтан, коммерциялық тұрғыдан пайдасы мол болған киноөнім ғана «жақсы» деген бағаны алып, режиссердің де, басқа атсалысқан мамандардың да еңбегін жоғары деңгейде бағалауға тікелей әсер етіп отыр.

Нарық заманында көрермен сұранысын қанағаттандыратын, бірақ, шынайы шығармашылық үдесінен көріне білетін туынды ғана

өз шығынын толық өтеуге және қаржылай да, риясыз көңілдің де бағасын алуды көздейді.

«Шығармашылық тұрғыдан көркемөнердің талаптарына сай келмесе де, сол үдеден шыға алмаса да, оның жұмысы тапсырыс берушіге ұнаса болғаны, тек сұраушының жан қалауын орындаса болды» деген талапты ұстанып, пайда табуды ғана мақсат тұтқандай. Алайда, кино саласының мамандары көрерменді таң қалдыру үшін, бұрынғы шығып қойған дүниелерге ұқсамау үшін, жаңа технологияны пайдалана отырып, тың өнім шығару үшін ізденеді, еңбек етеді. Соның нәтижесінде ғана кассалық фильм жасады ма, жоқ па, соны анықтай алады.

Киноөнім кинонарығының ажырамас бөлігі. Маркетингтік концепцияға сүйене отырып кино туындыны жасаушылар тұтынушыны қанағаттандырып, оның рухани ләззат алып, сергуіне, демалуына бағыттайды. «Кинонарық маркетингінің тұжырымдамасын анықтай отырып кинодағы маркетинг – өзара байланысты процесс: бір жағынан бұл миллиондаған аудиторияның ықыласы мен қалауын зерделеу, шығарылатын фильмдердің талапқа сай болуы, екінші жағынан жарнамалық-ақпараттық қызметтің көмегімен сұраныс пен нарыққа әсер ету, сондай-ақ сұраныс пен көрермен қалауын қалыптастыру» /1/.

Кинематография саласы қарқынды дамып, нарық уақытында бизнестің көзіне айналды. «Нарық – тауар өндірісі мен айналымы заңдары бойынша ұйымдастырылатын айырбасты сипаттайтын тауар қатынастарының жиынтығын білдіреді. Басқаша айтқанда, нарық — нақты тауар сатушылар мен оны сатып алушылардың басын қосатын кез келген институт немесе механизм» деп түсіндірілсе, режиссердің түсірген кинотуындысы нақты тауар ретінде саналады, ал көрермендер тауарды тұтынушылар болып есептеледі.

Ал керемет идея, ұтымды сценарийді тұтас туындыға айналдыру үшін қаражат керек екені анық. Инвестор табу үшін сценарий көрермен жүрегінен орын алып, көңілінен шығатынына сендіру де үлкен мәселе. Осы ретте жарна-

ма берушілер өздерінің брендин, тауары мен қызметін көпшіліктің назарына ұсына отырып, киноның түсірілуіне қаражат құя алады. Ғылыми тілде мұны «Product placement» деп атайды.

Product placement деген не, шығу тарихы мен қолданылу технологиясы қандай деген сауалдарға жауап беріп, киноөндіріс саласындағы алар орны мен маңызына тоқталып көрелік.

Ольга Березкина «Product placement – технология скрытой рекламы» атты кітабында аталған тәсілді көпшіліктің таным-түсінігі мен сатып алушылық әрекетін басқарудың бірегей технологиясы деп түсіндіреді /2/. Бұл – көркем шығармалар арқылы брендтерді әп-сәтте танытудың ерекше әдісі. Бұл – аз уақыттың ішінде қандайда бір сауда маркасына бірнеше мыңдаған адамның назарын аударудың құралы. Тұтынушының талғамынан бұрын таңдауына ықпал ететін басқару тетігі де дәл осы тәсіл болып саналады.

Product placement – бұл мүлдем жаңа стратегия. Америкалық ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, Аризона университетінің оқытушысы Мэри –Лу галисиан «Жарнама арқылы пайда табу алғашқы фильмдерден-ақ бастау алады. АҚШ-та De Beers компаниясы танымал романтикалық фильмдерде бриллианттарды таныстырған, ал Ресейде атақты режиссер Сергей Эйзенштейн атақты «Броненосец Потемкин» фильмі арқылы политикалық идеологияны насихаттады. Ал ХХІ ғасырдың жаһандық өзгерісінде product placement үшін аптасына 7 күн бойы 24 сағат жұмыс істейтін бұқаралық ақпарат құралдары жаңа тетік болып саналады» деп түсіндіреді /2/.

Француз кинорежиссеры әрі кинодраматургы Рене Клердің айтуында кинематография кез келген дүниені қабылдаудың тәртібін қалыптастырды, керемет дүниені құбыжыққа айналдыратындай қабілеті бар.

Product placement – көпшіліктің түйсігі мен сатып алу қабілетін басқарудың тәсілі. Көркем шығарма арқылы брендтерді әп-сәтте танытудың технологиясы. Тауар, қызмет пен өнім туралы жағымды не жағымсыз пікір қалыптастыр осы табысты істі қолға алған мамандардың шеберлігі мен беру тәсілдеріне тікелей байланысты. Жарнама радио, телеарна, сайттардың бетінде жиі жарияланатындықтан, адамның жүйкесіне кері әсерін тигізбестен,

көңілінен шығу оңай шаруа емес. Сондықтан product placement алыстан әсер ететін құрал.

Бұл тәсіл қайда және қалай қолданылады? Product placement технологиясы ең алдымен ХХ ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарында пайда болды. Өндіруші компаниялар қомақты шығын ауқымды табыс алып келетінін зерттей отырып, өздерінің брендин, тауары мен қызметін ауқымды маркетингтік шараларға кірістірді. Маркетингтік компаниялар белгілі бір кәсіпорындарға негізделіп ұйымдастырылып отырды.

Киноиндустриядағы өнім – шығармашылық пен пайданы біріктіре отырып, табыс табуға да, мансап баспалдағын қалыптастыруға да үлкен әсер ететін еңбек. Сондықтан да киноиндустрия бизнестің ең қуатты салаларының бірі болып саналады. Сапалы кино түсірген режиссердің еңбегі ақталып, аз уақыт аралығында бірнеше миллион табыс табуына мүмкіндік бар екендігі дәлелденген. Киноның сапасы қаншалықты жақсы екенін киносыншылардан гөрі көрерменнің риясыз пікірі толық ашып береді. Бірақ ең бастысы тұтынушыға жеткізу, табыс табуды көздеген киноматографтар инвестор ретінде жарнама бергісі келіп, өз тауарын өткізуді қалаған өндіруші компаниялардың қызметін ұтымды пайдаланады.

Сондықтан Product placement көпшіліктің таным-түсінігіне әсер ететін тетіктің бірі ретінде киноиндустрияны таңдайды.

Маркетинг (ағылш. marketing — рынок, базар, өткізу, сауда) — кәсіпорынның тауар өндіру-өткізу, яғни қызметін ұйымдастыру мен басқару жүйесі. Маркетинг нарық дамуының ахуалын зерделеуге негізделеді, тұтыну мен өндіріс өніміне (тауарға, көрсетілетін қызметке) сұранымды қалыптастырады, табыс алу мақсатымен нарықта тауарлардың өткізілуін тездетуге бағытталады /3/. Ал жарнама – реклама (франц. reclame, лат. reclamo — жар саламын) — тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеті туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама; белгілі бір адамдар, ұйымдар, әдебиет пен өнер шығармалары туралы хабар таратып, оларды әйгілеу /4/.

Нарық заманында жарнама адамның күнделікті өмірінің бір құрамдас бөлігіне айналып, өзіндік заңдылықтары өзгеше құбылысқа

айналды. Кез келген тауарды, өнімді жариялау үшін жарнамаға сүйеніп, оны өткізудің көптеген тәсілдері мен әдістерін пайдалануға, тіпті оның нағыз мамандарына сүйенуге тура келетін деңгейге жеттік. Жарнама тұтынушы мен өндіруші арасындағы маңызды дәнекерлік буынның рөлін атқара отырып, экономиканың дамуын ынталандыратын, өнім сапасын жетілдіретін маңызға ие болды. Жарнама сауданы «жүргізетін» тетікке айналғанын адамзат баласы байқамағандай. Себебі, кез келген дүние жарнамаға тәуелді болып шыға келді.

Зерттеушілер жарнаманы ғылымның арнайы бір саласына жатқызса, тәжірибешілер шығармашылық жұмыстың бір қыры ретінде қарайды. Себебі, жарнамада кәсіпкерлік пен іскерлік деңгейінде ізденіс те, хабарландырулар мәтінін әзірлеуде қатысы шығармашылық ерекшелік те бар.

Ғалым Ж.Болатбекұлы «Адамдардың алғашқы томаға-тұйық қауымдастықтарында өмірге келген жарнама дами келе мәдени факторға айналып, тіл, діл, дін, әдет-ғұрып сияқты өзге де объективті алғышарттармен бірге адамзат дамуының өркениеттік ұғым-түсінігін қалыптастырды. Ал, ақпарат алмасу тұрғысынан алғанда өркениет дегеніміз ең биік деңгейдегі мәдени қауымдастықтың, аралас-құраластық пен сан қырлы байланыстың, яғни коммуникацияның жоғары даму сатысы. Жарнама – коммуникация құралы, мәдени және өркениеттік тетіктер–техника мен технология арқылы ол қоғамдық байланыстардың дамуына өз әсерін тигізеді.

Зерттеуші Ж.Болатбекұлы айтқан протожарнамада арнайы авторлық белгілер, яғни таңба, штамп, мөрдің айрықша формалары қалыптасқан. Бұл протожарнама бүгінгі жарнаманың айқын белгілері. Себебі, әрбір компанияның, әрбір брендтің өз логотипі бар. Тұрмыстық-сандық техника, сән әлемі, оның ішінде киімдер, сағаттар, аяқ киімдер, сондай-ақ кинематография саласындағы әрбір компанияның өз логотипі бар. Көрермен логотип арқылы оның барлық жұмыстарын есте сақтай алады және сол сапалы жұмыс арқылы келесі шығарған өнімін қабылдайды не болмаса – керісінше – көңілінен шықпаса, әрбір өніміне секеммен, сынмен назар аударады. Сондықтан да қай саланың да өндірушілері алдымен брендке жұмыс істейді, онан кейін бренд олардың танымалдылық деңгейлерінің түспеуіне кепіл болады.

Елімізде жарнама жөнсіз беріле бермейді. Қазақстан Республикасының «Жарнама туралы» заңымен реттеліп, қадағаланады. Осы Заң Қазақстан Республикасының аумағында жарнама жасау, тарату, орналастыру және пайдалану процесінде туындайтын қатынастарды реттейді. 1-бапта көрсетілгендей бұл заңның мақсаттары – жарнаманы жасау, тарату, орналастыру және пайдалану үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету, жарнама саласындағы жосықсыз бәсекеден қорғау, жөнсіз жарнаманы болғызбау және оларға тыйым салу.

Аталған заңның 7-бабында жарнаманың түрлері жіктелген. Осы баптың 3-тармағы 5-тармақшасында «Радио, теле, бейне, дыбыс және кино өнімдерінде, сондай-ақ өзге де өнімдерде, соның ішінде арнаулы бейнеқосылғыларды, қосарланған дыбыс жазбаларын пайдалану арқылы және өзге де тәсілдермен тұтынушының қабылдауына, түйсігіне аңдаусыз әсер ететін жарнама жасырын жарнама болып табылады» деп түсіндіріледі /5/.

Осы ретте, жиі қайталанып, қай жерде болмасын жарнама екені ашық айтылып, көрсетілуі көпшілікті жалықтыратыны анық. Ал киномуындыда жарнама екенін білдіртпей, көрерменнің назарын кино желісінен ауытқытпай, бірақ жадында қалуға әсер етіп, көрсете отырып жасырын жарнамалау тәсілін product placement арқылы жүзеге асырады.

Жарнама мен ақпарат адамзаттың санасына әсер ете отырып, оның таңдау жасауына ықпал етеді. Сондықтан product placement – жарнама деп септелгенімен, алыстан, еппен әсер етіп, жұқалап жеткізетін жағымды құрал.

Product placement тәсілінің таралу тетігіне қарамастан классикалық үш типі қалыптасқан: визуалды, ауызша, және product placement қолдану арқылы. Дәл осылай бөлу санатын ең бірінші рет 1995 жылы Техас университетінің аспиранты Самюэль Туркотт өзінің «Gimme a BudW» ғылыми еңбегінде ұсынған /2/.

Product placement ағылшын тілінен тікелей аударғанда «өнімді орналастыру» деген мағынаны білдіреді. Ол кино, теле- және радио-бағдарламаларда, газет пен журналдарда, интернетте, компьютерлік ойындарда, әдебиетті, музыкалық бейнетаспаларда, яғни көпшіліктің назары аударылатын тетіктің барлығына тауар маркасы мен қызмет түрі жайлы енгізілетін жарнамалық ақпарат. Бұл шығарма желісіне бренд жайлы мәліметті енгізе отырып, тұтынушының қабылдауына әсер ету

құралы. Көрерменге тартымды сюжет арқылы ұнамды кейіпкердің образын жасау ерекше әсер етеді. Мысалы, кинодағы басты кейіпкер ауқатты жігіт Rolls-Royce көлігін мініп, Rolex сағатын тағып, жұмыс арасында көпшілік пайдаланатын Coca-Cola сусынын ішетін болса, онда әрі бақуаттылық, әрі қарапайымдылық қатар өріліп, көрерменді оқиға желісінен алшақтатпас еді. Осылайша киносценарийдің желісіне толық енген көрермен тауарлар мен брендтерді жарнама ретінде емес, сол киноның бөлшегі ретінде қабылдауы әсте /6/.

XX ғасырдың 40-50 жылдары киноэкранда негізінен қымбат дизайнерлік киім жарнамаланды. Мысалы атақты сәнгер Коко Шанель Metro Goldwyn Mayer киностудиясымен келісімшартқа отырып, фильмдерге арнайы киімдер тікті. Продюсерлер мұның көпшілікке, әсіресе әйелдер қауымының көңілінен шығатынына сенімді еді /7/.

Осылайша ұзақ жылдар бойы тауар өндірушілердің киноға жарнама беруіне деген тәуелділік қалыптасты.

«Кәсіби әдебиетте product placement PP аббревиатурасымен белгілеу қалыптасқан. Product placement тәсілін қолданатын компаниялар тауарды ақшаға (немесе бартерлік сыйақыға) өткізе отырып, көп жағдайда жарнамаланатын дүниені жағымды түрде жеткізеді» /2/. Жағымды әсер қалдырмайтын болса, қаражат құймас та еді. Ал көрерменге позитивпен жеткізілген жасырын жарнаманың өтімділігі де жоғары болатыны анықталған. Дегенмен маркетинг саласында product displacement, яғни негативті product placement түсінігі де қалыптасқан, алайда әлемдік тәжірибеде бұл тәсіл өте сирек қолданылады.

Product placement киноиндустриямен бірге дамып келе жатыр. 1929 жылы америкалық мультфильмде қолданылған жасырын жарнама қоғамның санасын өзгертуге әсер еткен. Папай есімді моряк туралы мультфильм түсірілген. Басты кейіпкер саумалдық өсімдігін (шпинат) өсіріп, соны көп мөлшерде пайдаланды. Статистикалық мәліметтер дәл осы мультфильм жарық көргеннен кейін АҚШ-та консервіленген саумалдықты пайдалану 30%-ға өскен.

Сонымен қатар 1962 жылы Американың атақты актеры Джеймс Бонд түскен фильмде

product placement тәсілі екереше көп қолданылған. 133 минутқа созылған фильмнің 20 минуттық эпизодында жарнамалық 20 бренді көруге болады. Әрине, басты кейіпкердің қалауы мен таңдауына негізделген жарнама көрерменнің құлшынысын да арттырғаны анық. Сонымен қатар 1982 жылы «Өзге планеталық» атты фильмнің экранға шығуынан көрермен фильмді тамашалап қана қоймай, кондитерлік өнімнің атауын да қабылдайды. Бұл тәсіл Hershey's компанияның сатылымын 65%-ға арттырған /8/.

Product placement тәсілінің басты міндеті сату екені жасырын емес. Сату көлемі неғұрлым жоғарылаған сайын оның берілу технологиясы да тиімді деп саналады. Әлеуметтанушылардың халықаралық талдауына сүйенсек, 18-20 жастан бастап 30-35 жас аралығындағы азаматтарға жасырын жарнаманың таралуы әсер етеді. Product placement өзі де дәл осы жас аралығына арналып жасалады.

Маркетологтар product placement технологиясының бірнеше түрі бар дейді.

- Визуальды product placement – көрермендер тауар мен логотипті тікелей көреді;
- Вербалды product placement – тауар туралы фильм кейіпкері немесе комментатор айтып отырады.
- Ойын product placement – кейіпкер тауар (бренд) ойнатады /9/

Маркетологтар таралатын аудиторияны нақты таңдаған уақытта ғана product placement тәсілінің әсері мен оң нәтижесіне қол жеткізе алады. Сондықтан киноиндустрияда ұтымды сценарийдің өзі қай жас аралығына арналғанына қарай бренд пен тауар түрі де соған лайықталып таңдалатын болса, жарнама көрерменнің көңілінен шығатыны сөзсіз.

Product placement түсірілім орны мен реквизиттерді тегін беру арқылы тауарды, қызмет пен брендтер туралы тегін ақпаратты берудің жай ғана тәсіл емес. Product placement – көптеген медиажобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін миллиардтаған сома айналымда жүретін индустрия. Бұл жаңа өнім мен қызметті таныстырудың элементі. Сондықтан медиа кеңістікте жарнама коммуникациясының бір бөлігі ретінде қалыптасып келеді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. М.Ульянова «Особенности маркетинга кинорынка и специфика кинопродукции как объекта маркетинг» // <http://www.cfin.ru/press/marketing/2000-2/08.shtml>
2. Ольга Березкина, «Product placement – технология скрытой рекламы», Санкт-Петербург, 2009 год
3. Қаржы-экономика сөздігі. — Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖШС, 2007. ISBN 978-601-215-003-2 (маркетинг деген не?)
4. Ж.Бекболатұлы. Жарнама негіздері. Алматы: Экономика-2009, – 12-бет
5. ҚР «Жарнама туралы» заңы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000508_
6. Галисиан М.-Л. Product Placement в средствах массовой информации. — М, 2004. — С. 197.
7. А.Аксеньевич Скрытая реклама: примеры применения в кино // <http://fcti.by/2016/11/08/скрытая-реклама-примеры-применения-в/>
8. Скрытая реклама в кино: от шоколадных батончиков до кабриолетов <http://tricolor.tvmag.ru/article/movies/taynoe-vozdeystvie/>
9. Записки маркетолог: практ плейсмент // http://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_p/abc_product-placement/

Жаңбыршиева Айгүл Орынбасарқызы

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының
«Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясы» кафедрасының аға оқытушысы
aigul.orunbasarovna.17@mail.ru

ҚАЗАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ «CONTEMPORARY ART»

Түйін: Бұл мақалада автор қазіргі заман өнеріндегі «Contemporary art» өнердің пайда болу тарихына және Қазақстандағы «Contemporary art» өнердің қалыптасу мен даму мәселелерін қарастырады.

Резюме: В данной статье автор рассматривает историю становления современного «Contemporary art» искусства, формирование и развитие Казахского «Contemporary art» искусства.

Summary: In this article the author examines the history of Contemporary art and the formation of the Kazakh conceptual art and development of the Contemporary art.

Ключевые слова: идея, инсталляция, перформанс.

Кілт сөздер: идея, инсталляция, перформанс.

Key words: idea, installation, performance.

70-80 жылдары қазақ бейнелеу өнері тың ізденіспен, еуропалық жаңа сипаттағы ағымдардың әдіснамасын меңгеруімен ерекшеленеді. Дегенмен, XX ғасырдың еуропалық көркем өнердің мұраларының әдістерін меңгерген Қазақстан бейнелеу өнері, еуропалық модернизм ізімен дамиды. Модернизм – бұл заманауи өнер дегенді білдіреді. Бұл заманауи өнер классикалық өнерге қайшы өнер. Сұлулыққа, әдемілікке қайшы болған өнерде небір ағымдар пайда болды. Ол фовизм, кубизм, футуризм, сюрреализм тағы басқа «изм» өнерлер түрлі өзгерістерге ұшырады. Сосын постмодернизм өнер пайда болды. Постмодернизм осы өзгерістерді пайдалана отырып енді керісінше бұрынғы классикалық өнерді, жоғалып кеткен өнерді қайта қолдануға тырысты. Яғни, постмодернизм өнер дәстүрлі элементтер мен тәсілдерге қайта оралады. Постмодернизм дегеніміз- "модерннен кейінгі", яғни «осы заманнан кейінгі», «соңғы», «жаңа заман» деген мағынаны білдіреді. Постмодерн-модернистік қозғалыстарға қарсы реакция ретінде пайда болған.

Постмодернизм өнерді қарапайым көрермен қалай түсінеді десек. Мысалы, осыған дейінгі классикалық өнерде нақты түс, композиция, бірінші план, екінші план жалпы сю-

жет арқылы көрермен көреді және не жайлы екенін түсінеді. Ал заманауи өзекті түрлердің бірі перформанс, инсталляцияда бұл жерде басты нәрсе – ол идея. Бұл жерде негізгі идеяны, басты концепциясын суретші ғана көре алады. Сонымен қатар, постмодернизм өнер тек қана ақпарат беруші. Мысалы: 1968 жылы концептуалды өнердің ең танымал өкілдерінің бірі – Джозеф Кошут. Ол ең алғаш көрерменге орындықты қояды, ол орындықты суретке түсіріп, орындықтың суретін қабырғаға іледі және орындықтың анықтамасын жазады. Яғни бұл жерде ең басты идея орындық деген не, оның суреті және анықтамасы. Ешқандай композиция, түс, үйреншікті бейнелеу тілі, классикалыққа тән нәрсе жоқ. Постмодернизмнің басты нәрсе бұл жерде концепция, идея яғни соны әрбір көрермен, бір ғана нүкте не сызық шығармада бейнеленсе оны көрермен қалай түсінеді, оны түсіну үшін осындай туындының алдында қарапайым көрермен көп тұрады, қарайды, бірнеше рет ойланады. Жалпы, постмодернизмнің ең басты мақсаты қарапайым көрерменге ойлануға мүмкіндік береді, ойлануға тәрбиелейді.

Постмодернистік еуропалық үрдістер қазақ көркем өнерінде де көрініс тапты. 80-жылдың соңында Қазақстанда классикалық мектепті ұстанған көптеген суретшілер жаңаша көркем тіл іздестіреді. Ол постмодернизм тілі. Постмодернизм ағымында жұмыс істеген суретшілердің бірі- Әбдірашит Сыдыханов болды. Суретші бұрынғы таңбаларды алып пайдаланып түрлі аралас техника арқылы таңбалы кескіндеме қалыптастырды. Суретші дүние байлығының барлық рәміздерін, қиялын тербеген қазақтың ру тамғаларын, ұрандарын, аңыздары мен ертегілерін, әсерлері мен ойларын өзінің елесіне ұқсатып өңдей отырып, бірқатар тамаша образдар тудырды.

Келесі постмодернизм ең жарқын өкілі Еркін Мергенов. Е.Мергеновтың 80-жылдың соңында орындалған туындыларының композициясы постмодернистік бағытта орындалғаны байқалады. Еркін Мергеновтың шығармашылығында ұлттық мәдени ескерт-

кіштердің идеясы мен принциптері, көне және ортағасырлық тас мүсіндердің трансформациясы және адам мен әлеуметтік тұрмыстың өмір сүруіне байланысты философиялық мәселелері бар. Жалпы суретші өз көзқарасын білдіруде ертедегі көне бейнелерді, туындыларды пайдаланады. Мысалы «Кездесу» шығармасында қарт әже образы-көшпенді мәдениетінен хабар береді, ал екі дөңгелекті велосипед осы заманның атрибуты екені белгілі. Екі мәдениетті ескі мен жаңаның бір толқында кездестіру арқылы суретші арадағы уақытты суреттеп береді.

Сол уақытта жаңа дәстүрлілік бағытта белсенді жұмыс жасап жатқан кескіндемешілер қатарына Амандос Ақанаевті де жатқызамыз. Амандос Ақанаев картиналарында жаңаша пластикалық принциптермен орындап, ол кенептерінде ауыр рельефті картиналарды дүниеге әкеледі. Амандос Ақанаев рельефтік кескіндеме технологиясының негізін қалаушысы. Оның кескіндемелері мүсінделеді. Ол металл, тоқыма, ағаш және басқа материалдардан алынатын мүсіндік элементтерді кескіндеме тіліне табиғи қабыстыра енгізеді. Түрлі техникаларды пайдалана отырып археологиялық қазбадан табылған, алтыннан жасалған үйсін қазынасының бұйымдары, темір дәуірінің қорғандары, ежелгі ескерткіштердің ою-өрнектері, тастан қашалған құралдар, қазақ үйдің тоқымалық өнері және негізгі құрылымдарын пайдалана отырып суретші көркем шығармалар орындады.

90-жылдары қазақстан суретшілері contemporary art – «заманауи өнер» деген түсініктерді біле бастады. 1990 жылы көптеген суретшілер мен архитекторлар өздерінің шығармашылығына жаңа бағыт алып, заманауи өнер, абстрактілі өнер, затсыз күрделі «contemporary art» бағытында жұмыс істейді. Осы кездері өнер үшке бөлінді. Біріншісі, ол неоавангардты тұжырымдарды қолданғандар, екіншісі дәстүрлі суретшілер, үшінші жас суретшілердің жаңа толқыны. Қазіргі ұлттық тарихи-мәдени процестердің келбеті «Contemporary art» деп аталатын қазіргі заманғы актуалды өнерде көрініс тапқан.

«Contemporary art» (ағылшын тілінде «contemporary art» – «қазіргі заманғы өнер») – Еуропада бұл өнер XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан көркемөнер практикаларының жиынтығы. Бұл термин мен оның аударылуы туралы әр мемлекеттерде әртүрлі

түсініктер қалыптасқан. Кейде оны актуалды өнер немесе қазіргі заманауи өнер деп атайды. «Бұл өнердің мәні, оның «осында» және «қазір» деген ұғымды концептуалды түрде пайымдауға бағытталған. «Contemporary art» суретшілері өз тәжірибелерінде - әлеуметтік мәселелер, саяси көзқарастар, саяси мәселелерді, ұмыт болған діни салт-дәстүрді тірілту, ұлттық идентификация идеяларын қозғайды, өмірде жоқты жасауға ұмтылатын авангардистер сияқты олар да жаңаны тудыру үшін өнердің қайнар көздерін іздестіріп, қажет тұста көне де қарапайым дүниеге бет бұрады. Бұл суретшілердің туындылары біреудің айтуынша емес, ішінен, интуициялық бағдарынан туындайды.

«Contemporary art»-тың негізгі белгілерін анықтап кетсек: ол бірінші архайкаға яғни өткен тарихымызға үңілу. Көркемдік емес материалмен жұмыс жасау, мысалы: кенеп, майлы бояу емес түрлі материалдар резина, пластина, картон, қағаздың қиындылары, құм, шөп т.б. түрлі материалмен жұмыс жасау. Екіншіден бұл тактильді, денемен түйісу мен жанасу қырлары. Жалпы өмірде жоқ нәрсені бар қылуға ұмтылады және заманауи өнердің тағы бір ерекшелігі келіспейтінді келістіруге ұмтылу.

90-жылдары Алматы қаласында бірнеше көркемсурет галереялар ашылды. Белгілі көркемсурет бейнелеу өнері нарығында тұрақты жұмыс істеп тұрған галереялар: «Тәңірі-Ұмай», «Ұлар», «Вояджер», «ARK» галереяларына жаңадан «Арт – нават», «Ою», «Трибуна», «Умай», «Шежіре» галереялары қосылды. Сонымен қатар, Алматыда 1995 жылдан бері еліміздің бас мұражайы Ә.Қастеев атындағы Қ.Р.Мемлекеттік өнер мұражайында өтетін «Галереялар шеруі» атты көрме құрылды. Мұражай сол уақытағы Алматы қаласындағы барлық галереялардың басын қосатын, және әрбір галерея соның ішінде «Ұлар», «Вояджер», «Тенгір Ұмай» және т.б. галереялар өздерінің жаңа жобаларымен келетін. Содан бастап түрлі абстракциялы картиналар, инсталляция, видео-арт, перформанс яғни әртүрлі суретшілер топтасып отырып өздерінің жаңа шығармаларын, жаңа туындыларын алып келді. Бұл галерея шеруі жыл сайын 12-20-ға жуық галереялар қатысатын. Тек қана Алматылықтар ғана қатысып қоймай, өзге де қалалардан келген көрме ұйымдастырушылар өз нәтижесімен бөлісті. Ә.Қастеев атындағы Қ.Р.Мемлекеттік өнер мұражайы ұйымдасты-

рған әрбір көрмені бұл бағытта жұмыс істеп жүрген әр суретшінің өзіндік қолтаңбасы мен стилін анықтауға мүмкіндік бергендей болды. Бұл көрме Қазақстанда ең алғаш заманауи түрде өтті. Әрбір көрмесі келушілерге өз есігін айқара ашқан еді. Көрмеге келген көрермендерді таң қалдырды, тіпті кейбірлері айкайлап ұрсып кететін. Бұрын Қазақстанда бұндай көрмелер болып көрмеген. Өкінішке орай 1999 жылы галерея шеруі бір себеппен жабылды.

1990-шы жылдары суретшілер арасында белсенділік танытылып «Көксерек», «Қызыл трактор», «Зеленый треугольник», «Түнгі трамвай» атты арт группалар құрылды. Бұл арт тобтар өздерінің наразылықтары мен дүниетанымдық көзқарастарын жұмыстарында еркін жеткізген. Суретшілер өз шығармашылықтарын «Contemporary-art» немесе заманауи өнер жемісі деп түсіндірген олар постмодернизмнің көркемдік тілін пайдаланды. Кенеп пен майлы бояуды, шектеулі жазықтық пен кеңістікті жоққа шығарған олар қоршаған ортаның өзін, оның жемісін өз шығармашылықтарының көркемдік құралы деп таныды. Осылайша 1990 жылдардың басында Рустам Халфин, Молдақұл Нарымбетов, Георгий Тряхин-Бухаров, Сергей Маслов, Шай-Зия, Лида Блинова секілді наразылық топтың шығармашылығын 2000 жылдары Қанат Ибрагимов, С.Нарынов, Ербосын Мельдебеков, Саид Атабеков, Алмагүл Меңлібаева, Сәуле Сүлейменова, Әбіләкім мен Зита Сұлтанбаеваның отбасылық бірлестігі саналатын Елена және Виктор Воробьевтар жалғастырды. Бұл суретшілер қазіргі заман өнерінде де өз шығармаларымен, озық

идеяларымен ерекшеленіп, көрермендерді бейжай қалдырмайды.

Қазіргі жаңа буын жас суретшілер аға буынның идеяларын дамыта отырып, жеке танымдық көзқарастарын қалыптастыруда. Олар көптеген көрмелерде, әсіресе «Арбат-фест» халықаралық фестивалінде көзге түсіп, өздерін көрсете білген және осы саланы үлкен сенім арттыратын жас суретшілер шықты. Олар: Бақыт Бубиханов, Әсел Қадырханова, Зоя Фолькова, Сырлыбек Бекботаев, Ғайша Маданова және т.б. бар. Еркін ойлау, түйсінуге сезінуге арқылы өзіндік туындыларын жасауда. Қазіргі Contemporary-art өнері еркін ойлауға жол ашты. Қазір ХХІ ғасыр. Нарықтық экономика, қатал бәсеке, ақпараттық технологияның қарыштап, жаһандану, мәдени, экономикалық үндестік деп жар салып жатқан дәуір. Жаңа ғасыр суретшілері бейнелеу өнерінің беделін арттыра беретініне анық сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байжігітов Б.К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: кеңістік пен уақыт ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері. – Алматы: Ғылым-Өлке, 1998. – 192 бет.

2. Галымжанова А. С. Концептуальные модели мировосприятия в работах казахских художников-постмодернистов: учебное пособие. – Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенов, 2010. – 82 с.

3. Халықов Қ.З. Адам мәнінің бейнелеу өнеріндегі көрінісі: - Алматы, 2006. – 188 б.

4. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің теориялық мәселелері. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» -ЖШС, 2003. – 240 бет.

ФИЛОЛОГИЯ FILOLOGY
--

Рысбаева Г.Қ.

ф.ғ.к., профессор м.а., Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, sadenovaa@mail.ru

Исаева Ж.Т.

ф.ғ.к., профессор м.а., С. Ж. Асфендияров атындағы қазақ ұлттық медицина университеті

Таттибаева А.

С. Ж. Асфендияров атындағы қазақ ұлттық медицина университеті, аға оқытушы,

ҚАСИЕТТІ «ЖЕТІ» САНЫ КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛІ

Резюме. В статье рассматриваются фразеологические единицы, связанные с магическим числом семь с точки зрения «языковая картина мира». А также когнитивная модель, понятие магические числа семь.

Summary. The article deals with phraseological units related to the sacred number seven from the point of view of «language world picture». And also a cognitive model, the concept of the sacred number seven.

Жеті санын көне түркілік дәстүрде өте жиі қолданған. Скифтік, алтайлық, шумерлік жетілік сандардың шығуы әріде жатыр. Скифтік жетілік, «жеті тәңіриелік» пантеон еуразия далалар белдеуінің көшпелілерінің ішінде скифтердің мифологиясында болған. Олар: табити, папай, апи, ойтосир, аресс, геракл, артимпаса. Алтайлық тәңіриелік жетілік, алтайлық түркілердің мифологиясындағы негізгі, басты тәңіриелік екілікті құрайтын үлген (ульген) мен еріктіліктің (эрлик) де әлдебір жетіліктің қатарында болғандығы туралы вариант бар. Ол бойынша, үлген мен эрликтің есімдері ғаламдық топан судан аман қалған жеті пірлердің қатырында аталады. Осы жетеуі (бесеуінің есімі аталмаған) топан судан кей-

інгі «жаңа» жерді қалпына келтірген. Шумерлік жетілікті, шумер мифологиясында, яғни шумерше оны «имина-би» (аудармасы: «олардың саны жетеу» («их семеро»)) деп атайды. Бұл «жетілік» – аспан тәңіриесі (ан) мен жер (ораш) баласы. Аспандық тәңірие ретінде «жетілік» үркер шокжұлдызының тұрпаты болып көрінеді. Сонымен шумер (және) акад мифінен «жетілік (имина-би)», «абгаль», «утукку», «энмешарраның жеті баласы», «ишхараның жеті баласы» деген бес түрлі жетіліктің барын айтады [1;269-280].

Тек түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ескерткіштердің бірі – бүкіл әлемге әйгілі болған VIII ғ. Орхон ескерткіштері: Күлтегін, Тоныкөкке арналған құлпытастағы жазулар.

Күлтегін ескерткіші – ежелгі түркі ханының күлтегін деген баласының зиратына орнатылған құлыптас. Ескерткіште тасқа жазылған 250 жол бар. Осы құлпытастағы жазулардан да «жеті» санының киелі екенін төмендегі мысалдардан көруге болады. Күлтегіннің үлкен жазуында:

Аудармасы:

Қанум елтеріс қағануғ,
Өгім елбілге қатұнығ.
Теңрі төпесінте тұтұп
Иегерү көтүрміс ерінч.
Қанум қаған йіті йегірімі ерін ташықмыс.
Ташра йорыйур, тійін, кү есідіп,
Балықдақы тағықмыс,
Тағдақы інміс,
Тіріліп йетміс ер болмыс.
Теңрі күч біртүк үчүн,
Қаңұм қаған сүсі бөрі тег ерміс,
Ағысы қоң тег ерміс,
Ілгерү-қурығару сүлеп тірміш,
Қобартмыш.
(қа)мұғы йеті йүз ер болмыс,
Йеті йүз ер болып...

Әкем елтеріс қағанды,
Шешем елбілге қатынды
Тәңірі төбесіне ұстап,
Жоғары көтерген екен.
Әкем қаңға он жеті ер еріпті.
Шетте жортып жүр дегенді естіп
қаладағылар өрлепті,
Таудағылар індепті.
Жиылып жетпіс ер бопты.
Тәңірі қуат берген соң,
Әкем қағанның әскері бөрідей бопты.
Жаулары қойдай бопты.
Ілгері-кейін аттанып, жинапты,
Көтеріпті.
Қолы жеті жүз ер бопты.
Жеті жүз ер болып...

Қаңым қаған бунча...
Қырық артуқ (ы) йіті сүлмес,
Иегірмі сүңіс сүңісміс,

Әкем қаған осынша...
Қырық жеті рет аттанды,
Жиырма айқас жасады [2;47].

Күлтегін жеті жасында атадан жетім қалады. Он үш жасқа келгенде ер атанады. Он алты жаста қару-жарақ асынып, ел намысын, халық кегін қуып табғаштарға аттанады. Жиырма бір жасында (үш жеті) тадықын чурдың боз атына мініп, чача сеңүнмен айқасады. Жиырма алты жасында қырғыздарды, отыз жасында қарлұқтарды, отыз бір жасында аздарды алады. Сөйтіп қырық жеті жасында дүние салады. Ескерткіштегі жазу былай аяқталған:

«Күлтегін қон йылқа житі ягірмика ұчды. Тоқұзынчы ай житі отузқа йоқ әртүртіміз... Бітіг ташын бічін йылқа житінші ай житі отузқа құп алқадымыз... Күлтегін өліп қырық артық жеті...».

Аудармасы:
Елтеріс қаған біліг есін үчүн,
Алпун үчүн
Табағқа йеті йегірмі сүңүсді,
Қуданқа йеті сүңүсді,
Оғузқа бес сүңүсді.

Елтеріс қағанның ақылдылығынан,
батырлығынан
Табағаштармен жиырма жеті рет соғысты.
құтандармен жеті рет соғысты.
Оғуздармен бес рет соғысты [2;75-76].

Бұндағы оқиғаларда да «жеті»-ге байланысты.

«Жеті» саны ислам, христан, будда діндерінен де киелі сан болып есептеледі. Мәселен, ислам дінінде «жеті» киелі сан болып саналады. Мұсылмандар өз өмірінде ислам дінінің орталығы мекке қаласына барып, қажылық етіп қайтады. «меккеге келгендер қағбаға барады. Қажыға келушілер қағбаны жеті рет айналып шығады. Олар қара тасты сүйіп, зәмзәм құдығынан сусындайды. Қағбаны жеті рет айналып шығу зороастризм дінінен алынған салт. Келесі күні меккенің қасындағы екі таудың арасында, яғни сафа тауынан маруа тауына жеті барып, жеті келеді; сонан соң минаға барып, бір тас діңкекке жеті тас лақтырады. Үшінші күні арафат тауына көтеріліп, муздалифа жазығына барып от жағып, құрбандық шалады» делінген.

Христиан дінінде де «христос жетінші күні аспанға ұшып барып, жетінші күні қайта дүниеге келеді» деген уағыз бар екен. Будда дінінің ертедегі әдебиет нұсқаларында «жеті»-ге байланысты құбылыстар көп кездеседі. Бұл туралы француз ғалымы лев болер «алғашқы адамдардың ойлауы» деген еңбегінде былай дейді: «біз сонау ертедегі үнді мәдениетінің

Аудармасы мынадай: «күлтегіннің қой жылғы он жетіде жаны ұшты. Біз оны тоғызыншы айдың 27 күні жерледік... Мешін жылғы жетінші айдың 27 күні басына тас орнаттық. Күлтегін 47 жасында өлді...» делінген.

Табағаш тіліндегі мәліметтер бойынша күлтегін 732 қой жылының 17-сі күні қайтыс болды, оны 9-айдың 27-күні жерледі. Мешін жылғы 7 айдың 27 күні басына тас орнатты. Ол 47 жасында өлді делінген.

Мұндағы жетінші ай, тоғызыншы ай, т.б. Ежелгі түркі халықтарында айлардың реттік сан есімдерімен де аталғанын көрсетеді және ескерткіштегі адам жасы, оқиғалардың жыл көрсеткіштері «жеті»-ге байланысты.

Тоныкөк жазуында:

қиял-ғажайып ертегілерінен жеті ана, жеті дана, күннің жеті мініс аты сынды осы бір сырлы санның басқа да бірқыдыру қоспаларын жолықтырдық» [3;7].

Жеті сан есімімен келетін фразеологизмдер өте көп: «жеті атадан әрі ғана қыз алысу», «жеті атасын білу», «жеті атасынан қара көк», «жеті аталарынан бері қарай», «жеті атасынан бері ақындық қонған», «жеті атасын білмеген мүрт (кәпір)», «жеті басты жалмауыз», «жеті су», «жеті күн», «жеті мүше», «жетісін беру», «жеті нан», «жеті садақа», «жұт жеті ағайынды», «жеті кәміл пір», «жеті ғашық», «жеті ғалам», «жеті жоқ», «жеті жетім», «жеті ата», «жеті амал», «жеті ру», «жеті жұрт», «жеті ықылым», «жеті әліп», «жеті тозақ», «жеті қат көк», «жеті қат жер», т.б.

Өзге сандардан гөрі жеті санының жұмсалып өрісі кең. Жеті санының мағынасы әр түрлі, бірнеше топшаларға бөліп қарастырамыз:

1. Жеті саны мезгілдік ұғымды білдіреді. «жеті аталарынан бері қарай», о баста, ежелден деген мағынаны білдіреді. Ата-бабасынан бері қарай ақындық дарыған кісіні «жеті атасынан бері ақындық қонған» дейді. Ежелден кедей, тұқым-тұқиятынан бері қарай дәнеңе көрмеген болса, оны «жеті атасынан түк көр-

меген» дейді. Ес біліп, ат жалын тартып мініп, адам болғаннан бері қарай көргені қорлық болса, «жеті жасынан көргені қорлық» деп келеді. Үрім-бұтағынан бері қарай келе жатқан байлық, батырлық, ақындықты қазақ: «жеті атасынан қара көк» («шынжыр балақ, шұбар төс бай-манап, шонжар») десе, енді бір жерде «жеті атадан бері негізі тойған»; «батырлық, байлық жеті атасынан келген» деп келеді. Көп тілді білетін, көп халықтың әдет-ғұрпын білетін (полиглот) кісіні халық «жеті ғылымның тілін біледі» деп келеді; мұндағы ғылым деген білім мағынасында емес, ел, жұрт мағынасында. Бұл сөз тілімізге араб тілі арқылы келген «ықылым» түріндегі грек сөзі. Жеті ықылым: шығыс ұғымдарындағы жеті құрлық: үндістан (машын), түркістан (тұран), хорезм, славян, мағүріп (батыс), машүріп (шығыс), үрім (кіші азия).

2. «Жеті қабат жер, жеті қабат көк (аспан)» деген фразеологизмдер мифологиялық, астрологиялық ұғымды білдіреді. «жеті қарақшы» көне түркі тілінде «жетіген» деген ұғымды білдіреді екен. «жеті түн, жеті қараңғы түн» дейді. Жеті қараңғы түнде (жеті түнде) неғып жүрсің? Немесе жеті қараңғы түнде қайда барасың? деген фразалар жиі кездеседі. Жеті қат жер: тұңғиық, жылан, су, қос балық, қара тас, көкөгіз, жер. Жеті қат көк: ай, күн, шолпан, есекқырған (меркурий), қызылжұлдыз (марс), сатурн, мүштәри (юпитер). Жеті ғалам қазіргі тілімізде «дүние жүзі», «бүкіл әлем» дегенді білдіреді. Бұл түсінік бойынша жеті саны негізгі жеті бағытты білдірген. Олар – дүниенің төрт бұрышы: шығыс; батыс; оңтүстік; солтүстік; аспан – жоғарғы ғалам; жер – орта ғалам; жер асты – төменгі ғалам. «жеті амал жаман өткен жоқ, қыс, сірә, жайлы болар» дейді. Осы сөйлемдегі «жеті амал» атауын байырғы кезде, көбінесе есепшілер (халық астрономдары) қолданған. Олар табиғаттың сан алуан құбылыстарын, жеті көзбен бақылай отырып, ауа райы туралы ұзақ мерзімді болжаулар айта білген.

Ғалым Н.Уәлиевтің «Фразеология және тілдік норма» [4], «Жұмбақ сандар» [5] деген еңбектерінде тұрақты сөз орамдарының мәдени-ұлттық мазмұнын анықтауға байланысты «жеті» санынан туындаған «жеті қат көк, жеті ғалам, жеті дүние, жеті жұрт, жеті ғашық, жеті амал, жеті мүше, жеті қазына, жеті жұт» тіркестері талданған. Жеті амал мынадай: күннің тоқырауы, қарашаның қайтуы, үркердің батуы, мұздың қатуы; киіктің матауы; тоқсан-

ның кіруі; айдың тоғамы [4;17-18]. Бұл фразеологизмдердің әрқайсысын қысқаша баяндап кету артық емес. Күннің тоқырауы – күннің қысқаруының аяқталуы (қысқы тоқырау), күннің ұзаруының аяқталуы (жазғы тоқырау). Қарашаның қайтуы – қараша айының аяқталып, желтоқсанның кіруі. Үркердің батуы – үркердің түсуі. Үркер батқанда күн ашық болса, үркер жерге батты, жаңбырлы болса, үркер суға батты дейді. Есепшілердің айтуынша, «үркер төмен туса, қыс жайлы болады, үркер жоғары туса, қыс қатты болады». Мұздың қатуы – немесе мұздың қаймақшуы, қарашаның қары (қараша-қауыстың қары) деп аталады. Киіктің матауы – киіктің үйірге түсуі немесе теке бұрқылдақ деп те аталады. Тоқсанның кіруі – немесе үш тоқсанның түсуі, басқаша айтқанда қыстың түсуі. Айдың тоғамы – үркер мен айдың тоғысуы, тұтас келуі.

«Жеті қат көк, тоғыз қат көк». Орта ғасырлық дәстүрлі түсінік бойынша әлемнің кіндігі – жер, одан кейін жеті қат көк, ал бұдан әргі тоғызыншы қабат – ғарыш деп аталса керек [5;106]. Дүние жаратылысы туралы бұл модельді жүсіп баласағұн, әлішер науаи тәрізді шығыс авторлары өз шығармаларында сөз ету дәстүрін берік ұстанған. Қазақтың ескіше оқыған ақын-жыраулары кейде осы дәстүр бойынша өз жырларында жеті қат көк, жеті ғалам, тоғыз қат көк деген сөз орамын қолданып отырған:

Жеті ғалам астында

Дауысың кетті алысқа

Өзіңнен өрнек жайылды,

Жақынға туған қалысқа (XVIII-XIX ғ. Қазақ ақындары).

3. Жеті санымен магиялық ұғымдар байланысты: жеті шәріп (жеті әулие): меке шәріп, мәдина шәріп, бұхар шәріп, шам шәріп, қатым шәріп, құддыс шәріп, кәлем шәріп (Құран).

4. Жеті сөзі халық қазынасымен де байланысты. Алайда «ит – жеті қазынаның бірі» деген сөз тіркесі бар. Жеті қазына мыналар: ер жігіт; сұлу әйел; ақыл, білім; жүйрік ат; қыран бүркіт; берен мылтық; жүйрік тазы (ит). Жеті қазына туралы ел ішінде айтылатын қария сөздер: «жеті қазынаның бірі – төрт түлік, қазан мен қара мылтық» [5;18]. Бұлардың ішінен төрт түлікті (олардың мифтік иесі – ойсылқара, қамбарата, зеңгібаба, шопаната мен шекшеката) тірі қазына деп ерекше бөліп айтқан. «Үйдегі бөлек болатын ұлы дүниеден басқа далада жүрген тірі қазына – аяқты малдың өзіне де қанша бұйыраны, қаншасы қолында қала-

ры белгісіз» (М.Әуезов, «Қилы заман»). Қазан мен қара мылтықтың «қасиетті жетінің» қатарында айтылуы тегін емес. Қазанның құлағын қағу; қара қазан, сары бала; қазан төңкертпеу тәрізді сөз орамдары жайдан-жай айтылмаған. Қазақтың ертегі жырларында алтын қазан іздеу салты бар:

Сөз тыңда, құлақ салып, балам, маған,

Астында дарияның алтын қазан.

Әкелсең сол қазанды ерлік қылып,

Беремін күнсұлуды қосып саған («Құламерген»).

Академик Ә.Марғұлан бұл сюжетке ерекше назар аударып, онда терең мазмұн жатқанын тамаша дәлелдеген: «құламерген» жырында теңіз астынан қазан іздеу – тайпалар демократиясының бірлігін сипаттайды. Қазан – шаңырақ сияқты, бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды. Оның үстіне қазанды қастерлеу ерте кездегі темірге табынудың бір түрі делінген.

5. Жеті бір жағынан, жақсылық затпен, өмірге керек, кәсіппен, ізгілік қасиетке байланысып жатса, екінші жағынан, шаруаны күйзелтіп, елдің дамылын алып, кей кезде ала сапырын бүліншілікке, ашаршылыққа әкеп соқтыратын жұтқа да қатысты. Қазақ: «жұт жеті ағайынды» – дейді. Қыс қатты болып, суықтан, бораннан мал қырылса да – жұт, жауын-шашын болмай, егін шықпай қалса да – жұт, малға індет ауруы келсе де – жұт. Жұттың осы «ағайындарын» халық мыналар деп ұғады: құрғақшылық; жұт (мал қырылу); өрт; оба (ауру); соғыс; топан су (сел жүру); зілзала (жер сілкіну). Қорқыт атаның жеті кебі.

6. Жеті санына байланысты көзқарас халық арасында қалыптасып, салт, заң болып кеткен. Оған бір мысал: «жеті атадан әрі ғана қыз алысу» заңы. Араға жеті атаны салып, құда түсу әдеті ғасырлар бойы сақталып келген. Бұл дәстүр-салтты ислам дінін қабылдаған елдер кейін шариятқа тура келтіріп алған; сөйтіп, жеті сөзі пайғамбардың хадісіне де шарпуын тигізген. Бертін келе алыс-жақындықтың өлшемі де осы жетімен өлшеніп, ең болмағанда әр рудың адамы жеті атасын – бергі шежіресін білуге міндетті болған. Осыдан барып, «жеті атасын білмеген мүрт» немесе «жеті атасын білмеген кәпір» деген сөз қалған. «жеті ата» екі түрлі ұғыммен айтылады: бірінші жеті ата: бала, әке, ата, арғы ата, баба, түп ата, тек ата; екіншісі: ата (әке), бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат.

7. «Жеті ғашық». Халық аузында, оның өлең-жырлары мен ертегі эпостарында ежелден айтылып келе жатқан жеті ғашық сөзінің түп-төркіні шығыс елдеріне аңыз, дастан болып көп тараған ғашықтық хикаяларымен сабақтас. Бұл фразеологизм қазақ ақындарының шығыс әдебиетімен ежелден келе жатқан үрдісі үзілмеген байланысын аңғартатын тілдік дерек. «жеті ғашық» мыналар: ләйлі – мәжнүн; фархад – шырын; арзу – қамбар; таһир – зүһра; уәлик – ғарра; уәки – күлшан; жүсіп – зылиқа. Қазақтың жыршылары мен ақындары жеті ғашықтың бірін жырға қосып, дастан жазған. Қазақ жыршылары кейде қозы көрпеш – баян сұлуды да жеті ғашықтың бірі деп есептейді:

Ақ сарайда жазған хатты көрді.

Қозыке мен баянның атын көрді.

Жаратқан жеті ғашықтың бірі екен деп

Құдайдан тілейік деп кеңес қылды («Қозы Көрпеш – Баян Сұлу»).

8. «Жеті басты жалмауыз», «жеті су», «жеті күн», «жеті мүше» дегендегі жеті сөзі жалпы көптік ұғымды білдіреді. «Жеті мүше» деп Н.Уәлиұлы мыналарды ұсынады: бас, омыртқа, жанбас, жауырын, тоқпақ жілік, асық жілік, қара жілік [5;106]. «Жеті мүше»: а) бас, екі қол, екі аяқ, кеуде, іш; ә) бас, екі қол, екі аяқ, және дененің төрт жағы: кеуде жақ, арқа жақ, оң және сол бүйір. «Жеті жұрт» – көп ел; «Жеті қазына» – байлық көзі, байлық құт-берекенің бірі.

9. «Жеті кәміл пір», «жеті жок» дегендегі жеті сөзі абстрактылы ұғымды білдіреді. «жеті кәміл пір». Қазақ эпикалық дәстүрінде көзге көрінбей келіп батырларға жәрдем беретін әулие-пірлерді «жеті пір», «жеті кәміл пір», «жеті кәлендер пір» деп атайды.

Қысылған жерде дем берер

Жеті кәміл пірім-ай («Қобыланды»).

«Жеті пір» бейнесінің мұсылман қазақ руханиятында орын алуы, әдетте, ислам дінімен, оның сопылық (суфийлік) ағымдарының қазақ даласына таралуымен байланыстырылады. Ә.Қоңыратбаев ирандық шілтендердің, яғни мистік-суфийлердің өздерін «жеті пір» деп атағанын жазады [6;115-121].

«Жеті кәміл пір» ұғымындағы «кәміл» де, «пір» де – парсы тілінің сөздері, сондықтан да бейненің қазақ танымына енуінде сопылық бастаудың болғандығын, өйткені қазақ жеріне, орта азияға келген сопылардың көпшілігі парсылардан шыққан, сонымен қатар, сопы-

лар араб тілімен қатар парсы тілін де кеңінен пайдаланған.

Қазақы мұсылмандық жетілік. Қазақ фольклорында «жеті кәміл пірден» басқа жеке мифтік функцияларға ие болған пірлер кездеседі. Мысалы, «Ақжонасұлы ер кеңес» жырынан:

Түйе тілесең, сұлтаным,
Ойсылқара пірі бар.
Қой тілесең, шопан бар.
Тілесең сиыр, сұлтаным,
Зеңгі баба пірлер бар.
Бас тілесең сұлтаным,
Шахмардан оған бар.
Алланың шері арыстан,
Содан перзент тілеңіз.
Садуақас, оған бар,
Одан мырзалық тілесең.

Бұл шумақтардағы пірлердің есімдері – қазақтың ислам дінін қабылдағаннан кейінгі қалыптасқан бейнелердікі.

Ойсылқара – түйе малының иесі, түйешілердің пірі.

Шопан-ата – қой малының иесі, қойшылардың пірі.

Зеңгі-баба – сиыр малының иесі, сиыршылардың пірі.

Шахмардан – ақыл мен даналық («бас»).

Алланың шері арыстан – перзент (бала) беруші.

Садуақас – материалдық байлық («мырзалық») беруші пір.

Жылқы малының пірі аталмаған. Яғни көрсетілген пірлер саны алтау емес, жетеу болуы шарт.

Ал, «жеті жоқ» тіркесі былай түсіндіріледі: жерде өлшеуіш жоқ; аспанда тіреуіш жоқ; таста тамыр жоқ; таспақада талақ жоқ; аллада бауыр жоқ; аққуда сүт жоқ; жылқыда өт жоқ.

Жеті саны мақал-мәтелдерде де кездеседі: «жетіге жеткенше, жерден таяқ жейді»; «алып алты, жеп жеті болмайсың»; «жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл»; «жетімнің құрсағы жеті қабат», т.б.

«Жеті» тек қазақ халқында ғана емес, басқа түркі халықтарында да киелі, қасиетті екені белгілі. Мәселен, өзбек халқының исламға дейінгі сенімдерін зерттеген Г.П.Снесарев, Әбу Бирунидің пікіріне сүйене отырып, жеті саны орта азиялықтардың жаңа жылға дайындаған тамағының санынан шыққан болса керек деп жорамалдайды [7;215]. Қырғыз тілінде «жеті рет өлшеп, бір рет піш» деген мақал – «жети өлчөп, бір ғана кес»; өзбек тілінде «етти улчаб бир кес, минг уйлаб бир суйла» түрінде; татар тілінде «жиде кат үлче, бер кат кис» түрінде келеді және татар тілінде «жеті

кат жер астында» – «жиде кат жир астында», «маңдайы жеті қарыс» – «маңгае жиде карыш», «жеті кат терісінен шығару» – «жиде кат тиресен тунау» түрінде келеді.

«Жеті ата» ұғымы қырғыз, татар халықтарында да бар. «Жеті атадан әрі ғана қыз алысу заңы» – түрік, монғол халықтарының бәрінде бұл әдет ғасырлар бойы сақталып келеді. Ұзатылып бара жатқан қызға жеті санынан тұратын жасау-жабдықтар беру қазақтан өзге түркі халықтарында сақталған. Мәселен, XIX ғ. Екінші жартысы мен XX ғ. Басында қазан маңындағы татарлар арасында жеті түрлі бұйымнан жасау беретін дәстүр болған екен. Олардың арасында: сандық, пальто, жүн мен жібектен басжаулықтар, төсек-орын, жастық, сырма көрпе, жүн көрпе, киіз төсенгіш, төсек жапқыш, т.б. Үй бұйымдары мен қалыңдықтың күйеу туыстарына апаратын сыйлықтар бар. Татарлардың жеті санынан тұратын жасаулар беруі олардың космогониялық ұғымдарының нәтижесі болса керек. «жеті» саны бурят ертегілерінде де кездеседі. «Шли молодцы по дороге. У дороги играли семеро детей стеганной шапкой. Пангорь спросил у них – что это у вас за шапка такая?» – «Мы семеро отцовских детей взяли эту шапку у отца».

Жоғарыда келтірілген «Жеті» саныны концептісінің когнитивтік моделі «Жеті» → Өлшем-бірлікті → Уақыт өлшемін → Мифологиялық ұғымды → Астрономиялық ұғымды → Магиялық ұғымды → Абстрактылық ұғымды → Тотемдік ұғымды → Ғашықтық ұғымды → Сакралдық ұғымды → Көптік ұғымды → Ата заңдылық ұғымды → Діни әдет-ғұрыптық ұғымды білдіреді. Жеті санының көптеген халықтарда қасиетті, киелі саналып, әр түрлі мән-мағынада қолданатынын көреміз.

Әдебиеттер:

1. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. -А., 2004. I, -512 б.
2. Күлтегін: көне түркі жазба ескерткіші. Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзін жазған М.Жолдасбеков. -А., Жалын.1986. -80 б.
3. Ғабитханұлы Қ. Қасиетті «жеті» саны қайдан шыққан? //Зерде. 1994. №5. 7-8 б.
4. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. -А., 1998. -128 б.
5. Уәлиұлы Н. Жұмбақ сандар. //Жалын. 1988. №3; 106-108 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. -А., 1987. -368 б.
7. Снесарев Г.П. Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков хорезма. -М., 1969. С.215.

Ахметова Бигайша Зейнулльевна

кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой теории языков и литературы
Костанайского государственного университета им. А.Байтурсынова, bigajsha@mail.ru

Ибрагим Айым Едігеқызы

магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков,
русского языка и литературы Аркалыкского государственного педагогического
института им. И.Алтынсарина, айым.ibragim@mail.ru

**СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ
СИСТЕМЫ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
(на примере гидронимов, оронимов и годонимов)**

Түйін: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Қостанай облысының топонимиялық жүйесін (гидронимдер, оронимдер мен годонимдердің мысалында) құрылымдық және грамматикалық талдау мәселелеріне арналған. Зерттеудің негізгі нәтижесі этнолингвистикалық құндылығы бар жүйе ретінде қарастырылатын белгілі бір аймақтың топонимиялық жүйесін (гидронимдер, оронимдер мен годонимдердің мысалында) құрылымдық және грамматикалық талдау үшін үлгілік (нобайлы) кешенді тәсілдемені әзірлеуі болып табылады.

Түйін сөздер: топоним, гидроним, ороним, годоним, Қостанай облысы, Қазақстан.

Резюме: Статья посвящена вопросам структурно-грамматического анализа топонимической системы Костанайской области Республики Казахстан (на примере гидронимов, оронимов и годонимов). Основным результатом исследования является разработка модельного (рамочного) комплексного подхода к структурно-грамматическому анализу топонимической системы определенного региона (на примере гидронимов, оронимов и годонимов) как системы, имеющей этнолингвистическую ценность.

Ключевые слова: топоним, гидроним, ороним, годоним, Костанайская область, Казахстан.

Summary: The article is dedicated to the issues of structural-grammatical analysis of toponymic system of Kostanay region of the Republic of Kazakhstan (on the example of hydronyms, oronyms and godonyms). The principal output of the research is the development of the model (framework) integrated approach to the structural-grammatical analysis of the toponymic system of a certain region (on the example of

hydronyms, oronyms and godonyms) as a system with ethnolinguistic value.

Keywords: toponym, hydronym, oronym, godonym, Kostanay region, Kazakhstan.

Развитие ономастики в современной лингвистике позволяет перейти к решению частных задач, касающихся одного из ее разделов – топонимики.

Целью нашего исследования является раскрытие структурно-грамматических особенностей топонимов Костанайской области как системы, имеющей этнолингвистическую и лингвокультурологическую ценность. В исследуемую топонимическую систему были включены гидронимы, оронимы и годонимы (на примере г. Аркалыка) Костанайской области Республики Казахстан.

В группе гидронимов наименований рек и озер Костанайской области около 723 наименований, закрепленных на современной карте области.

В структурно-грамматические особенности гидронимов Костанайской области рассматриваются их способы образования, проводится структурный анализ, выявляются продуктивные словообразовательные модели, отмечаются топоформанты, которые участвуют в их создании.

Гидронимы составляют лексемы с топоономами различной языковой принадлежности – славянской (русской) и тюркской (казахской). Однако, большую их часть составляют единицы тюркского (казахского) происхождения – около 685 ед. (94 %).

Основываясь на местные казахские названия озер, отражающих их особенности и структуру, чаще в наименованиях встречаются словосложения, присоединение таких

слов как «коль» или «куль», «копа», «соры», «тузы», «тенгизы (тенизы)» [1, с.21]. Например:

- «коль» или «куль» - озеро (Ногайколь, с каз.яз. «Ноғай» - этноним, «көл» - озеро, т.е. ногайское озеро /Аулиекольский район/ [2, с.127]; Айырколь с каз.яз. «Айыр» - вилы, развилка, «көл» - озеро, т.е. разветвленное озеро /Камыстинский район/ [2, с.152]; Улыкколь с каз.яз. «Ұлы» - большой, главный, «көл» - озеро, т.е. большое главное озеро /Наурзумский район/ [3, с.589]);

- «копа» - солоноватые водоемы с бедной луговой растительностью, более чем на 4/5 занятые тростниковыми зарослями и сплавинами (Шолаккопа с каз.яз. «Шолақ» - невысокий, «копа» - заросли, т.е. место невысоких зарослей /Наурзумский район/ [3, с.591]; Близкопа с каз.яз. «Біліс» - знакомое, «копа» - болотистое озеро, т.е. знакомое болотистое место /Камыстинский район/ [2, с.153]; Коскопа с каз.яз. «Қос» - пара, «копа» - болотистое озеро, т.е. парное, болотистое озеро /Денисовский район/ [4, с.105]; Аксакалкопа с каз.яз. «Ақсақал» - старый, уважаемый, «копа» - болотистое место, т.е. старое болотистое место /Камыстинский район/ [2, с.153]);

- «соры» - сильно засоленные мелководные водоемы, наполняющиеся весной и к осени пересыхающие (Токалсор с каз.яз. «Тоқал» - младшая жена, «сор» - соленое озеро, т.е. маленькое озеро /Аулиекольский район/ [2, с.129]; Ащысор с каз.яз. «Ащы» - горькое, «сор» - соленое озеро, т.е. озеро, содержащее большое количество соли /Камыстинский район/ [2, с.153]; Тентексор с каз.яз. «Тентек» - буйный, «сор» - соленое, буйное озеро /Тарановский район/ [4, с.90]);

- «тузы» - соленые самосадочные озера с преобладанием поваренной соли (Тузколь с каз.яз. «Тұз» - соль, «көл» - озеро, т.е. место, богатое солью /Мендыкаринский район/ [3, с.587]; Тузкудык с каз.яз. «Тұз» - соль, «құдық» - колодец, т.е. колодец с соленой водой /Жангельдинский район/ [3, с.587]);

- «тенгизы (тенизы)» - озера с большой площадью котловины и водного зеркала, чаще соленые или солоноватые (Тенизколь с каз.яз. «Теңіз» - необъятное море, «көл» - озеро, т.е. озеро, необъятное как море /Камыстинский район/ [2, с.157]).

Казахским топонимическим типом доминирует морфологический способ в его аффик-

сальной разновидности (-ты/-ті-, -лы-, -ық-, -ған-, -ба-, -ды- и др.). Например: озеро Миялыозен, от каз.яз. «мия» - солодка, -лы- афф., «өзен» - речка, т.е. речка, где растет солодка /Аулиекольский район/ [2, с.126]; озеро Кайындысор от каз.яз. «қайын» - береза, -ды- афф. «сор» - соленое озеро, т.е. озеро, где растут березы /Камыстинский район/ [2, с.154]; река Кумды от каз.яз. құм - песок, -ды- афф. - река с песчаным берегом /Жангельдинский район/ [3, с.570]; река Шортанды от каз.яз. «шортан» - щука, -ды- афф., т.е. щучья река /Житикаринский район/ [4, с.128].

Рассматривая русскую языковую принадлежность гидронимов, составляющие около 41 ед. (6%), имеют следующие особенности. Морфологический анализ показал, что самой распространенной частью речи, используемой для образования топонимов, является имя прилагательное – ок. 27 ед. (65 %): река Черная (Карабалыкский район) [3, с.590], озеро Белокаменное (Карабалыкский район) [5, с.82], озеро Речное (Узункольский район) [3, с.579].

Малочисленны группы существительных, участвующие в топообразовании (12 ед., 29%), представлены в основном именами собственными – личными именами, фамилиями и прозвищами (1 ед., 14 %): озеро Терехово (Костанайский район) [5, с.153], озеро Саратов (Костанайский район) [3, с.580], озеро Попов (Наурзумский район) [3, с.581]. Также малочисленна группа топонимов, образованных от нарицательных существительных (5 ед., 12%): озеро Сирень (Карабалыкский район) [3, с.582], озеро Котлован (Денисовский район) [3, с.569]. В рассматриваемых русских наименованиях, числительное, как часть речи, представлено единично, например, озеро Третье (Аулиекольский район).

Рассмотрение компонентного состава гидронимов двух языковых принадлежностей свидетельствует о том, что большую часть представляют однословные номинации – 663 единиц, или 91 % всех исследованных гидронимов. Они подразделяются на:

- однокорневые (23 ед., 3 %): река Уй (Карабалыкский район) [5, с.87], озеро Сор (Федоровский район) [6, с.121], озеро Сур (Федоровский район) [5, с.121];

- производные (219 ед., 33 %): река Жыланды (Житикаринский район) [4, с.127], озеро Учительское (Аулиекольский район) [2,

с.129], озеро Камышное (Узункольский район) [3, с.561], река Шортанды (Житикаринский район) [4, с.128]; сложные (421 ед., 63%): река Анызбутақ (Житикаринский район) [4, с.126], озеро Жекеколь (Амангельдинский район) [3, с.557].

Составные топонимы представлены двухсловными и трехсловными единицами (50 ед., 7%): река Сары Тургай (Амангельдинский район) [3, с.580], река Улькен Дамды (Наурзумский район) [2, с.171], река Улькен-Сабасалы-Тургай (Амангельдинский район) [3, с.588]. В нашем фактическом материале они единичны.

Все объекты, лежащие выше уровня земли (горы, холмы, сопки, плоскогорье и др.), называются оронимами (от греч. «oros» – гора + «опома» – название) [6, с.7].

Рассмотрев оронимы Костанайской области Республики Казахстан, нами было выявлено около 38 (единиц) наименований, закрепленных на современной карте области, в Амангельдинском, Жангельдинском, Житикаринском, Камыстинском, Наурзумском районах и г. Аркалыке [7, с.43-44].

Оронимы Костанайской области обладают своеобразными структурно-грамматическими особенностями. Их структурно-грамматические особенности соответствуют общим закономерностям казахского языка. Казахскоязычные оронимы, в свою очередь, сохранили в себе древние тюркские лексемы. Это: тау (гора), тобе (вершина) и другие.

Основываясь на местные казахские названия оронимов, отражающих их особенности и структуру, чаще в наименованиях встречаются словосложения. Например: гора Теке-тау (Жангельдинский район), гора Каракус (Амангельдинский район), Ешкитау (г. Аркалык), Костобе (Жангельдинский район).

Казахским топонимическим типом доминирует морфологический способ в его аффиксальной разновидности (-лы-, -ді-, -ды- и др.). Например:

Жылан-ды-тау (Наурзумский район), Кайын-ды (г. Аркалык), Тас-ты (г. Аркалык).

Основную часть компонентного состава оронимов представляют однословные номинации – 37 единиц, или 97 % всех исследованных оронимов. Например, Караменды (г. Аркалык), Кундикти (Камыстинский район), Жаубасар (г. Аркалык), Костобе (Жангельдинский район), Тасоба (Амангельдинский рай-

он), Житикара (Житикаринский район), Екибулак (г. Аркалык).

Составные топонимы представлены двухсловной единицей 3%, гора Жаксы Карсакбас (Жангельдинский район).

В структурно-грамматические особенности топонимов (на материалах г. Аркалыка) рассматриваются их способы образования, проводится структурный анализ, выявляются продуктивные словообразовательные модели.

Годонимы составляют лексемы с топоосновами различной языковой принадлежности – славянской (русской) и тюркской (казахской). Однако большую их часть составляют единицы славянского (русского) происхождения – около 137 ед. (57,1 %).

Казахским топонимическим типом доминирует морфологический способ в его аффиксальной разновидности (-тық, -гер, -іс, -шілік, -ды и др.). Например: ул. Достық, от каз.яз. «дос» - друг, «-тық» - аффикс, т.е. с помощью суффикса образуется новое слово «дружба» (с. Фурманов); ул. Тыңгерлер, от каз.яз. «тың» - целина, «-гер» - суффикс, с помощью суффикса «гер» образовалось новое слово «целинник», «-лер» - окончание мн.числа (с. Фурманов); ул. Жеңіс, от каз.яз. «жең» - победы, «-іс» - суффикс, с помощью его образуется новое слово «победа» (с. Фурманов); ул. Бейбітшілік, от каз.яз. «бейбіт» - мирный, «шілік» - суффикс, с помощью его образуется слово «мир» (с. Қайыңды); ул. Боранды, от каз.яз. «боран» - буря, «-ды» - суффикс, образовалось новое слово «бурный» (с. Молодежный).

Рассматривая русскую языковую принадлежность топонимов, составляющие около 137 ед. (57,1%), имеют следующие особенности. Морфологический анализ показал, что самой распространенной частью речи, используемой для образования топонимов, является имя прилагательное – около 96 ед. (40 %): ул. Набережная (с. Целинный), ул. Степная (с. Үштөбе), ул. Новая (с. Молодежный), ул. Комсомольская (с. Мирный), ул. Школьная (с. Матросов), ул. Целинная (с. Көктау), ул. Восточный (с. Жаңақала).

Малочисленны группы существительных, участвующие в топообразовании, представлены в основном именами собственными – личными именами, фамилиями (25 ед., 10,4 %): ул. Ленина (с. Целинный), ул. Гагарина (с. Көктау), ул. Конкишева (с. Жаңақала), ул. Комарова (поселок Нефтебаза). Также мало-

численна группа топонимов, образованных от нарицательных существительных (9 ед., 3,8%): ул. Мира (с. Восточный), ул. Дружба (с. Аңғар), ул. Космонавтов (поселок Родина) и другие.

Рассмотрение компонентного состава годонимов двух языковых принадлежностей свидетельствует о том, что большую часть представляют однословные номинации – 228 единиц, или 95 % всех исследованных годонимов. Они подразделяются на:

- однокорневые (21 ед., 9,2%): ул. Абай (с. Целинный), ул. Жаңа (с. Фурманов), ул. Шайхы (с. Қайыңды), ул. Мира (с. Восточный), ул. Наурыз (поселок Родина) и др.;

- производные (207 ед., 90,7 %): ул. Молодежное (г. Аркалык), ул. Октябрьская (поселок Новый), ул. Пятилетка (с. Акбидай), ул. Интернациональная (с. Ашутасты), ул. Животноводческая (с. Ашутасты), ул. Боранды (с. Молодежный) и другие.

Составные топонимы представлены двухсловными и трехсловными единицами (12 ед., 5%): ул. Шакшак Жанибека (г. Аркалык), ул. 8 марта (г. Аркалык), ул. Жауке Батыр (г. Аркалык), ул. Кейки Батыра (поселок Новый), ул. 60 лет Казахстана (с. Ашутасты) и другие.

Следует отметить, что словообразовательный аспект занимает подчиненное место в топонимии, главными же являются экстралингвистические связи и отношения объектов. Словообразовательный процесс определяется как внешними, историческими и социально-экономическими факторами, так и внутренними [8, с.19]. Специфику годонимов указанной территории не только с точки зрения семантики, но и ее структурных и словообразовательных типов, безусловно, определил комплекс историко-социальных и природно-климатических факторов.

Морфологический анализ показал, что самой распространенной частью речи, используемой для образования годонимов, является имя прилагательное.

Рассмотрение компонентного состава годонимов свидетельствует о том, что большую часть представляют однословные номинации. Они подразделяются на:

- однокорневые;
- производные.

Как следует из приведенных статистических данных, в образовании исследованных номинаций чаще всего используется суффик-

сальный топонимический тип. Наиболее продуктивными в составе проанализированных дериватов служат модели с суффиксами -н-, -ов-, -ев-, -ск-, -к-, -ин-, -онн- и др.

Лингвистический анализ структурно-грамматических особенностей гидронимов, оронимов и годонимов (на примере г. Аркалыка) Костанайской области как частичных фрагментов топонимической системы региона, дает возможность дополнить информацию об истории региона и дать предпосылки для дальнейшей разработки вопросов изучения общекзахской и общерусской топонимики в контексте региональной топонимической системы Костанайской области, которую в свою очередь можно сопоставить с топонимиконами других приграничных территорий Казахстана и России. Установление связей и осуществление дальнейшего анализа с топонимией других регионов с учетом национальной составляющей и в вопросе дублирования и одинакового значения топонимических единиц (Республики Казахстан (Актюбинской, Карагандинской, Акмолинской и Северо-Казахстанской) и тремя Российской Федерации (Оренбургской, Челябинской, Курганской).

Литература

1. *Важнейшие водно-болотные угодья Северного Казахстана (в пределах Костанайской и западной части Северо-Казахстанской областей). Под ред. Т. Брагиной, Е. Брагина. - М., 2002. - 156 с.*
2. *Кузембайұлы А. и др. Историческая топонимика Костанайской области. В 5-ти частях. Научное издание. Часть 4 (Аулиекольский, Камыстинский, Наурзумский районы). - Костанай: ТОО «Центрум», 2012. - 300 с.*
3. *Топонимика. Энциклопедический справочник. - Алматы: ТОО «Аруна Ltd.», 2010. - 816 с.*
4. *Кузембайұлы А. и др. Историческая топонимика Костанайской области. В 5-ти частях. Научное издание. Часть 3 (Тарановский, Денисовский и Житикаринский районы). - Костанай: ТОО «Центрум», 2010. - 260 с.*
5. *Абиль Е.А. и др. Историческая топонимика Костанайской области. В 5-ти частях. Научное издание. Часть 2 (Карабалыкский, Федоровский, Костанайский районы). - Костанай: ТОО «Центрум», 2010. - 294 с.*
6. *Бияров Б.Н. Топонимы Казахского Ал-*

тая: Монография, Усть-Каменогорск: ВКГУ им. С.Аманжолова, 2012. – 124 с.

7. Ибрагим А. Некоторые лексико-семантические особенности оронимов Костанайской области Республики Казахстан // Актуальные вопросы в научной работе и образовательной деятельности: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 30 мая 2015 г.: в 10 томах. Том 10. Тамбов: ООО «Консалтинговая

компания Юком», 2015. – 168 с. DOI: <http://dx.doi.org/10.17117/2015.05.30.10>

8. Тугузбаева О.В. Лексико-семантический и структурно-грамматический аспекты топонимики: на материале топонимов г. Бирска и Бирского района: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.01 / Тугузбаева Олеся Васильевна; [Место защиты: Башкир. гос. ун-т]. - Уфа, 2012. – 22 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАШҚАРИТАНУ ІЛІМІ

***Түйін.** Мақалада Қашқаритану саласы бойынша тілдік тұрғыдан жазылған еңбектерге талдау жасалған. Қашқаританушы ғалымдардың диссертациялық еңбектері тікелей зерттеу нысаны болған монографиялық еңбекті жариялаған.*

***Резюме.** В статье рассматривается лингвистический анализ на диссертационных работ ученых-лингвистов Казахстана по Кашкариведению. Диссертационные работы были предметом прямого исследования опубликованного автором монографии.*

Қазақ топырағында дүниеге келген небір тамаша еңбектер баршылық. Солардың ішінде әлемдік деңгейде қарастырылып отырған Махмуд бабамыздың сөздігін зерттеуші лингвист ғалымдардың атқарған жұмыстары – өз алдына бір төбе. Бұл мәселені көптен қарастыра келе Қашқаритану ілімін тілдік тұрғыдан қарастыруды мақсат еткен Қазақстан ғалымдарының зерттеулері менің тікелей зерттеу нысаныма айналған еді. Себебі «Әлемдік тіл білімі тарихы» атты оқу құралымды жазарда қашқаританушы ғалымдардың қыруар еңбектерін қарап шыққан едім.

Қазақстанның тіл білімі тарихының әлі күнге толық жазылмай, кейбір диссертациялық жұмыстар тіпті атаусыз, қараусыз қалатыны да мәлім.

Биылғы жылы қазақ тіл білімі тарихына өз үлесімді қосу үшін жазылған «Қазақстандағы Қашқаритану (лингвистикалық аспект)» атты монографиямды жарияладым. Осы мақала монографияда қарастырылған қашқаританушы ғалымдардың жұмыстары жөнінде жазылды.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру – болашаққа бағдар» бағдарламалық мақаласының аясында Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Қазақ тілі теориясы және әдістемесі кафедрасы бірнеше зерттеу жұмыстарын осы оқу жылына жоспарлаған болатын.

Зерттеу жүргізу барысында М.Қашқари сөздігін қазақ тіл білімінде зерттеген бірнеше диссертациялық еңбектер қарастырылды. Ең

алдымен осы қашқаритану ілімінің ғылыми айналысқа түсуіне тікелей себепкер болған ғалым, профессор Әбжан Құрышжанұлының М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінің негізінде диссертация қорғаған шәкірттерінің еңбектері қарастырылды, онда:

1.Каирбаева Роза «К.Броккельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашкари)» атты диссертациясының авторефератында: «Батыс Еуропа түркітанушыларының өкілі, М.Қашқари еңбегін көп зерттеген К.Броккелман осы тұстағы жазба ескерткіштердің тілін «Орта Азиялық мұсылман халықтарының әдеби тілі» деп атағаны мәлім [1, 15]. деп көрсетеді.

2.Бейсенова Мәнет «Төрт түлік, мал атаулары» деген диссертациясында: «Осы күнге дейін «Диуанудың» лексикасы, оның ішінде мал атауларына байланысты сөздердің құрамы ғылыми айналысқа түсіп, арнайы бір тақырып ретінде зерттелінбеген еді» [2, 32] дей келе, мынадай тұжырымдар ұсынады: «... қазіргі қазақ тіліндегі мал атауларына байланысты кейбір сөздердің тарихи-этимологиялық шығу тегін зерттелді, бірқатар тілдік фактілер түркі-моңғол тілдеріне ортақ болып келеді сондықтан болашақта орал-алтай тілдерімен өзара салыстыра зерттеу қажеттігі көрінді, сонымен қатар болашақта басқа ескерткіштер тілімен қатар қойып зерттеу үшін лексикасын түгел қарау қажет» [2, 33].

3.Жүнісова Майра Әбибуллақызы «Ескі түркі тілдеріндегі етіс категориясы» деген кандидаттық диссертациясында: «Қазақ тілі мен М.Қашқаридың қолжазба ескерткіші тіліндегі етіс категориясын салыстыра зерттеп, өздік етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс тұлғалары мен олардың беретін мағыналарын қарастырған» [3, 10].

Әрі қарай жалпы Қазақ жеріндегі М.Қашқари сөздігін зерттеген тілші ғалымдардың диссертациялық еңбектері қаралып, ондағы ерекшеліктер мен өзіндік жаңалықтары, жазылған.

Әбенова Күлзада Әбірахманқызы «Қазақ тілі лексикасының XI-XII ғ. жазба әдеби

ескерткіштеріне қатысы» атты кандидаттық диссертациясында: «Х.Т.Нигматовтың «Опрошения в тюркских глагольных корнях по материалам словаря М.Кашгарского» деген еңбегіндегі мына пікіріне сүйенген: «Первоначально синоним, приводимые в памятниках, представлял собой слово племенного языка. После объединения племен слов, сходные по значению приобретали качество синонимов» [4, 78]. Әрі қарай ойын М.Томановтың: «Белгілі бір тілдің басқа тілдермен қатынасын анықтау үшін фонетикалық белгілерді негізге алу XI ғасыр түркологі Махмуд Қашқариден басталады» деген пікірімен жалғастыра отырып: М.Томанов «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» атты еңбегінде: «кейбір дауыссыздардың сәйкес олданылуының бар екеніне, әсіресе консанантизм жүйесі тұрғысынан қазақ тілі өп өзгеріске ұшыраған тілдер тобына жатуға тиіс» - деп көрсетеді. Қазақ тілінде р-з, л-ш // с сәйкестігінің де тілдің негізгі қамтитындығын айта келіп, қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры осы сәйкестіктің ежелгі варианттары ұшырасды, көр, семір /көз, семіз, тіз/ сөздерімен салыстырып; «з-мен келген сөздің түбірлес туындылары көп кездесетіндігін айтады [4, 115].

р-з-й сәйкестігі де қазақ тілінде екі түрлі: көр, көз, тура, түзу, тіре, қоя. Бұл айтылғандардың бәрі қазақ тілінде көнлік белгілері сақталғандығын дәлелдейді» - деп келіп, «жаңа белгілерің ал «көне» белгілердің әрқилы ұшырасуы қазақ тілінің даму тарихының ұзақтығы мен күрделілігін білдірсе керек» - деп айтады. [4,116]. М.Қашқаридың сөздігінде: «й-мен басталған есім мен етістіктердің басқы дыбысын оғыз бен қыпшақтар а-ға яки дж-ға айналдырады» [Қашқари М. Дивону луғотит турк Тошкент. I т. 1960. 66-67б.] [4, 124].

Диссертацияның соңын І.Кеңесбаев: «Халықтың белгілі бір дәуіріндегі саяси, шаруашылық, мәдени тіршілігінде, адамның рухани дүниесі де, салты да тілдің дыбыс жүйесінен, сөз тұлғасынан, сөйлем құрылысынан гөрі, сөз мағынасынан айқынырақ білініп тұрады... мағына саяси бірде кеңейе түсіп, бірде тарылады, түрлі бейнелі мағыналар үстемелеп, бірде сөз қолдану тәсілі лығып, бірде соны мағына туады, заман ағымна қарай кей ретте сөз де, мағынасы да үлде жаңарады, сөйтіп сөздің семантикасы үздіксіз екшеленіп отырады» - дейді [4, 127].

Махпиров Валерий Уйгурович «Древнетюркская ономастика (источники формирования, особенности функционирования, структурные типы и смысловые модели)» атты докторлық диссертациясында: «Одним из замечательных памятников тюркской культуры XI в. является «Диван» Махмуда Кашгари, который в настоящее время оказывается единственным источником информации о жизни тюрков XI в. Эта блистательная жемчужина мировой культуры по странному и загадочному стечению обстоятельств почти не упоминаемая ни ее современниками, ни позднейшими исследователями, была открыта вновь спустя около восьми столетий и стала предметом самого пристального внимания ученых: географов, историков, этнографов, лингвистов [обзор литературы о «Диване» см.: Кононов 1973]» [5, 26].

К ономастическим данным этого замечательного памятника неоднократно обращались видные ученые-востоковеды [см. Труды В.Бартольда, Н.Баскакова, А.Кононова и др.]. Материалы по антропонимии и энонимии в «Диване» широко использовал при анализе казахских личных имен и родоплеменных названий видный казахский ученый-ономаст и тюрколог Т.Джанузаков [см. 1961, 1976, 1983], данные материалы анализировались многими учеными-лингвистами [см. Мухаммедова 1957, 1961; Саттаров 1978, Бегматов 1967 и др.] [5, 26].

Наибольший интерес вызывало топонимическое наследие Махмуда Кашгари. Самое пристальное внимание исследователей привлекла карта мира, приложенная к «Дивану», в которой Махмуд Кашгари наиболее полно для того времени показал тюркские земли, а также и многие другие районы мира. Данная карта [5, 27]. [1969, 1975, 1979]» Имеется ряд специальных статей, посвященных историко-географически и топонимическим сведениям Махмуда Кашгари [Абдурахманов 1971, О.Караев 1972, Махпиров 1980, 1983, 1990].

Э.Мурзаев, давно и последовательно изучающий тюркскую топонимию, в своих исследованиях по топонимии Средней Азии, Синьцзяна и других регионов, часто опирается на данные средневекового ученого [1965, 1966, 1974, 1978]. Таковы основные работы по ономастике «Дивана». «В большинстве случаев исследователи ограничиваются лишь этимологией названий. Между тем, только

комплексное рассмотрение ономастических данных Махмуда Кашгари во всем их многообразии и взаимосвязях позволяет представить» [5, 28].

В.У.Махпировтың диссертациялық жұмысы – түркітану саласында көне түркі ономастикасын кешенді және жүйелі зерттеген еңбек. Оның ғылыми жаңалығы: «... включающая выявление источников формирования, особенностей функционирования, структурных типов семантических моделей древнетюркских этнонимов, антропонимов и топонимов» деп тұжырымдалған.

Жалмаханов Шапағат Шарапатұлы «Түркі лексикасының семантикалық деривациясы» деп аталатын докторлық диссертациясының «М.Қашқаридың «Түркі тілі сөздігі» мен қазіргі қазақ тіліне ортақ лексиканың семантикалық деривациясы» деген тараушасын арнап [6, 131-176]: «Ортақ лексикалық семантиканың деривациясы түркі тілдері лексикалық-семантикалық жүйесінің типологиялық (универсальность) заңдылықтары мен өзіндік ерекшеліктерін белгілеудің негізі екенін дәлелдеген» [6, 18].

Иманбердиева Сәуле Құрманбайқызы «Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғ.ғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде)» деген докторлық диссертациясында: «Қазіргі кезде лингвистикалық ғылыми парадигмасы тілдік құбылысты зерттеудің жаңа тәсілі – антропоэзектік бағыт арқылы ерекшеленеді. Расында да, қазіргі зерттеулерде тіл фактілері адаммен, оның ойы, әлемді қабылдауы, танымдық қызметімен тығыз байланысты қарастырылуда. Маслова В.А. өзінің атақты Лингвокультурология деген еңбегінде: «Тілдің антропоэзектік идеясын қайрғы кезде жалпы қабылданған деп есептеуге болады: көптеген тілдік құрылымдар үшін адам туралы көзқарас бастапқы қарапайым кезеңнен бастау алады. Көптеген жылдар бойы қалыптасқан аталмыш ғылыми парадигма тілді зерттеуде жаңа міндеттер қойып отыр, оны талдаудың жаңа әдістерін, бірліктерін, категориясын, ережелерін талдауда жаңа тәсілді талап етеді» [7, 6], дей келе, ғылыми жұмыстың М.Қашқари еңбегіне қатысты тұсымынау: «М.Қашқаридың айтуынша, шігілдер тобы түркі тілінде сөйлеген. Олардың құрамын қоныстарына қарай қарай ол үш топқа бөлген: 1) Барсыған қаласынан арырақтағы Кум қаласын мекендеген шігілдер; 2) Тараз айналасындағы қалаларда тұратын шігілдер; 3) Қашғар-

ды мекен еткен шігілдер» [7, 67].

Мухитдинов Рашид Сражович «Диуани лұғат-ит түрк» және араб лексикографиясы: тарихи негіздері мен теориялық принциптері деген кандидаттық диссертациясында: «Араб тілі мен түркі тілдерін байланыстыратын ең маңызды ғылыми еңбек – Махмуд Қашқаридың «Диуан лұғат әт-турк» сөздігі» деген пікір білдіреді және осы ғылыми жұмыс салғастырмалы еңбек болуымен ерекшеленеді» [8, 61].

«М.Қашқари лұға (тун) сөзін белгілі бір тайпаның тілі деген ағынада жиі қолданылады. Онда лұға қибчақ (қыпшақ тілі), лұға ал-ғузи (оғыз тілі) деген тіркестерді көптеп кездестіруге болады. Бұл лұға терминін тайпа тілі деген мағынада қолданғандығына дәлел болады. М.Қашқари сөздігінің атауында лұға сөзін көпше түрде лұғат ретінде қолданған. Сонда сөздік қазақ тіліне «Түркі тілдерінің жинағы» деп аудару дұрыс болып шығады» деп тұжырым жасаған [8, 65].

Баялиева Гүлмира Жарылқасынқызы «XI-XII ғасырдағы жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер» атты диссертациясында: «Грамматику изобрести нельзя, ее можно только открыть и обнародовать. Никакому языку нельзя произвольно навязывать грамматикой никакой язык в такой грамматике не нуждается, имея свою природную грамматикой с оента своего возникновения» деген В.Г. Гузевтің пікірін келтіреді [9, 15]. «мысалы, М.Қашқаридың еңбегінде ұзақ іш (ұзақ іс), ал көне ұйғыр жазбаларында аруу көңіл (таза көңіл), йавлақ түш (жаман түс), білге біліг (құтты білім) сияқты тіркестер ұшырасады» [9, 76] дейді. Сын есімдердің тарихына арналған бұл еңбекте М.Қашқари сөздігінен бірнеше мысалдар алынып, талданған.

Досжан Райхангүл Абуғалиқызы «XI-XII ғ.ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы («Һибатул хақайяк», «Құтты білік», «Диуани лұғат-ит түрк» ескерткіштері негізінде)» деген докторлық диссертациясында: «XI-XII ғасырлардағы ескі түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиясы қазақ тіл білімінде тұңғыш рет толық зерттелініп отыр» - дей келе, ғылыми жаңалықтары деп, 1. Ескі түркі жазба ескерткіштері («Һибатул хақайяк», «Құтты білік», «Диуани лұғат-ит түрк» ескерткіштері бойынша) тіліндегі морфологиялық категориялар түгелге жуық талданып, өз кезеңі тұрғысынан сипаттама берілді; 2. Қазақ тіліндегі грамматикалық тұлғалардан ескі

түркі жазба ескерткіштері тіліндегі морфологиялық категориялардың айырмашылығы мен ұқсастықтары толық ашылып, ұқсастықтары басым екенін көрсетілді; 3. Көне формалар мен жаңа формалардың аласуы айқындалды. т.б.» - деп тұжырым жасаған [10, 8].

Шағырова Бақытгүл Дәуітбекқызы «М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі және қазіргі қазақ тіліндегі етістік категориясы» деп аталатын кандидаттық диссертация-сында: «М.Қашқаридың «Түркі сөздігі» мен қазіргі қазақ тіліндегі етістік категориясының құрылымы, лексика-грамматикалық түрлері, мағыналық топтарын» зерттеудің нысаны еткен [11, 5]. Диссертацияның ең басты жаңалығы деп: етістік категориясы тұтасымен алынып, жан-жақты талданғанын атап көрсеткен. ««Сөздіктегі» етістіктердің қазақ тілі етістіктеріне мағыналық жақындығы статистикалық сипатта берілді; болымсыздық туғызатын тұлғалардың рай, шақ, тұлғалары мен етіс жұрнақтарының XI ғасырдағы және қазіргі қазақ тілінегі берілісі көрсетіліп, айырмашылықтары анықталды, т.б.» деп ғылыми жаңалықтарын ұсынған [11, 8].

Исхақова Н. М.Қашқаридың ««Диуани лұғат ит-түрк» тіліндегі толықтауыштар сипаты» кандидаттық диссертация-сында: «Ер йағ сызғурды (МК, II, 225) – ер қайысты майлады. Қазақта «жақсы болса, жау жұмырды ит жей ме» деген сөз бар. Қ.Жұбанов «жабайы өсетін майлы өсімдік» деп түсіндіре келе, «жау қазын» егендегі «жау» сөзінің төркіні де май екендігін дәлелдеген. Ұйғыр тілінде майды қазіргі күнде «йағ» ейді. Ал йағы –жау, дұшман деген мағына береді» [12, 5].

Қосыбаев Мирас Махмедунұлы «М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегіндегі әлемнің тілдік бейнесі» PhD диссертациясында сөздік тілін алғаш рет антропоэлекті парадигма тұрғысынан қарастырған. Онда отбасы қатынастары қарастырылып, әйел, еркек, ұрпақ концептілері ашылған, төрт түлік концептісінің этнолингвомәдени мазмұны берілген [13, 78].

Қорыта келгенде, осы жұмыстардың қай-қайсысының да қашқаритану ілімін әрі қарай дамыта түсуге, сөйтіп профессор А.Б. Салқынбайдың «Қазақ тіл білімі тарихы» деген оқу құралындағы [14, 6]. ғылыми пікіріндегідей: «М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрік» атты зерттеуі – қазақтанудың іргетасы» деп ойлаймыз.

Сілтеме жасалған әдебиеттер:

1. Каирбаева Роза Броккельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашкари): Дисс. КФН: 10.02.06 - тюркские языки. – 1980. с. 25

2. Бейсенова Мәнет «Төрт түлік, мал атаулары»: ФФК дисс.: 10.02.06 - тюркские языки. – 1997. 124 б.

3. Жүнісова Майра «Ескі түркі тілдеріндегі етіс категориясы»: ФФК дисс.: 10.02.06 - тюркские языки. – 1999. 121 б.

4. Әбенова Күлзада Әбірахманқызы Қазақ тілі лексикасының XI-XII ғ. жазба әдеби ескерткіштеріне қатысы («Құтадғу білігі», «Ғибатул хақайяқ» ескерткіштеріндегі бір буынды түбірлер бойынша). Ф.ғ.к. диссертациясы. А., 1995. 153 б.

5. Махпиров Валерий Уйгурович Древнетюркская ономастика (источники формирования, особенности функционирования, структурные типы и смысловые модели). Диссертация д.ф.н. А., 1998. 337 с.

6. Жалмаханов Шапағат Шарапатұлы Түркі лексикасының семантикалық деривациясы. Ф.ғ.д. диссертациясы. А., 2004. 131, 292-477 б.

7. Иманбердиева С.Қ. Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XIV ғ.ғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде). ф.ғ.д. диссертациясы. А., 2010. 320 б.

8. Мухитдинов Рашид Сражович «Диуани лұғат ит түрк» және араб лексикографиясы: тарихи негіздері мен теориялық принциптері. ФФК. Диссертациясы. А., 2010. 150 б.

9. Баялиева Гүлмира Жарылқасынқызы XI-XII ғасырдағы жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер. ФФК диссертациясы. Алматы, 2003, 137 б.

10. Досжан Райхангүл Абуғалиқызы XI-XII ғ.ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы («Ғибатул хақайяқ», «Құтты білік», «Диуани лұғат-ит түрк» ескерткіштері негізінде). Ф.ғ.д. диссертациясы. А., 2009. 362 б.

11. Шағырова Бақытгүл Дәуітбекқызы М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі және қазіргі қазақ тіліндегі етістік категориясы. Филология ғылымдарының канд.диссерт. Ғыл.жет.Қалиев Ғ.Қ. - Алматы: Елтаным баспасы», 2004.- 143 б.

12. Исхақова Н. М.Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» тіліндегі толықтауыштар сипаты. Кандидаттық диссертациясы. 1983ж. 138 б.

13. Қосыбаев Мирас Махмедунұлы М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегіндегі әлемнің тілдік бейнесі. PhD диссертациясы. Астана, 2014 ж. 120 б.

14. Салқынбай А.Б. Қазақ тіл білімі тарихы // Оқу құралы. Алматы, 2016. 120 б.

Рысбаева Г.Қ.

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті

Исаева Ж.Т.

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
С. Ж. Асфендияров атындағы қазақ ұлттық медицина университеті

Таттибаева А.

аға оқытушы, С. Ж. Асфендияров атындағы қазақ ұлттық медицина университеті
Алматы., Қазақстан.

ЖАН-ЖАНУАРЛАР ТОТЕМІНЕ ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Бүгінгі таңда республикамызда тәуелсіздікті нығайтуды дамыту мен мемлекеттің өркениетті елдер санатына қадам басуы жағдайында ұлттық, рухани-адамгершілік және материалдық құндылықтардың негізін зерделеу, оларды тиімді жүзеге асыру мәселелері ерекше көкейкестілікке ие болып отыр. Ал – бұл болса, мәдениет салаларын дамытуды, оның қалыптасып дамуындағы жетістіктер мен озық дәстүрлерді, халық тәжірибесін болашақ ұрпаққа жеткізуді қажет етеді.

Қазіргі жаһандану процесінде тіл білімінде этнолингвистикалық, этнопсихолінгвистикалық, лингвомәдениетанымдық, когнитивтік лингвистикалық және «Әлемнің тілдік бейнесі», «Ғаламның тілдік бейнесі» теориясын түрлі бағытта қарастыру кең үрдіс алып келеді. Қазіргі кезде ғаламның тілдік бейнесін жалпы адамзат танымындағы әлем моделімен және ғаламның тұтас концептуалдық бейнесін бірлікте қарастыру – әрі философиялық, әрі филологиялық ұғым.

Осы тұрғыда біздің қарастыратынымыз түркі тілдес халықтардың жан-жануарлар тотемі, соның ішінде көк бөрі (қасқыр) тотемі мен аю тотеміне қатысты фразеологизмдердің дүниетанымдық сипаты.

Түркі тілдес халықтардың жан-жануарлар тотемі: көк бөрі (қасқыр), аю, бұғы, арқар, ит сияқты; төрт түлік малға, аққу, қарға, қаршыға, құмай, бүркіт, үкі, т.б. көптеген құстар тотеміне, жылан, айдаһарға және басқа да жансыз заттарға табынған. Якуттардың арасында ең жиі кездесетін тотем – бүркіт, аққу және құзғын; телеуттерде – бүркіт; алтайлықтарда – аю; хакастарда – бүркіт; тувалықтарда – аққу мен бүркіт; тофаларда – балық, құзғын, бүркіт, аққу, шағала. Қарға түркі халықтарында хака-

старда, туваларда, якуттарда, сахаларда киелі деп саналған. Якуттарда сахалар қарға тотем болумен қатар «жаһан құсы» дейтін ұғым болған.

Көк бөрі (қасқыр) тотемі. «Біздің таңбамыз береке болсын, ұранымыз көк бөрі болсын!» сөйлемінде «таңбамыз береке болсын» сөз тіркесі арқылы түркі халықтары әуел бастан-ақ, ынтымаққа, бірлікке, достыққа құштар халық екенін танытқан. «Ұранымыз көк бөрі болсын!» сөз тіркесі арқылы көк бөрідей қайратты, қайсар, батыл болуға шақыратындығы, оны ұран дәрежесіне дейін көтерілуімен байланысты түсіндіруге болады. Көк бөрі көне дәуірден бері көптеген түркі тектес халықтар аса қадір тұтатын киелі де қасиетті аң болып саналады.

Көк бөрінің бейнесі қазақ туларына салынып келген. Бұл көк түркілердің «бөрілі байрақ» туының тікелей жалғасы іспетті. Мұны Сүйінбай ақынның мына өлең жолдарынан көруімізге болады:

«Бөрі басы ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым».

Оғыз қағанды жеңістен жеңіске бастайтын көк бурыл, көк жал бөрі. Оғыз қаған өзіне бағынбаған елдерге қарсы жорыққа аттанар алдында қарамағындағы бектері мен ел-жұртына: «Мен сендерге болдым қаған, Алындар жақ пен қалқан, Таңба бізге болсын береке. «Көк бөрі болсын ұран» [1,10 б.], – деп жұртқа жарлық таратады. Осындағы «Көк бөрі болсын ұран» деген тіркесте үлкен дүниетанымдық мән бары байқалады. Өйткені мұндағы ұран дәрежесіне дейін көтерілген сол көк бөрі тым әрідегі көне дәуірлерден бері қарай көпте-

ген түркі тілдес халықтарда аса қадір тұтылып табынатын киелі де қасиетті аң саналып келген. Ал, енді «Ер Тарғын» жырындағы Тарғын батыр да осы дәстүрге орай жауға тигенде «Ай бетінен кіріп, Күн бетінен шығатын көк бөрі» болып кейіптелсе, Қамбар батырдың ерлігі «жалақтаған аш бөрі» сипатында беріледі. Осы ерекшелік қырғыз жырларына да тән. Тіпті, қырғыздың әйгілі «Манасындағы» Манас батыр «қара шағыр қабыланы мен көсеу құйрық көк арыстаннан тыс, арқасында қара көк жалы бар, жолына нұр төгілген» бала:

Арқасында баланың,
Қара көк жалы көрінді.
Қара шағыр қабыланы,
Қапталында шабынды.
Көсеу құйрық көк арыстан
Оң жағында қабынды.
Нұр төгіліп жолына
Бөрі ойлаған баланың

Манас деп аты табылды [2,19 б.] - деп суреттелген.

Сондықтан, «Бөрі» бейнесі түркі дүниесін кеңінен танытады. Ата-бабаларымыздың танымында көк бөрі – көк Тәңірінің нұры, жеңімпаздықтың символы, ерліктің тұлғасы ретінде көрінеді.

Қасқыр, көк бөріге байланысты мақал-мәтелдер де, діни наным-сенімдер де, ырымдар да түркі халықтарының арасында кездеседі. «Қойдың иесі болса, бөрінің тәңірі бар» немесе «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» деген мақал қырғыз халқында: «Малдың иесі болса, бөрінің тәңірі бар», ал орыс халқында «У собаки есть хозяинь, а у волка есть бог» деген түрде беріледі. Бөрі – Тәңірдің иті, сондықтан да ел арасында қоралы қойға қасқыр шапса, «Көк бөрінің аузы тиді, көк тәңірі қолдайды, мал өсіп, жаман болады» деп жорыған. Қазақ халқы «Елді жерде ұры бар, таулы жерде бөрі бар», «Бөрі қыр асқанша», «Далада бөрі ұлыса, үйдегі иттің іші ашиды» деп бөріні даламен, тау-таспен байланыстырады. Ал, араб мақалында «Ит үрсе қалма, елге апарар, бөрі ұлыса барма, шөлге апарар» деп келеді. Бөрінің ұлығанын жаман ырым санап, бармау керектігін айтады. Монғолия қазақтары қасқырды көп атып, күшігін алуды жаман ырымға санап, олай етуге шек қояды. «Қасқыр қайтсе бір соқпай кетпейді» – деп қорқады [3,68 б.]. «Қасқырдың жесе де аузы қан, Жемесе де аузы қан» (атыңды арсыздықтан алыс ұста, оны бір былғап алсаң тазарту қиын деген

мағынада) өзбекше «Бурининг еса хам оғзи қон, Емаса хам оғзи қон» деген мақал екі тілде де ұқсас бейнелі-аялық негіздері көрсетіледі.

Қасқыр тотемінің екі аты болған, біріншісі – көк бөрі, тарихи дәстүр бойынша құрметтеу, яғни тотемдік тұрғыдан қарау, екіншісі – малдың жауы, жыртқыш аң ретінде көру. Қасқырды ерте дәуірден бастап тотем тұтқандар қазақтардың ата-бабалары ғұндар. Ғұн шеберлері көркемдеген тағы бір ерекше бейне алтыннан жасалған мүсін, бабасына арналған, бөрінің алтын басы, екеуі де табынатын сурет. Бабасын еске түсіргенде ғұн көкке қарап, осы алтын мүсінге бас иіп отырған. Түркілердің бір тайпасының аты – Ашина-Ачино, «асыл текті қасқыр» деген сөзден шыққан [4,23 б.]. Әуелгі шығу мәні «асыл текті қасқыр» деген сөзден алынса керек. Ашина жөнінде мынадай бір аңызда: Ашина ұрпағы о баста жаугершілік дәуірінде жұртта қалған баланы қасқыр асырап алып (көне монғол тілінде шина – қасқыр), содан тараған ұрпақ түркілер болып саналады екен. Ата-бабасын қасқырдан тарататын тек түркілер ғана емес, римдіктер де өздерін «қасқырдың ұрпағымыз» деп есептейді. Түркі қағанаты кезінде түріктердің арғы аталары көк бөрі болған деген сенім осыдан туындаса керек.

Қасқырды тек қазақтарда ғана емес қырғыздарда, өзбектерде, түркімендерде, татарларда да қасқырды киелі санап, атын тура атамаған, мәселен, қазақтар оны «ұзын құлақ» «тік құлақ», «ұлыма», «көкжал», «ит-құс» десе, өзбектер «итқуш» (ит-құс) деген ауыспалы мағынаны қолданса, түрікмендерде «ады жі-тен» (аты жоқ), месдан ит (дала иті) деген эфемизмді қолданған. Қазақтар тіпті осы күнге дейін қасқырдың атын атамайды. Малшылар «қасқыр» десек тістері қышып, малға шабады деп ырымдаған. Ауыл адамдары жүздескенде «Малың ит-құстан аман ба?» – деп сұрайтын әдет бар. Бұл – сол ертедегі тотемистік ұғымның ізі. Халық ұғымында жолаушы бара жатқан адамның алдынан қасқыр қашса, онда жолым болады деп ойлаған.

Түркі-алтай текті халықтар да қасқырды киелі санап, атын тура атамаған, мәселен, сойоттар оны «ұзын құйрықты», «ұлыма», «көк көз» десе, качин татарлары «ұзын құйрық», ал якуттар «құйрықты» деп атаған. Ал, Алтай түріктері «пору» деген тура атауды қолданбай, «аға» деген ұғымды, ал чуваштар «қашқыр» дегеннің орнына «ұзын құйрық», «тоқпақ құй-

рық» немесе «тәңір иті» деген эвфемистік атауларды қолданған [5, 101 бб.].

Көк бөрі бейнесінде тотемдік, фетиштік, анимализмнің нышандары байқалады. Қасқырдың тарамысы, асығы, еті туралы наным-сенім, ырым болған. Мәселен, ертеде ауыл адамдары ұрлық жасаған кісіні табу үшін, «қасқырдың тарамысын өртегелі жатырмын» деп айтатын болған. Тарамыс өртеп ұрының аяғын тарттырып, құрыстырып, тастайды деген нанымнан туындаған. «Аяғым тартылып қалады» немесе «Тарамыс, сіңірім тартылып қалады» – деп қорыққан ұры ұрланған дүниесін әкеліп беретін болған.

Қасқырдың асығын бой тұмар ретінде тағып жүрген ырым да болған. Қасқыр іш майы мен етін өкпе ауруын емдеуге қолданған. Қазақ аналары қасқыр етіне жерік болса, одан туған бала өжет, батыр болады деген сенім бар. Мәселен: XVI ғасырдың белгілі батырлары Орақ пен Мамайдың анасы Қараүлек әже былайша толғайды:

«... Мамайжан бойға біткенде,

Арыстан, бөрі етін жеп,

Қанып еді жерігім» (23 жоқтау, Москва, 1926).

Қасқырдың айбатты, ержүрек, қайсарлығын суреттейтін қасиетін тіліміздегі фразеологизмдер, көркемдегіш құралдар ретінде қолданылатын тұрақты теңеулер нақтылай түседі: «қасқыр жүректі», «қасқырдай өжет», «қасқырдай жауыз», «көкжал бөрідей», т.б. Олар – беті ештеңеден қайтпайтын, батыл қайсар, жүрек жұтқан дегенді білдіреді. Қазақтар өжет жігіттерді көкжал қасқырға ұқсатып, сөйтіп бөрідей батыл болу үшін бойына рух беріп намыстарын қоздыру арқылы батырлыққа, ерлікке баулыған. Бөрі өшіккен жауына ешқашан есесін жібермеген. Осыдан келіп халық арасында «Бөрікті тастап, бөріден құтылып болмас», «Бөрі түсін өзгерткенмен тісін өзгертпейді» деп келетін даналық сөздер туған, бұл мәтел бөріні мінездеу десек те, бөрідей текті намысшыл болуға тәрбиелейді.

«Қасқырдың артқы сирағындай жек көрді» – иттің етіндей жек көрді немесе қатты жек көрді деген және «қасқырмысың сен», «қасқырша анталамай ары жүр», «қасқырдай қуу», «қасқырдай көзі анталады», «қойға шапқан бөрідей» деген ұнатпаған адамға айтылатын фразеологизмдер де бар.

Демек, қасқыр, бөрі көне дәуірден бері көптеген түркі тектес халықтарда аса қадір

тұтатын киелі де қасиетті аң болып саналады. Ата-бабаларымыздың танымында көк бөрі – көк Тәңірінің нұры, жеңімпаздықтың символы, батырлықтың, ерліктің тұлғасы ретінде көрінеді. Қасқырдың бойында айбатты, өжет, ержүректік сияқты қасиеттер бар.

Келесі жыртқыш аңдардың бірі - Аю тотемі. Аюдың «аба» деген тыйымдық есімі болған. Ежелгі аңшылар Аюды барлық аңдардың иесі, аңшылардың қамқоршысы, адамзаттың түп-анасы, тәңіріе деп қабылдаған. Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек: «Палеолит кезеңінде аю тотемдік от-ана культіне ауысады» [6, 201-202 бб.]. Сондықтан аңшылар аюдың етін жеуге қорқатын болған. «Бурят халқы аюды тотем деп санамасада аюды өлтіріп терісін алғанда, екі көзін ағызбай «жұлдыз» деп сол қалпында қалдырып, бір кесек етін отқа тастап, «Мы тебя не убили, убили хамниганы и урянхайцы: черный ворон накликал. При этом кричат по-вороньи» – деу арқылы бірнеше нанымның басын біріктірген» – дейді М.Н.Хангалов [7, 53-55]. Бұдан буряттардың аюдың иесінен қорқып, одан келер пәлені қарсылас тайпаларға ауыстырғысы келетінін байқасақ, қазақтардың да мал сойғанда «Сенде жазық жоқ, бізде азық жоқ» дейтін дәстүрі иесінен кешірім сұрағандығын білдіреді.

Аюға табынушылық алтайлықтар, тувалықтар, сахалар, хакастар, буряттар, дарқыттар, сатындар арасында көптеп кездеседі. Түркі тілдес халықтар «аю» деген атты тура атамай, эвфемистік атауды қолданады. Мәселен, якуттар «эһэ» (ата), «тыгатаагы» (тайгалық) немесе «кырдыагас» (қария) десе, алтайлықтар «абаай» (қайнаға), «карындаш» (бауыр), «таай» (нағашы) десе, телеуттер «ерь кулакты» (жер құлақты), хакастар «чир хулахтыг» (жер құлақты), тувалықтар «кайирахан» (жартастардың патшасы) дейді [5, 100 б.].

«Аюдан жын-жайтан қорқады» деген наным халық арасында көп. Аюға байланысты көшпенділердің дәстүр салты ұқсас. Аюды халық ұғымында киелі саналып, аюдың жүнін, тырнағын, тісін жас нәресте жатқан бесікке, киетін киіміне тағып, көз тиюден, пәле-жаладан, жын-шайтаннан сақтандырудың белгісі деп ойлаған. Әйелдердің толғағын жеңілдетуге, буряд, дарқыт, сатындар, жүкті әйелдің белбеуіне аюдың тұяғын ілсе, якут, хакас, сақа, шорлар баланың бесігіне немесе төсегіне ілетін дәстүр бар. Мұндай тұяқ ілу дәстүрі қазақтар да бар, толғағы ашты әйелдер бо-

санғанда аю терісін іліп қоятын болған. Қазақтар аюдың терісін қастерлеп, оны үйге іліп қоюмен бірге қарт сыйлы адамдар үшін төсеніш ретінде пайдаланады. Аюдың етін саха, дарқыт, сатын, тува, алтайлықтар сүйіп жейді екен.

Аң қожасы аюды қазақтар да құрметтеген. Қазақ халқында Аюға арналған «Жорға аю» күйі, «Аю биі» бар. Аюға байланысты кісі есімдері де кездеседі: Аюбай, Аюхан, Аюханов, т.б. Халық арасында айбынды дауысты «Аюдай ақырып» – деп жатады. «Аюға ұқсаған арбаңдаған, аңқау адам» – аңғал, аңқау деген мағынада; «аюдың өтіндей» – қасиетті мирас зат ұғымында айтылады.

Жоғарыда келтірілген фразеологизмдер мен теңеулер «Көк бөрі» көне дәуірден бері көптеген түркі тектес халықтар аса қадір тұтатын киелі де қасиетті аң болып саналатыны, Сүйінбай ақын жырына бөрі бейнеленген бай-

рақтың не себептен кестеленгенін анық ұғындырады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М., 1959. -247 с.
2. Манас: Қырғыз халқының батырлық дастаны.–Алматы, 1961. 49б.
- 3.Кәмәлашұлы Б. Монғолия қазақтарының аңшылық дәстүрі. Канд. дисс.. –А., 1993. 68-б.
- 4.Гумилев Л. Көне түріктер. –Алматы: Білім, 1994. -480 б.
- 5.Ахметов Ә.Қ. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер.– Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б
- 6.Природа и развитие первобытного общества. – М., 1969. С.201-202.
7. Хангалов М.Н. Соб. соч. Т.1. –Улан-Удэ, 1958. С.53-55.

Акешова Мадина Мурзахановна
Доктор (PhD), старший преподаватель
Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави,
Туркестан, E-mail: madina_shakh@mail.ru

Герасимова Евгения Александровна
Магистрант, Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави,
Туркестан, E-mail: eag17901@gmail.com

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПОД ВЛИЯНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ

Түйін. Қазіргі кезде ғылым мен техниканың қарқынды түрде дамуына байланысты, атап айтқанда компьютерлік технологиялар мен ғаламтордың ықпалы ерекше өзекті мәнге ие болуда. Әсіресе сөйлеу мәдениетінің өзгеруі мен сөзжасам әдістерінің зерттелуі – ғылыми-зерттеу жұмысының негізгі тақырыбы болып табылады. Зерттеудің өзектілігі – интернет-ресурстардың әсерінен қазіргі ағылшын тіліндегі сөзжасам үрдісінің ерекшеліктерімен және де ғаламтор-неологизмдердің веб-кеңістік қолданушыларының ауызша және жазбаша сөйлеуіне тікелей әсер етуі анықталады. Зерттеудің талдауында, ең продуктивті сөзжасам әдістері анықталады және осы әдістер арқылы ағылшын тілінің сөздік қоры молаяды. Сөздердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктері зерттеледі; ағылшын тілінде сөзжасам құру модельдерінің қызметі қарастырылады.

Резюме. В современных условия развития науки и техники, в частности компьютерных технологий и Интернета, изучение методов словообразования и изменение речевой культуры приобретает особую актуальность и является предметом тщательных научных исследований. Актуальность исследования определяется спецификой процесса словообразования в современном английском языке под влиянием интернет-ресурсов, непосредственным влиянием интернет-неологизмов на устную и письменную речь современного поколения пользователей веб-пространства. Анализ исследования выявляет наиболее продуктивные словоформирующие методы, посредством которых происходит пополнение словарного запаса английского языка; изучаются структурно-семантические особенности слов; рассматривается активность словообразовательных моделей в английском языке.

Summary. In modern conditions of the development of science and technology, particularly of computer technology and the Internet, the study of methods of word formation and the changing of speech culture acquires special urgency and is the subject of careful scientific research. The successful decision of this problem is determined by the specifics of the process of word formation in modern English under the influence of Internet resources, the direct effect of Internet neologisms on the verbal and written speech of the current generation of users of the web space. The research urgency is defined by revealing the most productive word-forming methods by means of which the English vocabulary can be enlarged; by studying the structural and semantic features of words and considering the activity of English word-

Стремительное развитие информационных технологий, появление новейших высокотехнологичных видов массовой коммуникации, в частности Интернета, привели к быстрым изменениям во всех сферах жизни и деятельности человека, в том числе и трансформации языка общения.

С развитием и популяризацией компьютерных технологий, в первую очередь онлайн-среды, возникают изменения в языке. Как популярный медиа-ресурс, Интернет требует разработки более простого и удобного языка для общения. Создается так называемый «Интернет-язык», который функционирует не только в веб-пространстве, но и получает широкое распространение и в живом общении между людьми [1].

Английский язык, как один из наиболее распространенных языков в Интернете, привлекает внимание социума благодаря его отличительным языковым особенностям. Про-

ще говоря, английский язык относится к тем языкам, которые наиболее часто используются в сообщениях электронной почты, чат-комнат, форумов, социальных сетей и мобильных мессенджеров. Согласно Р. Хадсону, языковое разнообразие — это любая отличительная форма речи, используемая говорящим или группой говорящих [2]. Поэтому английский язык в киберпространстве можно рассматривать как некоторое разнообразие этого языка и, помимо общих черт, которые он имеет со стандартным английским, он предполагает некоторые отличительные особенности в словообразовании и лексике. Являясь интернациональным, английский язык также претендует на место доминирующего языка в веб-среде. Это позволяет улучшить взаимодействие между теми, кто изучает английский язык и его носителями, предоставляя возможность улучшить и расширить свои коммуникативные навыки. Зная правила и характеристики «Интернет-английского» языка, пользователи веб-среды не только могут расширить свой словарный запас, но, что более важно, намного продуктивнее использовать различные сетевые ресурсы и эффективно общаться в Интернете.

Язык сам по себе меняется достаточно медленно, но Всемирная паутина значительно ускоряет этот процесс. Благодаря бурному развитию онлайн-пространства, появляются новые языковые особенности, характерные только для виртуальной реальности. На современном этапе развития лингвистики именно веб-пространство является одним из путей пополнения словарного запаса. Скорость, с которой люди придумывают новые слова и термины и вводят их вариации, не имеет аналогов в других современных языках. Пользователи Интернета формируют новые лексические, грамматические, орфографические и другие нормы и правила [1].

Требование практичности является основной проблемой общения в Интернете. Вероятнее всего, что именно по этой причине основу Интернет-языка составляют сокращения, возникшие по практическим соображениям пользователей киберпространства, так как подобные слова экономят время при передаче сообщений и не нарушают технических ограничений на количество символов, установленных различными сетевыми и мобильными мессенджерами [1].

Эта статья представляет основные способы словообразования в английском языке посредством Интернет-ресурсов, а также их влияние на устную и письменную речь.

Словообразование представляет собой раздел лингвистики, отвечающий за процесс и результат образования новых слов и их значений. Лингвистический энциклопедический словарь (1990) определяет термин словообразования как: «...процесс образования слов, называемых производными и сложными, обычно на базе однокорневых слов по существующим в языке образцам и моделям с помощью аффиксации, словосложения, конверсии и других формальных средств...» [3].

Словообразование Интернет-языка следует методам и принципам словообразования стандартного английского языка. Однако, в то же время, Интернет-язык сформировал некоторые уникальные характеристики, которые постепенно становятся основой его развития. Новые слова, образованные в сетевом пространстве, унаследовали некоторые традиционные методы словообразования. К ним относятся словосложение (compounding), деривация (derivation), сокращения (abbreviation) и др.

Словосложение (compounding) стало одним из важнейших методов словообразования в английском языке веб-пространства. Слова, образованные подобным способом в основном относятся к профессиональным терминам, связанными с компьютерной сетью.

Словосложение — это метод образования новых слов путем сложения двух или более основ (морфем). Этот метод подразделяется на 3 типа словосложения [4]:

1) основы (морфемы), которые пишутся слитно («bandwith» — пропускная способность, «hashtag» — хэштег);

2) морфемы, которые пишутся через дефис («binge-read» — злоупотребление чтением, «drop-dial» — сброс соединения);

3) основы слов, пишущиеся отдельно и образующие словосочетания («cyber stalker» — кибер-сталкер, «video chat» — видео-чат).

Подобные морфемы могут относиться к разным частям речи. Например, слово «smartglasses» (умные очки) образуется по схеме «прилагательное + существительное»; «photobomb» (фотобомба) — «существительное + существительное».

Деривация (derivation) — процесс создания новых языковых единиц путем присоединения к корню слова аффиксальных дериватов. Проще говоря, это аффиксальный способ словообразования в английском языке. Аффиксация подразделяется на суффиксацию («digit + -ize» — преобразовать в цифровую форму) и префиксацию («un- + follow» — отписаться) [3]. Самыми производительными аффиксами английского языка в сети Интернет являются:

de-: debug (отлаживать), defrag (дефрагментировать);

re-: repost (опубликовать, репост), reboot (перезагружать);

un-: undo (отменить), unfriend (удалить из друзей);

cyber-: cyberspace (киберпространство), cyberbully (киберзапугивание);

-able: bootable (загрузочный), executable (исполнимый);

-ize: digitize (оцифровать), maximize (увеличить);

-ie: newbie (неопытный пользователь сети), knowbie (опытный пользователь сети).

В современном обществе, с его уровнем развития науки и техники, имеет место тенденция упрощения слов для их более удобного использования. Поэтому сокращение (abbreviation) является наиболее часто используемым словообразовательным средством текущей сетевой среды [5]. Основными способами сокращений являются акронимия (acronymy), усечение слов (clipping) и словослияние (blending).

Акронимия — это процесс формирования новых слов путем объединения начальных букв слов и фраз. Слова, образованные с помощью акронимии, могут быть подразделены на инициализмы (initialisms) и акронимы (acronyms) в зависимости от их произношения. Инициализм — это слово, состоящее из начальных букв слов, которые произносятся отдельно, в то время как акроним произносится слитно, как обычное слово [6, с. 85]. Для сравнения приведем следующие примеры.

а) Инициализмы:

- IT (information technology) — информационные технологии;

- WWW (World Wide Web) — Всемирная паутина;

- HTML (HyperText Markup Language) — язык гипертекстовой разметки.

б) Акронимы:

- BASIC (Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code) — универсальный код символических инструкций для начинающих;

- AFAIR (as far as I remember) — насколько я помню;

- ASAP (as soon as possible) — как можно скорее.

Усечение слова — один из видов сокращения слов, при котором:

1) отпадает начальная часть слова (initial clipping), при этом оставшаяся часть читается как самостоятельное слово: «blog» (блог) усечено от «weblog» (веб-журнал);

2) отпадает конечная часть слова (final clipping): «fan» (фанат) произошло от «fanatic»;

3) отпадают начальная и конечная часть слова (medial clipping): «cuz» усечено от «because» (потому что) [7].

Словослияние — способ образования новых слов путем объединения фрагментов уже существующих слов [8]. Например: «e-mail» — сокращение от «electronic mail» (электронная почта), «commernet» — «commercial network» (коммерческая сеть).

Кроме вышеуказанных способов словообразования, можно также отметить конверсию (conversion) и заимствования (borrowings) как дополнительные пути обогащения Интернет-языка.

Конверсия (conversion) также является одним из распространенных способов словообразования в английском языке, при котором слово переходит из одной части речи в другую без изменения его структуры [9]. Слова «google» и «friend» классифицируются как конверсированные.

Учитывая то, что английский язык рассматривается в рамках киберпространства, он наиболее подвержен процессу заимствований из других языков. Заимствование (borrowing) — это процесс усвоения одним языком слова, выражения или значения другого языка, а также результат этого процесса — само заимствованное слово [10]. Оно является одним из важнейших факторов развития языка и увеличения его словарного запаса. Одним из ярких примеров заимствования можно привести слово «emojii» (эмодзи), которое пришло из японского языка и означает идеограммы и смайлики, используемые в электронных сообщениях.

Помимо вышеперечисленного, в веб-среде, под влиянием таких факторов как создание новых площадок общения, социальных сетей

и мессенджеров, мемов и прочего, развивается система образования неологизмов и их активного использования в разговорной речи. Благодаря Интернету были образованы такие слова как: «selfie» (селфи) — разновидность автопортрета, заключающаяся в запечатлении самого себя на фотокамеру, иногда при помощи зеркала или монопода; «Derp» (Дерп) — недалекий, поверхностный человек; «tweet» (твит) — термин сервиса микроблоггинга Twitter, обозначающий запись, публикуемую пользователем на его странице; «google» (гуглить) — глагол, происходящий от названия поисковой системы Google, обозначает поиск информации в Интернете при помощи данного поисковика.

Благодаря Интернету, некоторые слова приобрели новые значения. Примерами таких слов являются: «bookmark» (закладка) — избранная, любимая интернет-ссылка в браузере или выбранное место (позиция) в тексте; «troll» (троль) — интернет-провокатор; «link» (ссылка) — часть гипертекстового документа, ссылающаяся на другой элемент в том же документе либо на другой объект.

Исходя из вышеперечисленного, можно заключить, что продуктивность английского языка в Интернете в своей основе отражаются в словообразовании при помощи аффиксального способа и словосложения, которые были проанализированы выше. Жизнь в современном мире проходит в быстром темпе, поэтому время очень ценится. По этой причине, общение в виртуальной среде стало более лаконичным. Для упрощения и экономии времени печати и чтения сообщений продуктивнее всего используются сокращения. Таким образом, чем проще методы словообразования, тем они понятнее для большинства пользователей киберпространства.

Так как Интернет является важнейшим средством массовой коммуникации, он является основным фактором, влияющим на формирование новой информационной культуры. В свою очередь, информационная культура влияет на язык, как письменный так и устный.

За последние несколько лет словарный запас английского языка в веб-пространстве пополнился колоссальным количеством неологизмов. Каждый год словари английского языка пополняются более чем на тысячу слов, более половины которых появились в резуль-

тате использования Всемирной паутины [11].

В заключение можно отметить, что развитие и увеличение словарного запаса английского языка благодаря активному влиянию Интернета предопределено. С появлением высокотехнологичных средств передачи информации и коммуникации и увеличение количества интернет-пользователей ожидается, что язык продолжит меняться и обогащаться. В свете развития средств массовой коммуникации и медиа-пространства, новые слова, созданные в кибер-среде, помогут людям не только расширить словарный запас, но и поспособствуют догнать темпы движения современного общества, всегда оставаясь в курсе событий.

Литература

1. Crystal D. *The Scope of Internet Linguistics (paper presented at the American Association for the Advancement of Science meeting)*, 2005. — с. 1-3.
2. Hudson R. A. *Sociolinguistics*. London: Cambridge University Press, 2005. — с. 23.
3. Кубрякова Е. С. Словообразование // *Лингвистический энциклопедический словарь*. Советская энциклопедия, 1990. — с. 467.
4. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. М.: Советская энциклопедия, 1969.
5. Crystal D. *Txtng: the Gr8 Db8*. Oxford University Press, 2008. — с. 426.
6. Zhang Weiyu. *English Lexicology*. Wuhan: Huazhong Normal University Press, 2006. — с. 467-469
7. Arnold I. *The English Word*. М.: Высшая школа, 1986 — с. 46.
8. Арнольд И.В. *Лексикология современного английского языка*. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. — с. 141-142.
9. Смирницкий А.И. *Синтаксис английского языка*. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1957. — с. 71.
10. Haugen E. *The Analysis of Linguistic Borrowing*. Washington, DC: Language, vol. 26, 1950. — с. 214.
11. *Recent Updates to OED* [Электронный ресурс]. URL: <http://public.oed.com/the-oed-today/recent-updates-to-the-oed/>.

Kazybek G.K.

Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Philology
Almaty, e-mail: Kazybek_68@mail.ru

Aripov A.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Master of Translation Studies
Almaty, e-mail: alibi.aripov86@gmail.com

FEATURES OF THE TRANSLATION OF WORKS (POEMS) ZHAMBYL INTO RUSSIAN

Түйін. Бұл мақалада Жамбыл Жабаевтың өлеңдерінің орыс тіліне аудармалары қарастырылады. Мақалада аудармалардың жетістіктері мен кемшіліктері мұқият талданады.

Summary. This article reviews translations of poems by Zhambyl Zhabayev into Russian. The article thoroughly analyzes the achievement and shortcomings of translation.

Резюме. В этой статье рассматриваются переводы стихов Жамбыла Жабаева на русском языке. В статье тщательно анализируются достижения и недостатки перевода.

Translation of poems into different languages of the greatest kazakh poet, distinguished master of poetic art Zhambyl started from the last century. It is a big responsibility to translate and transmit to other nations his unrepeatable character and potency.

Translation is the bridge that merges nation with another nation, language with language and literature with literature. And translators are those who strengthens link between them. First of all being a translator is creative talent, then you should know the history, culture of target language. In this article we are going to study the translation of Zhambyl Zhabayev's works into russian and who were translators of them, their main disadvantages and advantages through examples.

Zhambyl Zhabayev's literary works have been translated into many languages. As Mukhtar Aueyzov says: "Zhambyl's school of art originates from spiritual wealth of nation. So this is the reason of his popularity to the whole world".

Zhambyl Zhabayev's poems were published in 1946 by the publishing house "Детская литература", in 1996 from the "Ғылым" publishing house, in 2010 from the "Аударма" publishing house. His separate works published permanently

in periodic publishing houses like "Правда" and "Огонёк".

K.Altaiyskii, M.Tarlovskii, P.Kuznecov, B.Kanapiyanov and others translated Zhambyl's works into russian language. I.Bukker wrote about translators of Zhambyl's work in his article: "Journalist Kuznetsov was luckier with akyn. The literary secretary of akyn Gali Ormanov translated Zhambyl's wishes into kazakh. Zhambyl improvised. Gali translated this into Russian. Kuznetsov did literary processing".[1]

We can say that among the other translators Konstantin Nicolayevich Altaiyskii made a great contribution in delivering them to the russian reader. His first collection of poems called "Алое таяние". The next are "Дети улицы", "Буде", etc. He did trovkaanslations from Kazakh, Belarusian, Kalmak languages. In 1958 his collection of poems "My Kazakhstan" was published. In 1938 he translated poems and poetries of Zhambyl and published by the title" Zhambul. Poems and Poetries". Let's take examples from his poem "Алатау".

Original:

Тізілген таулары бар Жетісудың,
Ішінде орман, тоғай біткен нудың.
Дариядай сол таулардан тулап тасып,
Көресің тамашасын аққан судың. [2]

Translation:

В орлиных просторах большой высоты,
Как чалые кони, взбыдились хребты.
Над всем Джетысу поднялся Алатау,
Исполнен величия и красоты .[78,3.]

It is obvious that each translator may interpretation in his own way. They always try to make clearly translation to their readers. Thus they use particles of translation. Good translations

are appeared owing to translator's endowment. In this case translator tried to make word for word translation, reviewed only then made literary translation. Here distinctive feature of free translation is seen through making an effort to deliver author's idea.

Furthermore K. Altaiyskii wrote articles "Акыны Советского Казахстана", "Акыны и жырши Казахстана" and published them in magazines "Литературный критик" and "Литературная учеба".

M. Auyezov, N. Smirnova, E. Ysmaïlov, M. Karataev, K. Zelinskii, S. Begalin, S. Kaskasabasov, S. Sadyrbaev, N. Zhuanishbekov and others wrote scientific works about life and works of Zhambyl.

"Ленинградтық өренім" was written during the World War II that enchanted Leningrad people was translated by M. Tarlovskii in 1941 as "Ленинградцы дети мои".

Original:

Ленинградтық өренім!
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді!
Бұлағымдай көремін.
Көпіріне қарасам,
Көмкерген су көлемін,
Өркеш-өркеш жарасқан
Шоқылардай дередім.
Сапырылған көктеңіз
Шомылдырып кемерін!
Шамы күндей жайнаған,
Аспанғ ауылер бойлаған...[2]

Translation:

Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!
Мне в струе степного ручья
Виден отблеск невской струи.
Если вдоль снеговых хребтов
Взором старческим я скользну, —
Вижу своды ваших мостов,
Зорь балтийских голубизну,
Фонарей вечерних рои,
Золоченых крыш остря...
Ленинградцы, детимой!
Ленинградцы, гордость моя! [24,3]

The translator did a free translation using translation transformations. Even in a free transfer he tried to preserve the original style, the

artistic force of the author. Of course, we cannot say that the translation is completely adequate. We compare the translation respectively to the requirements of that time. Russian readers highly perceived this verse of Zhambyl Zhabayev. He also got good reviews from critics. The interpreter was able to mediate the friendship between Kazakh and Russian people. With the help of translation into Russian language it was translated into other languages and became the domain of literature among the peoples of the CIS.

Talented publicist, poet, translator, Pavel Nikolaevich Kuznetsov made a great contribution to the translation of works of Zhambyl for the Russian language. During the First World War he moved to Oskemen then to Semey with his family.

The following is written in the Kazakhstan hole of fame: One of the glories of great merit of P. Kuznetsov was opening the literary career of akyn Zhambyl for the Russian reader - coryphaeus of Kazakh oral poetry. The writer, whose childhood and youth passed in Oskemen and Semey, and the conversation was "interspersed with coarse salt" Altai jokes, the Irtysh proverb and comparisons, who knows legends about heroes, taste of kumys and boursaks, how kazakh families respect the elderly people. Therefore in the village of Zhambyl, where he first came in the year 1936, immediately became their man. The emergence of first poem of Zhambyl in the translation of P. Kuznetsov in the pages of "Казахстанская Правда" was a real treat for the readers. Soon the first poem appeared new creations of Zhambyl: poems "Батырам нашей родины", "Видел я родной Казахстан", "Я тополь столетний", "Песня о жизни" and many others. Pavel Kuznetsov not only translated works of Zhambyl, but also accompanied him in numerous trips around the country. Their friendship and creative cooperation continued until the last days of the akyn. In one of his letters to Pavel Kuznetsov on front Zhambyl writes: "you're the man for me, who turned a son."

Many scientists of kazakh poetry said that this translation of P. Kuznetsov is closer to the original and was able to properly convey the author's style peculiar only to him. However, Kasym Amanzholov strongly criticized the drawbacks of translations of Zhambyl Zhabayev in article "About translations of Zhambyl works".

If the works of Zhambyl are a high mountain in the world of literature, then "Туған жерім" is the highest peak of it.

This is the poem that made him famous around the world.

Poem starts as:

«Тоқсанға келген жасым бар,
Көпті көрген басым бар.
Аман жеттім бұл күнге,
Ойды-қырды аралап,
Жалғыз атты сабалап,
Серік болдым өмірге».

Now let's look to translation of P.Kuznetsov:

Жамбыл қазір тоқсан жаста,
Сонда да Жамбыл ерде нық отырады.
Ол келеді қуанышты жаңа қонысқа,
Қарсы алады жыршыны туысқан
Қазақстан».

If we compare we may see: first of all that Kazakh and Russian version are unsuitable, secondly original is written very literary, in Russian translation we could not find it, moreover it seems like it is another person speaking about Zhambyl. What is more Kuznetsov missed some points of original.

«...Ойды,қырды аралап,
Жалғыз атты сабалап,
Серік болым өмірге»,-

we cannot find them in Russian version,”- writes he. “For the future translators it is important (It doesn't matter which poem) to convey author's motive, idea, form, content and language structure –in short to think about all aspects. Without them you couldn't make translation”- so he makes strong reprimand. [4]

So we do not want to reset the work of Russian translators. It is obvious that the unsuccessful transfers arise from ignorance of the original language. They used the literal translation. They did not know the Kazakh language structure, so they carried away a free transfer.

Now, however, we believe that Zhambyl works should be translated according to the high level.

A.Zhovtis translated many poems of Zhambyl. He is an alumnus of Al-Farabi Kazakh National University, faculty of philology and world languages. He has translated works of Abay and S.Toraygyrov.

A.Zhovtisia a writer, translator, doctor of philological sciences, professor who translated poems of Zhambyl Zhabayev. For example, he translated “Патша әмірі тарылды” as “Черный указ”. This composition of poet dedicated to the

true historical event.

Original:

Ішке толған зарымды
Кімге айтармын қылып наз!
Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңілшер боп өлерміз.
Көкжайлауды қалдырып,
Қайда көшіп кетерміз?!
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтіп өтерміз?![2]

Translation

Вам ли, сыны, надевать ярем?
Голову молча гнуть?
Перед разлукой язык ваш нем,
Скорбь разрывает грудь.
Нынче с джайлау уйдут старики,
Вы же — в далекий путь...
Силою всей материнской тоски
Сына домой не вернуть...[5,37]

Here used free translation. Also here are used transformations. Translator substituted the original with other words.

Kuznetsov translated the poem “Өсиет” as “Завещание”.

Original:

Ой-хой, дүние серуен!
Адам бір көшкен керуен.
Дүниені қызық қалдырып,
Асамыз өмір белінен.
Кірс елебіз – шықса жоқ,
Қауіп етіндер өлімнен.
Қылышбайдан таралып,
Сөз нұқсасы келінген.
Дос-жаранға, кемтарға
Қайырлы бол делінген! [2]

Translation:

Эх-ма, эх, бранный мир — непокой,
Люди в нем — караван кочевой...
Мир веселый оставят. Пройдут
Через свой перевал вековой.
Входишь с голосом звонким ты в свет,
А при выходе голоса нет.

Колшибай оставлял для сынов
Образец поучительных слов:
«Чистым сердцем, приятель, дыши!» [5,36.]

Here translation is free. The text is easy to read. He could convey the idea of original. He changed “Қылшыбай” to “Колшибай”.

Theorist of fiction literature translation I.Kashkin said:

“Translators – are representatives of their own time and nation, they have a right to comprehend the original on their own way”. He introduced Zhambyl’s works to Russian readers. According to it they translated into other languages. To analyze translations that they have made a worthy cause of future.

In this article we reviewed only transfers of Russian poets. There are a lot of translators who

are interested in works of Zhambyl Zhabayev and those who are translating them. It pleases us. We have no doubt that this is a matter for the future to analyze their transfer.

List of used literature:

1. *Литературная гостиная (поэтическая библиотека). Стихотворение «Алатау» Жамбыла Жабаева*

2. *Poems of Zhambyl* //www.zharar.com

3. *Жамбыл Жабаев. Избранные произведения. Перевод с казахского. Астана: Аударма, 2010. - 464 стр.*

4. *К.Аманжолов. Жамбыл шығармаларының аудармасы туралы*//qasym.kz

5. *Жамбыл. Я тополь столетий. - Алматы: Жалын, 1996. - 384 с.*

Aripov A.A.

Master of Translation Studies, alibi.aripov86@gmail.com

Oguz D.

PhD of Philology Studies

USING OF KAZAKH AND UZBEK LANGUAGES FOR TEACHING TURKIC LANGUAGE IN TURKEY

Түйін. Бұл мақалада бірнеше Түркі тілдері қарастырылған. Атап айтқанда Қазақ және Өзбек және Түрік тілдеріне қысқаша салыстырмалы талдау жасалынған.

Резюме. В этой статье рассматриваются проблемы нескольких тюркских языков. В частности, был проведен краткий сравнительный анализ казахского, узбекского и турецкого языков.

Summary. This article deals with the problems of several Turkic languages. In particular, a was made a brief comparative analysis of the Kazakh and Uzbek and Turkish languages.

There are 3 types of Turkic languages in the world:

1. The Eastern Turkic languages
2. The Western Turkic languages
3. The Siberian Turkic languages

The Turkic languages in Siberia are separated in the old period of history, not from the other two groups, but by the general linguistic mentality, such as the pronunciation, the connection of the joints, and the meanings of sentences. Therefore, it will not be considered one of the methods used in this article.

What are the eastern Turkic languages and the western Turkic languages ?

In Turkic world the Caspian sea is not only the geographic title, it is separated from culture, music, customs, traditions and language to the east and the west. The members of east Turkic languages: Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Siberian Tatar, Bashkir from the east of the Caspian sea can understand each other without translators. Like them, the members of west Turkic languages: Turkish, Azerbaijani from the west of the sea, Balkan's Turkoman and Syrian, Iraqi Turkmen can understand each other less than 90%. But, as we know understanding of members of both languages in the low position.

In Turkey, where the population is spoken in the western Turkic language, since 1991, when

the Turkic Republics gained independence in Central Asia, interest in learning Eastern Turkic languages is increasing every year. Although some universities in Turkey have opened "modern Turkic languages and literature", we can not say that these methods of interest are satisfactorily developed at the national level.

However, as one of the methodological initiatives I have tried and tested, Turkish people use the Kazakh and Uzbek languages to teach eastern Turkic languages in Turkey. It will be beneficial for Turkish citizens to master all East Turkic languages.

Those who try to learn Eastern Turkic languages need to put these two languages as their choice. Those whose mother tongue is Turkish want to learn Kazakh, but learning Uzbek are more accustomed to studying than Kazakh. The Uzbek language lexicon was the only literary language in Central Asia. As the heir of Chagatay, it includes the words of ancient Karluk, Kipchak, including the languages of Oguz tribes. Although grammar is closer to Kazakh than Turkish, some phonetic peculiarities closer to Turkish.

If the learner of language choose Kazakh language, it takes more time for learning Kazakh than learning Uzbek. However, it is clear that Turkish citizens, who have learned the Kazakh language, can understand all the Turkic-speaking peoples in vast geography from Altay to the Balkans.

In teaching Eastern Turkic languages, each of them has some of the advantages and disadvantages of using the Kazakh and Uzbek languages. However, both have grammatical and phonetic features that complement each other.

The difficulties of Uzbek language in learning Eastern Turkic languages

Although Uzbek was preserved in the Latin alphabet about 15 years in the Soviet era, when translated into the Cyrillic alphabet, the Turkic languages were unique among the languages of the world, and they were alienated from the vowel

sound harmony of the Turkic language. This consensus law is preserved in Turkish. Turkish Uzbek language learners are suffering from this.

For example:

In Uzbek	In Turkish
киличларимиздан	кылычларымыздан
ккулларингизда	колларынызда
кулларида	куллеринде
олдингиз	алдыныз

Secondly; In the reign of the Cyrillic alphabet in the Soviet era, the "o", which was replaced by many "a" sounds in the Uzbek language under the influence of the Persian (Tajik) language, is one of the difficulties for Turkish language learners to learn Uzbek.

For example:

In Uzbek	In Turkish
кор	кар
бош	баш
қулоқ	кулак
олмоқ	алмак

Third; while the word "æ" is in the spoken Uzbek language, the word "a" in the written language is one of the greatest difficulties for Turkish language learners.

For example:

In Uzbek	In Turkish
эркак	еркек
курак	күрек
юрак	йүрек
саксон	сексен

The advantages of Uzbek language in learning Eastern Turkic languages

Because of the fact that the Uzbek language is considered to be the heir of the Chagatai language, it is not exposed to the "phonetic phonetic changes". Similarly, in modern Turkey there is a similar situation in the Ottoman Empire.

For example:

The "i" sounds at the beginning of the ancient Turkic word have remained unchanged in both languages.

In Uzbek	In Turkish
йул	йол
якин	якын
ёстик	ястык
йил	йыл

Ancient Turkic "ch" sounds have remained unchanged in both languages.

In Uzbek	In Turkish
уч	үч
пичоқ	бычак
чакирмоқ	чағырмак
очиқ	ачык

Ancient Turkic "sh" sounds have remained unchanged in both languages.

In Uzbek	In Turkish
беш	беш
буш	бош
қошиқ	кашык
етмиш	йетмиш

The difficulties of Kazakh language in learning Eastern Turkic languages

One of the major difficulties facing the Turks, who learn Eastern Turkic languages through the Kazakh language, is the so-called "Singularism of the Consonant Sounds", which is found only in the Kazakh, Kyrgyz, and Bashkir languages (Nogay, Karakalpak).

If we explain this situation by plural endings, there are 6 types of them: "-ler, -lar, -dar, -der, -tar, -ter" in the Kazakh language and there are only "-lar, -ler" in Turkish. Of course, it is difficult to find out where to use and learn for Turkish who learn Kazakh language. They make a lot of mistakes here.

For example:

In Kazakh	In Turkish
қолдар	коллар
келіндер	гелиндер
еркектер	еркеклер
аттар	атлар

Like the above, there are 6 types of negative verb endings in the Kazakh language: -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe; but there are only two types in Turkish: -ma, -me.

For example:

In Kazakh	In Turkish
жазбадым	язбадым
жүзбедің	йүзмедін
атпа атма	
жатпасын	ятмасын

Secondly; it is not a big issue like above, but we can say the phonetic transformation "ч>ш, ш>с" that is characteristic only in Kazakh, Nogay and Karakalpak languages.

For example:

In Kazakh	In Turkish
бас	баш
бос	бош
қасық	кашык
үш	үч
қылыш	кылыч
қамшы	камчы

Third; although it is possible to say that the words "y" in the ancient Turkic language can change to the "j" in modern Kazakh language can create problems for the Turkish who learn Kazakh language, the fact that all these sounds in the Kazakh language has undergone constant change has a special feature that facilitates the adaptation of language learners.

For example:

In Kazakh	In Turkish
жол	йол
жастық	ястык
желкен	йелкен
жүрек	йүрек

The advantages of Kazakh language in learning Eastern Turkic languages

For the Turks, who learned Eastern Turkic languages through the Kazakh language, as mentioned above, the most important advantage of the Kazakh language in Uzbek is the preservation of the consonant law in vowels in two languages. This phonetic law is called "Great Vowel harmony" (büyükünlüyumu) in the philological terminology of Turkic, since all Turkic languages have fundamental principles since ancient times.

For example:

In Kazakh	In Turkish
Жүректердегі	йүреклердеки
Келіндерімізге	гелинлеримизге
құлықтарымыздың	кулақларымызын
қолдарымыздан	колларымыздан

The foregoing examples are the "harmony of oppression". Turkish language also have the "lip harmony" like Kazakh language.

For example:

In Kazakh	In Turkish
көзүмүздүң	гөзүмүзүн
өмүрүңүздүң	өмрүнүзүн

Secondly; Singularism of consonant vowels " > " is one of the fundamental laws in both languages.

For example:

In Kazakh	In Turkish
мемлекетте	мемлекетте
қаштыңыз	качтыңыз
бітті	битти

In conclusion; it is possible to say that difficulties and privileges are equal to the Turks, who want to learn Eastern Turkic languages. The Turkic language teaching methodology should be taught in two languages - Kazakh and Uzbek, which, although gradually developed in Turkey, have the desire to learn the language of the East Turkic languages.

If we repeat, people who learn to speak fluently will be able to understand all the languages as soon as they learn the Uzbek language. But, knowledge of Kazakh language can serve as a step ladder for learning other eastern Turkic languages.

List of used literature:

(1) Оғыз Доған, "Қазақ тілінің грамматикасы", Ыстамбұл қаласы, 2-ші басылым, 2013 жыл, 6-бет.

(2) Оғыз Доған, "Қазақ тілінің фонетикасы" (докторлық диссертациясы), "Илери" баспасы, Ыстамбұл қаласы, 2015 жыл, 347-бет.

ТҮРКІТАНУДАҒЫ ОРАЛ-АЛТАЙ ТЕОРИЯСЫ

Түйін. Мақалада қазақ түркітанушы ғалымдары Орал-Алтай теориясын зерттегені, олардың көшбасшысы профессор Б.Бұхатұлы екені, алтай тілдері, Орал-Алтай теориясы, Алтай дәуірі деген терминдері түсіндіріліп, түркі тілдерін тарихи дәуірлеуде әрбір дәуірде Алтай мәселесі қозғалғаны дәлелденген.

Резюме. В статье казахские тюркские ученые изучали теорию Урала-Алтая, их лидером является профессор Б.Бухатулы, рассматриваются термины: алтайский язык, уральско-алтайская теория, алтайская эпоха, доказывает что вопрос Алтая как поднимался проблема в каждой эпохе исторической периодизации тюркских языков.

Summary. In the article, Kazakh Turkic scholars studied the theory of the Urals-Altai, their leader is Professor B. Bukhatuly, the terms: Altaic language, the Urals-Altai theory, the Altai era, argues that the Altai issue raised the problem in each epoch of historical periodization of the Turkic languages.

Елбасының «Рухани жаңғыру – болашаққа бағдар» атты мақаласы түркітанушы ғалымдардың ғылыми жұмыстарына жаңа серпін әкелді. Себебі қазіргі түркітану саласының дамуында түркі мемлекеттерінің тікелей қарым-қатынастары арқасында түркі ғылыми әлеуетінің жылдан-жылға артуы байқалады. Тіпті кейбір түркітанушы ғалымдардың халықаралық симпозиумдарда баяндама жасап, тілі мен тарихы бір туыстас халықтармен ортақ әліпби ұсыну, ортақ терминдік қорын құру сияқты ұсыныстары да баршылық. Мақаламызда қарастырылатын мәселе – түркітану ғылымындағы Орал-Алтай теориясы және оның зерттелу жайы. Түркітанушы ғалымдардың осы теорияға қатысты көзқарастары мен ғылыми тұжырымдарын саралау – мақаламыздың мақсаты.

Орал-Алтай тілдері – тіл білімінің орал (фин, угор, самоди) және алтай (түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, жапон, корей) тобы тілдерінің шығу тегін зерттейтін саласы. «Орал-Алтай тілдері» туралы теорияның әуел баста негізін салушы – XVIII ғасырда өмір сүрген Ф.Страленберг. Ф.Страленберг Орал-Алтай тілдерінің шығу тегі бір деген тұжырым ұсынып, бұл тіл білімінде «Орал

– Алтай теориясы» деп атайды [1]. XVIII ғасырда пайда болған бұл теорияны қолдаушы ғалымдар (В.Шотт, Ф.Видеман, М.А. Кастрен, О.Бетлингк, Г.Винклер, В.Томсен, М.Рясянен, Д.Фокош – Фукус, Дж.Киекбаев, Б.Базылхан, т.б.) Орал-Алтай тілдерінің кейбір фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ұқсастықтарын ескере отырып, бұл тілдердің шығу тегі бір деп тұжырымдап, оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыс топтарына бөлді. Орал-Алтай тілдерінің теориясына қарсы ғалымдар (В.Котвич, Дж.Клоусон, А.М. Щербак, т.б.) бұл топ тілдерінде кездесетін түбір сөздердің ұқсастығын, кейбір грамматикалық тұлғалардың сәйкестігін осы тілдердің ұзақ уақыт өзара тарихи қарым-қатынаста болуының нәтижесі деп есептейді. Орал-Алтай тілдерінің туыстық ортақтығын қолдайтын ғалым Б.Базылханның пікірінше, бұл тілдерде әуелі жалпылық ортақ элемент («V», «CV» типті түбір морфема) қалыптасты да, эволюциялық даму барысында жекелік элементтер (дыбыстар, сөздер, морфологиялық, синтаксистік өзгеше тұлғалар) пайда болды. Орал-Алтай тілдері эволюциялық дамудың «ым тіл дәуірін», «келте сөз дәуірін», «күрделі сөз дәуірін» бастан кешіріп, қазіргі дербес тілдер деңгейіне жетті [2]. «Ым тіл дәуірінің» басты сипаты бұл тілде сөйлескен адамдардың өзара қарым-қатынасында қазіргі бір, екі буынды түбір сөздердің, яғни алғашқы сөздік қордың болмауымен айқындалады. Тек «V», «CV» тұлғасында дыбыстау арқылы, оған бас изеу, қол бұлғау секілді дене қозғалысын сәйкестендіру негізінде түсініскен. «V», «CV» тұлғасындағы тіл дыбысының саны 140-тай деп көрсетеді ғалым. Бұл екі түрлі тіл дыбысы Орал-Алтай тілдерінде қазірге дейін сөз басында сақталған, оларды «түбір морфема» деп атап, Орал-Алтай тілдерінің «алғашқы ортақ түбір элементі» деуге болады. «Келте сөз дәуірінде» бір, екі буынды түбір сөздер туындап, алғашқы сөздік қор жасалды. Мұндай сөздер жұрнақ-жалғасыз, келте сөйлем түрінде қолданылды. «Күрделі сөз дәуірі» – Орал-Алтай тілдерінің дербес тілдерге толық жіктеліп, «бір-бірінен

алыстаған дәуір» ретінде тұжырымдалады. Орал-Алтай тілдерінің туыстығы әлі де зерттей түсуді қажет етеді [2].

Жоғарыда айтылғандай, тіл ғылымында Орал-Алтай тіл бірлестігіне қарсы пікірлер де бар. Осы күнгі түркі тілдерінің тарихын өте ертеден басталған деп жүрміз. Бірақ ертерек кездерде, біздің жыл санау дәуірімізден әлденеше ғасыр бұрын өмір сүрген тайпалар одақтары туралы, олардың құрамы хақында бізге келіп жеткен тарихи мәліметтер өте аз. Мысалы, біздің заманымызға дейінгі VII-IV ғасырларда жасаған сақтар Орта Азия мен қазіргі Қазақстан даласын жайлаған. Бірақ сол сақ тайпаларының тілі жайында біздің білетініміз мардымсыз. Тек қана «бізге жеткен жалқы есімдерді, грек, қытай тарихшылары қалдырған кейбір тайпа аттары мен жер аттарын талдау» арқылы «Қазақтың Ұлы Даласын мекендеген сақ тайпаларының солтүстік тобы түрік тілдес болған да, оңтүстік тобы иран тілдес болған» деп есептеуге болады. «Оңтүстік топқа» жататын сақтар ол кезде Қаратау мен Арал теңізінің аралығын, Яксарт (Сырдария) өзенінің көбінесе төменгі ағысын мекендеген. Сақтардың кейін жасаған ірі тайпалық одақтарының бірі – үйсіндер мен қаңлылар. Үйсін тайпаларының одағы Балқаштан Ыстықкөлге дейін, Таластан Шуға дейін, қазіргі Жетісу өлкесін жайлаған да, қаңлылар тайпаларының одағы Қаратау өңірі мен Сырдарияның орта саласында болған. Бұлар түркі тілінде сөйлеген. Түркі тілдерінің жалпы даму кезеңдерін Н.А. Баскаков өзінің университеттер үшін арнайы жазған оқулық кітабында (1962 ж., 1970 ж. қайта басылып шыққан) алты дәуірге бөледі: 1) Алтай дәуірі; 2) Хун дәуірі (б.з.д. V ғасырына дейін); 3) Түркі тілдерінің көне дәуірі (V-Xғ.); 4) Түркі халықтарының орта дәуірі (X-XVғ.); 5) Түркі тілдерінің жаңа дәуірі (XV-XXғ.); 6) Түркі тілдерінің соңғы дәуірі. Бұл айтылған дәуірлерге қатысты қысқаша мыналарды айтуға болады [1].

Алтай дәуірі туралы ғылымда жөнді мәлімет жоқ. Ол дәуірдің қашан басталып, қай кезде аяқталғаны әзірге белгісіз. Бірен-саран жорамалдарға қарағанда, орал-алтай тілдері деп аталып жүрген тілдер тобы міне осы кезде орал тілдері (фин-угор, самодий тілдері) мен алтай тілдеріне бөлінген тәрізді. Кейбір зерттеушілер мысалы, Н.А.Баскаков бұл кезеңді алтай тілдерінің өзі де, түркі-моңғол тілдері мен тунгус-маньчжур тілдері болып, өзара

екіге жарылып, бөліне бастаған дәуір еді деп таниды. Алтай тілдерінің өзара туыстас тілдер екендігін теріске шығаратын, яғни Ф.Страленберг теориясына қарсы келетін зерттеушілер де бар. Олар – Дж.Клоусон, А.М.Щербак т.б. Венгер ғалымдары Ю.Немет угор тілдері мен түркі тілдері өзара туыс тілдер болу керек деп қараса, Л.Лигети алтай тілдерін тұтас алып, олардың туыс тілдер екендігін дәлелдеу керек деп есептейді. А.Кононов, Н.Баскаков, Г.Санжеев, Е.Убрятова сияқты кеңес кезеңінің мамандары алтай тілдерінің туысқандық қатынасы жайындағы теорияның негізін қалаушы – Р.Рамстед. Ол алтай тілдерін угор-фин тілдері ғана емес, индоевропа тілдерімен де тарихи байланысты деп қарайды. Бұл пікір угрофин тілдері индоевропа тілдерімен бір тектес деп қарайтын Виклунд, Андерсен, Мункачи, Педерсен, Коллендер, Итконен тәрізді зерттеушілердің ойына дәл келеді. Орал-алтай тілдерінің туысқандығы туралы мәселе осындай толғаныстар үстінде. Башқұрдың мемлекеттік университетінде оқылып жүрген «Орал-алтай тілі біліміне кіріспе» деп аталатын курстың программасында да бұл мәселе осылайша баяндалады.

Түркі тілінің дамуындағы алтай дәуірі мерзімді жағынан әлі анықталмаған, ғалымдардың арасында дау туғызып келе жатқан мәселелердің бірі дедік. Осындай туыстық белгілер түркі-моңғол тілдерінің арасында да бар және олар фонетика жүйесінде де, лексика мен грамматика құрамында да кездесетіндігін ескере келіп, бір топ ғалымдар түркі тілдері өз алдына бөлініп шыққанға дейін алтай тілдері семьясынан: 1) түркі-моңғол тілдері, 2) тұңғыс-маньчжур тілдері, 3) жапон-корей тілдері бөлініп шықты деген ғылыми болжамды ортаға салды. Ал Х.Винклер, С.М.Широкогоров, Б.Коллиндер, М.Рясянен, Д.Шинор, А.Дильчар сияқты ғалымдар тіпті алтай тіл бірлестігінен де арыға барып, орал-алтай тіл бірлестігі теориясын ұсынады. Бұл жоба бойынша: бір кездерде, хронологиялық мерзімі анықталмаған дәуірде орал тілдері мен алтай тілдері генеологиялық жағынан туыстас болған. Алтай тілі теориясын қолдаушылардың барлығын да бірізді пікірде деуге болмайды. Бір топ алтаистер (Б.Я.Владимирцев, Е.Д.Поливанов, Н.Н.Поппе, Г.И.Рамстедт т.б.) алтай тілдерін тегі бір туыс тілдер деп санаса, екінші бір топ алтаистер (В.Л.Котвич, Л.Лигети, Дж.Клоусон т.б.) алтай тілдерінде-

гі ұқсастық типологиялық ұқсастық деп санайды. Кеңес тілшілерінің ішінен алтай теориясына өз үлестерін қосып, түрліше пікір айтып келе жатқан кеңес ғалымдары да бар: Н.А.Баскаков, Г.Д.Санжеев, Дж.Киекбаев, Ш.Ш.Сарыбаев, В.И.Цинциус, О.П.Сунник, К.А.Новикова, И.В.Кормушин, Д.М.Насилов т.б. КСРО – да бұл теорияға байланысты Н.А.Баскаков, Дж.Киекбаев т.б. еңбектерінен басқа 4 арнаулы жинақ жарық көрді [3; 4; 5; 6]. Сонымен алтай тілдерінің туыстығы туралы пікірді жинақтап, екі топқа бөлуге болады. Бір топ ғалымдар Г.И.Рамстедттің пікіріне қосылып, алтай семьясына енетін тілдердің (түркі-моңғол, тұңғыс-маньчжур, корей-жапон) генеологиялық туыстығын мойындайды. Олар (В.Владимирцев, Е.Д.Поливанов, Н.Н.Поппе, Н.А.Баскаков, О.П.Сунник, І.Кеңесбаев, Ш.Ш.Сарыбаев т.б.) алтай тілдері бір негізден тараған, сондықтан да ортақ негізді мойындауға олар мүмкіндік береді десе, екінші бір топ ғалымдар В.А.Котвичтің пікіріне сүйеніп, о баста өзара көрші орналасқан тілдер генеологиялық жағынан туыстығы болмаса да, талай ғасыр бойы араласу негізінде жаңа қасиетке ие болған дейді. Сондықтан да олар (Л.Лигети, Г.Д.Санжеев, Т.А.Бертагаев т.б.) алтай тілдеріндегі ұқсастық генеологиялық негізде емес, кірме материалдар негізінде қалыптасқан деп тұжырады.

Х у н дәуірі алтай дәуірімен ұштасып, байланысып жатады да, біздің эрамызға дейінгі III ғ. біздің V ғ. аралығын қамтиды. Алтай дәуіріндегі тайпалар туралы бізде тарихи мәлімет, жазба деректер бар. Мәселен, б.з.д. дәуір мен б.з.б. Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір өлкелерінде жасаған түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тайпаларының басын біріктіріп тұрған Хунну империясы болған [7; 8; 9; 10]. Хундар туралы алғашқы және біршама толық мәлімет б.з.б. II ғасырда өмір сүрген Сам Цянның «Тарихи ескерткіш» кітабында. Енді келесі ғылыми көзқарасқа келер болсақ, Э.Р.Тенишев Алтай тілдер деген мақаласында Г.И.Рамстедт көне алтай тілі б.з.б. II ғ. күйреді. Алтай ата тілдік бірлігінің жойылуы В.Котвичтің дәлелдеуінше, б.ж.с.б. I ғ. басына келіп тіреледі. Л.Лигетидің айтуынша, алтай ата тілінің б.ж.с.д. II-III ғ. В.М.Иллич-Свитичтің ойынша, алтай бірлестігі ностратикалық макросемьяларға кіретін басқа бес тілдік бірлестіктерден ертеректе құлаған. Қазіргі зерттеулер нәтижесі ата тілінің құлауын б.ж.с.д. X ғ. Телиді (О.П.

Сунник), б.ж.с.д. VIII ғ. тән дейді (С.А.Старостин).

Көне түркі дәуіріндегі Алтай (V-Xғ.). Түркі тайпаларының арасында феодалдық қатынастар б.з. VI ғасырынан бастап қалыптаса бастайды. Олардың ерте феодалдық мемлекет түріндегі үлкен бірлестігі – Түрік қағанаты VI ғасырдың орта кезінде құрылған. Ол қазіргі Алтай мен Монғолияның ұлан байтақ атрабын түгел қамтиды. VI ғасырдың аяғында құрылған Батыс Түрік қағанаты Жетісу жерін билейді де, оның құрамына жоғарыда көрсетілген үйсіндер мен қаңлылар, қарлұқтар мен түргештер, чығылдар меняғмалар кіреді. Көшпелі тайпалардың бір шеті Тарбағатай тауларын мекендесе, енді бір шеті Сырдария бойында отырған.

Шығыс Түрік қағандығының орталығы – қазіргі Монғолия жері, дәлірек айтқанда, Орхон өзенінің бойы. VII ғасырдың ортасында ол Қытай империясының ықпалына түскен. Батыс Түрік қағандығының шығыс жақ аймағы да кейінірек Қытай империясына қарап алған, ал батыс жақ бөлігі араб жаулаушыларына бағынып кеткен. Шырғалаң заман үстінде түркі тайпаларының тараған жері кеңейіп, сан жағынан арта берген: Шығыс Түркістан өлкесінен Қарақұм төңірегінде дейін барған, Монғолиядан Жетісу асып Балх пен Индияға дейін жеткен. Ұйғырлар мен қырғыздар билікке таласып, оғыздар мен қыпшақтар тарих сахынасының алдыңғы шебіне шыққан. Ол кездегі түріктердің тілін қолданылу барысына қарай әдетте тіл мамандары үш кезеңге бөліп қарайды: а) тукю тілі қолданылған дәуір (V-VIII ғ.); ә) көне ұйғыр тілі қолданылған дәуір (VIII-IV ғ.); б) көне қырғыз тілі қолданылған дәуір (IX-X ғ.).

Осы кезеңдер ішінде орхон-енисей жазу ескерткіштері жазылған, ежелгі ұйғыр жазуының үлгілері пайда болып, оғыздар мен қыпшақтардың аралас әдеби тілі жасала бастаған. Осы күнгі көптеген өлі тілдер (оғыз, қыпшақ, көне ұйғыр т.б.) міне, сол уақыттарда өмір сүрген.

Түркі тілдерінің орта дәуіріде (X- XVғ.) – осы күнге дейін өмір сүріп келе жатқан түркі тілдерінің басым көпшілігі өзінше тұлғаланып, қалыптаса бастаған дәуір. А.Н.Самойловичтің сөзімен айтқанда, бұл кездегі Орта Азиялық мұсылман түріктерінің барлығына бірдей ортақ болып келетін жалғыз арналы және жаппай қолданылатын бір ғана әдеби тіл өмір сүр-

ген. Ол әдеби тіл өз басынан үш түрлі кезең өткізген: а) Қараханидтер династиясына бағынып тұрған түріктердің әдеби тілі (орталығы - Қашқар қаласы, IX-XII ғ.); ә) Оғыз-қыпшақ тайпаларының тілінде қолданылған әдеби тіл (орталығы - Сырдарияның төменгі ағысы мен Хорезм өлкесі, XII-XIV ғ.); б) Шағатай ұлысындағы тұратын түріктердің әдеби тілі (орталығы Құлжа қаласы, XV-XVI). Қараханидтер династиясының орталық өңірінде өмір сүрген түріктердің тілі ұйғыр-қарлұқ тайпаларының тілі негізінде дамыған да, оғыз тілдерінің азын-аулақ әсеріне ұшыраған. Оғыз-қыпшақ тайпаларының тілінде аралас отырған оғыз-қыпшақ рулары мен тайпалары сөйлеген. Олар Сырдарияның төменгі ағысынан бастап Алтын Орда арқылы Кіші Азия мен Мысыр еліне дейінгі кең алқапты қамтыған. Алтын Орда мен Мысыр мамлюктерінің тілінде жазылған шығармалар туралы өз алдына жекелей әңгіме болады да кіші Азия жерінде туған нұсқалар жайында, әдетте жартымды ештеңе айтыла қоймайды. Кіші Азияда XIV ғасырда осы өлкені мекендеген түріктердің әдеби тілінде көптеген көркем әдебиет туындылары дүниеге келген. Мысалға: «Мантық аттыайыр» (Аттар еңбегінің Гүлшехри аударған нұсқасы), Ахмеді ақынның өлеңдер жинағы (8 мың бәйіт), «Искандернама» (тарихи-эпикалық поэма), «Жам шид-у Хуршид» (лирикалық дастан), «Асрарнама» (Аттардың осы аттас лирикалық дастанының аудармасы) т.б. айтса да болады. Осылар тектес еңбектердің барлығы да қазіргі оғыз тілдерінің тарихи желісіне байланысты зерттелуге тиіс те, қазіргі қазақ тілі мен басқа қыпшақ тілдері үшін ең алдымен көне қыпшақ тілінде жазылған нұсқалар мен Орта Азия түріктерінің тілінде жарық көрген еңбектерге баса назар аударған жөн. Осыдан да шығар, Кіші Азия топырағында туған шығармалар көбінесе қазақ тіл білімінде осы күнге дейін беймәлім болып жүр. Шағатай ұлысын мекендеген түріктердің тілін А.Н.Самойлович «шағатай тілі» деп атайды да, А.Науаи бастаған ақын-жазушылардың шығармалары дәл осы тілде жазылған деп таниды. Ал осы күнгі өзбек тілі мен өзбек әдебиеті тарихының мәселелерін зерттеуші мамандардың біразы «шағатай тілі» деудің орнына «ескі өзбек тілі»

деген атау қолданып жүр. Сөйтіп, жоғарыда көрсетілгендей үш топқа жататын, үш түрлі кезеңде, үш түрлі аймақта жасалған үш түрлі әдеби тілдің барлығын да бұл авторлар бір ғана «ескі өзбек тілі» деген атаудың аясына сыйғызғысы келеді. Біз, әрине сөз жоқ, А.Н.Самойловичтің пікірін қолдауға тиістісіміз. (X-XV ғ. мынадай тайпалық тілдердің топтары пайда болған: 1) Қыпшақ тілдері; 2) Оғыз тілдері; 3) Қарлұқ тілдері; 4) Қырғыз-қыпшақ тілдері; 5) хакас, якут, тува, алтай т.б. тілдердің топтары.

Түркі тілдері дамуының жаңа дәуірінде қазіргі түркі тілдері халықтық тіл болып қалыптасқан. Олар мыналар: татар, башқұрт, қазақ, ноғай, қарақалпақ, қарайым, құмық, қарачай, балқар, қырым татарларының тілі, түркімен, гагауыз, балқан түріктерінің тілі, азербайжан, түрік, өзбек, ұйғыр, тува, қарағас, якут, хакас, шор, камасин, кюэрик, сары ұйғыр, алтай т.б.

Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірде бұл тілдер түгелдей дерлік ұлттық әдеби тіл болып қалыптасты. Олар социалистік ұлт тілдері есебінде тез дамып, жан-жақты жетіле түсуде.

Қорыта келгенде, түркітанудағы Орал-Алтай теориясын әлі де әрі қарай жан-жақты қарастыру, ғылыми салыстырмалы-тарихи талдаулар арқылы антропоэзектік парадигма тұрғысынан зерттеу – болашақтың үлесінде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә., Ораз М. *Түркітануға кіріспе. // Оқулық. 1974 ж.*
2. Бұхатұлы Б. *Моңғолия қазақтарының тілі // Монография. 1995 ж.*
3. *Проблема общности алтайских языков. Л., 1971 г.*
4. *Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л., 1972 г.*
5. *Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. Л., 1978 г.*
6. *Исследования в области этимологии алтайских языков. Л., 1979 г.*
7. Гумилев А.Н. *Хунну. М., 1960 г.*
8. *Древние тюрки. М., 1967 г.*
9. *Поиски вымышленного царства. М., 1970 г.*
10. *Хунны в Китае. М., 1974 г.*

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ МЕТАФОРА

Түйін. Мақалада когнитивті лингвистикадағы метафораның зерттелу деңгейі, метафораның концептуалды теориясы жайлы сөз етіледі. Эрл Маккормак, Дж.Лакофф пен М.Джонсон секілді зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалады. Бағдарлы және онтологиялық метафораларға анықтама беріледі.

Тірек сөздер: метафора, когнитивті лингвистика, когнитивті метафора.

Резюме. Статья посвящена проблеме исследования метафоры в когнитивной лингвистике, концептуальной теории метафоре. Приводится обзор трудов таких ученых, как Эрл Маккормак, Дж.Лакофф и М.Джонсон. Приводятся определения двум видам метафор: ориентационным и онтологическим метафорам.

Ключевые слова: метафора, когнитивная лингвистика, когнитивная метафора.

Summary. The article is devoted to the problem of metaphor research in cognitive linguistics, the conceptual theory of metaphor. A review of the works of such scientists as Earl McCormack, J. Lakoff and M. Johnson is presented. Two types of metaphors are defined: orientational and ontological metaphors.

Key words: metaphor, cognitive linguistics, cognitive metaphor.

Филология атты ауқымды ғылымға тіл білімі және әдебиеттану жататыны белгілі. Лингвистика мен әдебиеттану салаларында метафора қаншама уақыттан бері жан-жақты зерттелген. Тіл біліміне кіріспе еңбегінде берілген анықтамаға сәйкес, "сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады" [1, 158] делінген. Ғылымның түрлі салаларында зерттеу нысаны болған метафора әлі күнге дейін ғалымдардың назарын өзіне аудартады.

Әдебиеттанудағы негізгі бағыттар: әдебиет тарихы, әдебиет тарихы, әдебиет сыны болып саналады. Қосымша әдебиет пәндері: мәтінтану, библиография, палеография, герменевтика, аударматану, шығармашылық психологиясы. Бұлардың әрқайсысында да метафора проблемасы айтылған. Лингвистика бағыттарында да метафора зерттеу нысаны

болды. Тіл білімі ғылымының қазіргі негізгі бағыттары мыналар: когнитивті лингвистика, коммуникативті лингвистика, лингвопрагматика, лингвомәдениеттану, саяси лингвистика, этнолингвистика, компьютерлік лингвистика, гендерлі лингвистика т.б. Осылардың ішінде когнитивті лингвистиканың метафораға деген көзқарасына тоқталғанды жөн көрдік.

Когнитивті лингвистика - тіл мен таным, сананың ара-қатынасы және әлемді категориялау мен концептуалдануды тілдің ролін зерттейтін тіл білімі бағыты. Когнитивті лингвистиканың зерттеу нысаны - сана механизмі ретіндегі тіл. Біздің зерттеу нысанамыз - метафораны күнделікті сөйлеуде, өмірде, не болмаса әдеби көркем шығармада пайдалана білу де тілмен қатар, күрделі ой процесі мен сана жұмысын қажет ететіндіктен, метафораны когнитивті лингвистика тұрғысынан қарастырдық. Когнитивті лингвистиканың қалыптасу кезеңін, әдетте, Дж.Лакофф, Рональд Ленкер, Леонард Талми, Дж.Тейлор еңбектерімен байланыстырады. Ресейде когнитивті лингвистиканың фундаменти ретінде Е.С.Кубрякованың зерттеу жұмыстарын атайды. Бұдан бөлек, Р.Дирвен, М.Джонсон, Р.Джакендофф, Ч.Филлмор, У.Чейф, Дж.Хейман және де 20 ғасырдың 80 жылдары танымал шетелдік ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Когнитивті лингвистиканың қалыптасу кезеңін 1989 жылға жатқызады, ұйымдастырушысы лингвист Р.Дирвен болған Дуйсберг қаласында (Германия) ғылыми конференция барысында, когнитивті лингвистика ассоциациясының құрылғаны жайлы жария етілді. Осылайша, когнитивті лингвистика - тіл білімінің бөлек, дербес бағыты болып танылды. Сол жылғы конференцияда "Когнитивті лингвистика" атты журналдың басылымы туралы хабардар етіліп, негізі сол конференцияда қаланды. Когнитивті лингвистиканың халықаралық ассоциациясы бүгінгі күнге дейін, әр екі жыл сайын конференция өткізіп, оған дүниенің төрт бұрышынан жиналған когнитивті лингвистика мамандары шақырылады [2, 167].

Когнитивті лингвистикадан бөлек, метафораның когнитивті теориясы деген ұғым

бар. Оны қалыптастырған ғалымдар дегенде, негізінен, Эрл Маккормак, Дж.Лакофф пен М.Джонсон есімдері аталады. XX да метафора лингвистика ғылымы үшін біріктіруші феноменге айналып, оны зерттеу когнитивті ғылымы дамуының басталуына негіз болды.

Когнитивті лингвистика аясында, метафораны - ойлау тәсілі ретінде егжей-тегжейлі қарастырған Эрл Маккормактың "Метафораның когнитивті теориясы" еңбегі бар. Бұл жұмысында ғалым метафораны қоршаған орта туралы жаңа білімді алуды қамтитын, танымдық процесстің бір түрі ретінде сипаттайды. Яғни, метафораны ішкі құрылымдық талдау кезінде, бұл троп ішінде когнитивті процесстердің барлығына көз жеткіземіз, осы когнитивті процесстер бізге жаңа мағлұматтар алуға мүмкіндік береді. Эрл Маккормактың пікірінше, метафораның пайда болуына адам санасында салыстыруға келмейтін семантикалық концептілерді салыстыру, салғастыру болып табылады. Бір жағынан, метафора дегеніміз оның құрамдас бөліктерінің ортақ ұқсастық белгілері болса, екінші жағынан, екі құбылыстың арасындағы айырмашылық, өзгешелік болады, себебі метафораның мақсаты - өзге жаңа мағынатудыру болып табылады.

Ғалым метафора тудырушы, когнитивті процесстің мінсіз, кемшіліксіз конструкцияларын (құрылымдарын) негізге алып, түсіндіру, ұғындырудың үш деңгейін атап көрсетеді:

1-ші деңгей: Үстіртін тіл (поверхностный язык)

2-ші деңгей: Семантика және синтаксис

3-ші деңгей: Таным

Бұл иерархиялық деңгейлер, сонымен бірге, метафора тудырушы, когнитивті процесстерді түсінуге жәрдемдесетін эвристикалық механизмдер ретінде де қарастырыла алады. Үш деңгейде көрсетілген бұл кемшіліксіз, мінсіз құрылымдар түріндегі ой процесі, метафора жасауда да, "таным процесі" деп аталатын жалпы процесте де қолданылады. Ішкі, құрылымдық жағынан метафоралар когнитивті процесстер секілді қызмет етеді, олардың көмегімен, біз әлем жайлы көзқарасымызды тереңдетіп, жетілдіріп, жаға гипотезалар тудырамыз. Құрылымдық жағынан қарастырар болсақ, метафоралар - адам санасы мен мәдениет арасындағы дәнекер қызметін атқарады. Жаңа метафоралар біз қоданатын күнделікті тілге өзгеріс әкеліп, сонымен бірге біздің әлемді қабылдауымыз бен түсінуіміздің

әдіс-тәсілдерін өзгертеді. Метафоралар күнделікті ауыз екі тілде қолданылатындықтан, тілдік қорымызды ұлғайтады. Метафораның өмірімізге әсері өте зор, метафора өзіндік ролін биологиялық эволюцияда да ойнайды. Метафора - эволюцияның интегралды бөлігі. Кейбір ғалымдар, мысалы Дональд Т.Кэмпбелл метафораны "эволюциялық эпистемология" деп атаған. [3, 360]

Концептуалды метафора жайлы мәселелердің көтерілуі, адамның ойлау процестері саласындағы зерттеушілерге одан ары қарай еңбектенулеріне қозғау салды. Ең бастысы, бұл мынадай тұжырымға қол жеткізуге мүмкіндік берді: метафора дегеніміз -сөз түріне айналған, әлем жайлы ойлау, ұғыну. Аталмыш зерттеулерге ден қойған, 70-80 шы жылдар лингвистері А.Хили, Р.Харрис, А.Ортони, Р.Рейнолдс, И.Ричардс, К.Льюис және басқалары.

Метафораның концептуалды теориясы Дж.Лакофф пен М.Джонсонның "Біз өмір сүретін метафоралар" (Метафорами, котормымыз мы живем) атты еңбектерінде жақсы көрсетілген. Дж.Лакофф пен М.Джонсон зерттеуіне сүйенсек, метафораның когнитивті теориясының негізгі тезисі мынадай: метафоризация процесі негізінде, фрейм мен сценарийлер - білім құрылымдарының өңделу процедуралары жатыр. Фреймдар мен сценарийлер түрінде көрінетін білім, адамның қоршаған ортамен, яғни объектілер әлемі мен социуммен қарым-қатынасының жалпыланған тәжірибесін көрсетеді. Тілдік деңгейде, оның ішінде, онтологиялық метафорлар түрінде көрініс беретін, материалды дүниемен тікелей қарым-қатынас тәжірибесі ерекше роль ойнайды. Ғалымдар еңбегінде, мынадай бір ой бар: "метафорикалық жүйелер ядросы, "бірбағыттылық" тұжырымдалған тезисіне жауап беретін, метафораларды құрайды". Тегінде, бұл тезис метафора функцияларының ең бастысы - когнитивтілігін, яғни жаңабілім алу функциясын растайды. Метафораның когнитивті теориясының қайнар көзі - әлемдегі адамның практикалық өмірі тәжірибесінің жиынтығы, қорытындысы, түйіні. "Концептуалды метафоралар" деп аталатын метафоралар жиынтығы да жоқ емес. Мысалға, еврей мәдениетінің концептуалды метафорасына мына метафорикалық проекцияларды жатқызуға болады: "уақыт - ақша", "дау, ерегіс - соғыс", "өмір - сапар" т.б. Метафоризация процесі

негізінде, білім құрылымын өңдеу процедуралары жатыр, сондықтан метафора адам санасына әсер ететін когнитивті феномен болып табылады. 256 беттен түзелген екі автордың кітабында көптеген тезис бар. Маңызды тағы біреуі келесідей: "Метафоралар, табиғаты бойынша, түсінуді, жете ұғынуды қамтамасыз ететін феномен болып табылады" [4, 16] дейді авторлар.

Метафораның когнитивті функциясына, оның, яғни метафораның шешім қабылдау процесіне әсер етуі жатады. Қазіргі заманауи түсініктерге сәйкес, шешім қабылдау процесі негізгі мынадай кезеңдерді қамтиды. 1. проблемалық жағдайды жете түсіну, ұғыну; 2. проблемалық жағдайдың шешілу жолдарын анықтау; 3. проблемадан шығу жолдарын бағалау, сараптау; 4. сол жолдардың біреуіне таңдау жасау (шешім қабылдаудың өзі). Қалай болғанда да, метафора шешім қабылдау кезеңдерінің кез-келгеніне әсер тигізе алады, алайда, ол - шешім қабылдау кезінде, көптеген жолдардың, яғни альтернативалардың қалыптасуына өте үлкен септігін тигізеді. Негізінен, тілдік факторларға сүйенген 2 ғалым, мынадай пікірлерін алдыға салады: "әдеттегі, үйреншікті концептуалды жүйелер, табиғаты бойынша, метафорикалық болып табылады". 2 автор тек концептуалдық метафораларды келтіріп ғана қоймай, ұғынықты болу мақсатында, әр концептуалды метафора астына көптеген мысалдар келтірген. Мәселен, "Time is money" немесе "уақыт - ақша" деген концептуалдық метафорадан кейін мынадай мысалдар оқырман назарына ұсынылған. 1. Сіз менің уақытымды бекерге ұстап отырсыз. (You're wasting my time) 2. Бұл құрылғы сіздің уақытыңызды үнемдейді (This gadget will save hours). 3. Менің сізге бөлер уақытым жоқ (I do not have the time to give you). 4. Осы күндері уақытыңды қалай жұмсап жүрсің? (How do you spend your time these days?) 5. Мен оған көп уақыт бөлдім, жұмсадым (I've invested a lot of time in her). 6. Сіз өз уақытыңызды тиімді есептеуіңіз қажет (You need to budget your time). 7. Бөлген уақытыңызға рахмет! (Thank you for your time). [4, 29].

Кітапта метафораның мынадай түрлері белгіленген:

1. бағдарлы метафоралар (ориентационные метафоры)

2. онтологиялық метафоралар

Кеңістіктегі бағдарлармен байланысты болғандықтан, мұндай метафора түрлерін бағдарлы метафоралар деп атайды. Бұл бағдарлар төмендегідей: "жоғары-төмен", "ішінде-сыртында", "алдыңғы жақ - артқы жақ", "терең - таяз", "орталық - шалғайдағы". Бағдарлы метафоралар концептке кеңістікке бағдар береді. Мысалы, "Happy is up" /Бақыт жоғарда, бақытты адам көтеріңкі, жоғары көңіл-күйде жүреді. Яғни, бақыт концептісі жоғарға бағытталған. Ағылшын тіліндегі "I fm feeling up today" деген "Бүгін мен өзімді өте бақытты сезінемін", бұл жерде "up" - жоғары бағдары қолданылған. Кітапта, Уильям Наги (1974) қарастырған "төмен-жоғары" кеңістік бағдарлы метафоралары қарастырылған. "Бақыт - жоғарда, мұң, қайғы, уайым - төменде" (Happy is up, sad is down) метафорикалық концептісі. Осы метаф.концептінің күнделікті өмірде, ауызекі тілде көрініс табуы мынадай: 1.Бұл менің рухымды көтерді (That boosted my spirit). 2.Сіздің көңіл-күйіңіз - көтеріңкі (You're in high spirits). 3. Осы күндері ол қатты құлазып, төмендеп кетті. (He's really low these days). 4. Оның көңілі қалды, төмендеді (I'm feeling down). 5. Сол қыз туралы ойласам үнемі көңілім көтеріледі (Thinking about her always gives me a lift). [4, 36]. "Жоғары-төмен" кеңістік бағдарлы метафоралары тек бақыт не уайыммен байланысты емес. Бұл қатарға мынадай антонимдік тізбектер де жатады. Өмір мен өлім, дені саулық пен сырқаттану, билік пен билікке мойынсұну, күш пен әлсіздік, көп-аз, әлеуметтік жағдайы жоғары - әлеуметтік жағдайы төмен, жақсы - жаман, адамгершілік - зияндық, рационалдылық-қызбалық т.б. Кеңістік бағдарлы метафоралар адамзаттың практикалық және мәдени тәжірибесіне негізделеді.

Онтологиялық метафоралар дегеніміз бейнебір субстанция секілді, іс-әрекет, жағдай, эмоция, идеяларды көруге мүмкіндік беретін метафоралар. Мәселен, "Ақыл-ой - машина" (The mind is a machine), "Адам санасы - өте нәзік объект" (The mind is a brittle object), "Инфляция - тірі организм" (Inflation is an entity) т.б. "Адам санасы - өте нәзік объект" (The mind is a brittle object) онтологиялық метафорасына осы еңбектен мысалдар келтірсек. 1. Бұл уайым оны есеңгіретіп жіберді, денсаулығын бұзды (The experience shattered him). 2. Оның ақыл-есі істен шықты (His mind snapped). 3.

Ол қыздың жаны өте нәзік (Her ego is very fragile). 4.Ол қысымға оңай беріледі (She is easily crushed).

Онтологиялық метафоралардың өмірімізге сіңгені соншалық, өздігінен айқын, анық ой процестерінің тура сипаттамасы сияқты қабылдаймыз. Олардың метафорикалық табиғаты жайлы ойланбаймыз. Өйткені, мысалға "Адам санасы - өте нәзік объект" секілді онтологиялық метафоралар - біздің мәдениетімізге тән, адамның ішкі әлемі моделінің ажырамас бөлігі болып табылады; адамдардың көбісі осы модельге сай іс-әрекет етеді, ойлайды [4, 49].

Когнитивті метафора теориясын қалыптастыруға бірқатар ғалымдар ат салысты. Мәселен, Paul Ricoeur "The Rule of Metaphor" (1977), Thomas S.Kuhn "Metaphor in Science" (1979), Richard Newell Boyd "Metaphor and Theory Change: What is Metaphor" (1980), Earl MacCormac "A Cognitive Theory of Metaphor" (1985) еңбектері және Ресейлік ғалымдардың мына зерттеулерін атаған жөн. Н.Д.Арутюно-

ва "Метафора және дискурс" (1990), В.Н.Телия "Метафора в языке и тексте" (1988), В.Г.Гак "Метафора: универсальное и специфическое" (1988) және басқалары.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аханов А. Тіл біліміне кіріспе. - Алматы: Мектеп, 1965. - 574 б.

2. Грищенко Я. Становление когнитивной лингвистики как самостоятельной науки // II Международная научно-практическая конференция "Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ". Сборник научных работ, 2012. (166-168)

3. Макормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990. с.358-387

4. Дж.Лакофф и М.Джонсон. Метафоры, которыми мы живем. - М.: Едиториал УРСС, 2004. - 256 стр.

Ақылбаева Г.И

ф.ғ.к., Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті ОҚПУ, erke_zh@mail.ru

Копбосынов М.А

ф.ғ.к., Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті ОҚПУ, kopbosynovm@mail.ru,

ӘДЕБИЕТТЕГІ АҒАРТУШЫЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Түйін. Ұлтымыздың ғылымы, мәдениеті мен тарихы, ой-санасының дамуы жолындағы ағартушылық бағыт ұстанған тұлғалардың ерен еңбегі сараланды. Тарихи маңызы зор ұзақ сапардың қоғамдық-тарихи факторлармен әдеби мұралармен байланысы қарастырылды, қазақ мәдениетіндегі ағартушылық бағыттың кезеңдерге бөлінуіндегі ғалымдар тұжырымы жинақталып, жүйеленді.

XX ғасыр басында қазақ елін тығырықтан шығарудың бірден бір жолы ағартушылық болғандығына нақты мысалдар арқылы дәлелдер келтірілді. Ұлт жанына қуат болатын ағартушылық бағыт ұстанған әдебиет пен әдебиетті жасайтын ақын-жазушылар қандай болу керек еді деген сұраққа А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханов зерттеулерінен жауап іздедік.

XX ғасыр басында Ресей ықпалындағы қазақ даласында жағдайға қарайлап амал жасаған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы т.б ағартушылардың пікірлері назарға алынып, шектеулер мен заманындағы мүмкіндіктердің тарихи рол атқарғандығы нақты мысалдармен жүйеленді.

Мақалада қазақ әдебиетіндегі ағартушылық ағымның ерекшеліктеріне жан-жақты талдау, талқылау жасалады.

Резюме. В статье всесторонне анализируются и обсуждаются особенности течений просветителей в казахской литературе. Исследованы великие заслуги личностей-последователей просвещения, которые на пути развития науки, культуры, истории и менталитета нашего народа. Рассмотрена связь общественно-исторических факторов исторически важного продолжительного пути с литературным наследием, обобщена и поэтапно систематизирована концепция ученых просвещения культуры в казахской культуре.

Приведены конкретные примеры о наличии единственного способа просвещения при искоренении казахской земли в начале XX века. Поиск ответов на вопрос какими должны были быть поэты и писатели, которые служили опорой нации, были произведены в творческих работах А. Байтұрсынова и А. Бөкейханова. Приведены конкретные примеры об исторической роли мнений и суждений А. Байтұрсынова и А. Бөкейханова в начале XX века, когда казахская земля, будучи под влиянием России, подвергалась ограничениям и запретам.

Summary. The article thoroughly analyzes and discusses the features of the Enlightenment trends in Kazakh literature. Great merits of personalities-followers of enlightenment, which are on the way of development of science, culture, history and mentality of our people, are studied in detail. The connection of socio-historical factors from a historically important long path with a literary heritage is considered, the concept of scholars of culture education in Kazakh culture is generalized and gradually systematized. Specific examples are given of the existence of a unique method of education in the eradication of Kazakh land in the early XX century.

The search for answers to the question of what poets and writers should have been, which served as the support of the nation, were produced in the works of A. Baytursynov and A. Bokeikhanov. Specific examples are given of the historical role of the views and judgments of A. Baytursynov and A. Bokeikhanov at the beginning of the XX century, when the Kazakh land, under the influence of Russia, was subject to restrictions and prohibitions.

Мақалада әдебиетімізде ойып алар орны бар ағартушылық кезең жөнінде сөз қозғамақпыз. Ағартушылық — болашаққа, мәдениеттің жетістіктеріне ұмтылған елдің бастан өткерер жетілу және даму, өрістеу жолы. Ұлтымыздың ғылымы, мәдениеті, тарихы, ой-санасы бұл жолда ағартушылық бағыт ұстанған тұлғалар алдында борыштар. Адамзат дамуындағы мұндай ауыр жолды әр ұлт әрқалай, бірі-біріне ұқсай бермейтін әркілі кезеңде, әржағдайда бастан өткереді. Тарихи маңызы зор ұзақ сапар қоғамдық-тарихи факторлармен де тікелей байланысты екені даусыз. Қазақ қайраткері Әлихан Бөкейхан: «Оқу-білім болса, мақсат бәрі табылады дегендей көрінеді. Бұлай болса, бұл адасқандық болды. Біліммен мақсат шықпайды. Ғәзәзіл ұжмақтан надандықтан шыққан жоқ. ...Ұлтына, жұртына қызмет қылу — білімнен емес, мінезден. ...Жақсы мінезге тоқтаған адам аз ...Неше түрлі залалды қазақ мінез бұзық орысша,мұсылманша хат білгендерінен көрініп жүр. Бұлар өзге қазақтан білімді. Білімнен жақсы мінез

шықса, бұ қалай?» - дейді [1]. Әлиханнның "жақсы мінез" дегені - адамшылық, имандылық, елжандылық. Яғни ағартушы Әлихан да дұрыс тәрбиесіз алған білімнің қоғам үшін зиян екендігіне келіседі.

Қай кезеңде де ел арасынан оза шығып ұлтқа тұтқа, сүйеу болар даналар халқын жарқын болашаққа бастап отырды. Соның ішінде сөз зергерлері, қаламгерлердің орны ерекше болды. «Әдебиет — ұлттың жаны», «Шер толқытып шығарған таза мінсіз асыл сөз — ұлт мінезі мен қадір-қасиетінің асыл мұрасы» - деген, Шығыстық және Батыстық ғұламалардың аузынан шыққан сөз осыған толық дәлел бола алады. Қазақ мәдениетінің тарихында да болашақтың қамын жеп, тарихтың тауқыметін тартып, бар ауыр жүкті мойындарына артқан әдебиетші қауымның атқарған еңбегі аз емес.

Қазақ мәдениетінің ағартушылық кезеңі де осы мәселелерді бірінші кезекке қойды. Бұған ағартушылық кезеңде қалам ұстап шығармашылықпен айналысқан тұлғаларымыздың мұрасы толық дәлел бола алады. "Басқадан кем болмас үшін біз білімді, һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек", - деп жазады Ахмет Байтұрсынұлы [2]. Ал «Маса», «40 мысал» еңбектерінде қазақ балаларын күшті, білімді болуға талмай үндеді. «Әзірге қолдан келген осы барым» - деп ақталды. Ақталуға бірден-бір себеп: ағартушыларымыз шығармашылығы жат жұртқа бодан болу дәуірінде қалыптасып дамыды. Отаршылдыққа қарсы күрес барысында жетілген шығармашылықтарында қолдың қысқалығы мен мүмкіндіктің шектеулігі анық аңғарылып отырды. Бұл жағдайлар кейінен Кеңестік идеология құрсауымен жалғасын тапты. Осының барлығы келіп әдебиетіміз бен мәдени мұраны дәуірлеу кезеңінің тарихын жүйелеуге өз ықпалын тигізді. Ал әдебиет — белгілі бір қалыпқа сыймайтын, қалыпты мінезге көнбейтін, сан салалы құбылыс. Солай бола тұра әдебиеттану ғылымында ғалымдарымыз оны біршама жүйеге түсірген.

Ағартушылық ұғымының жеке термин ретіндегі мәні тарихын тереңнен тартатыны белгілі. Негізінен, интеллектуалды пәлсафалық, мәдениеттанулық салмағы бар бұл түсінік ХҮІІ ғасырдың соңына қарай қалыптаса бастады. «Ағартушылық» терминінің түп мәні «жарық», «нұр» деген ұғымдармен байланысты [3, 823 826]. Бұл ұғым он се-

гізінші ғасырдың басында сол кезеңнің ойшылдарының пікірлерінде көптеп кездеседі. Бұл терминнің дәйекті ғылыми анықтамасы 1874 жылы жарық көрген И. Канттың «Ағартушылық дегеніз не?» деген мақаласынан кейін нақтылана түседі. Кант бұл жерде адамзат «кәмелеттік кезеңінен» шығуы үшін әрдайым өзінің «ақыл ойын тиімді пайдалана білуі» аса маңызды деген қағиданы алға тартады. Әрине, бұл жалпылама алғанда ақыл ойдың өлшеусіз құндылығын білдіреді. Яғни, халқының қамын жеген әрбір азамат ағартушы бұл дәстүрлі тәсілді әдебиеттің қайбір саласында болмасын тиімді пайдалануды мақсұт тұтты. Мұнан әдеби аударма да тыс қалмайтыны өз өзінен түсінікті.

XX ғасыр басындағы қазақ елінің білім деңгейі туралы М.Дулатов былайша ой толғайды: «Дүниеге қатынасып жүрген оқыған заттарымыз болмаса, біздің ғұмуми (жалпы) қазақ халқы пайдалы мәселелерден бихабар еді» [4, 19 б]. Мұндай халдегі қазақ елін тығырықтан шығарудың бірден бір жолы ағартушылық екені айқын.

Ұлт жанына қуат болатын әдебиет пен әдебиетті жасайтын ақын-жазушылар қандай болу керек деген сұраққа XX ғасыр басында әдебиеттану ғылымының негізін қалаған А. Байтұрсынұлы: 1. «сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек»; 2. «ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылдық керек»; 3. «мағыналы, маңызды болуына білім керек» деген болатын.

«Өмірді сыршылдықпен, шынайылықпен суреттеуге» қалам тартқан ағартушылық бағытты берік ұсатқандардың бірі С. Көбеев еді. Спандияр И.А. Крыловтың 37 мысалын аударған. Бұл еңбектері 1910 жылы шыққан «Үлгілі тәржіма» хрестоматиясына енді. Спандияр орыс мысалын қандай мақсатпен аударғаны туралы: «Надандыққа, феодалдық ескішіл, өрескел сорақы салтқа қарсы күрес жүргізудің бірден-бір жолы — халықты ағарту, балаларды оқыту, халықты сауаттандыру деп ұғушылардың бірі мен едім. Бірақ сегіз-тоғыз жыл оқытушы болғаннан кейін феодалдық салтпен күресу үшін тек бір ғана балаларды оқыту жеткіліксіз екеніне көзім әбден жетті. Бұл күресте халық санасына күштірек әсер ететін басқа да құралдар керек сияқты көрінеді. Іздене келе, мен ол мақсатқа жету жолында ағартушыға ыңғайлы күрес құралының бірі-көркем әдебиет екен деген ой түйдім.

И.Крыловтың мысал өлеңдері аудармасының оқушы былай тұрсын, халық бұқарасына әсері осы ойымның дерегі еді» – деп жазады [5, 111 б]. Ағартушы ақын аталған жинаққа қатысты да, өз ұстанымын: «Үлгілі бала» хрестоматиясына Крыловтың өзім аударған мысалдарын кіргіздім, орыс классиктерінің балаларға арнап жазған қысқа әңгімелерін өзімшілеп, қазақ тұрмысына лайықтап жаздым...» – деп нақтылайды [5, 242 б]. Бұл жерде Спандияр Көбеевтің «өзімшілеп, қазақ тұрмысына лайықтап жаздым» дегеніне назар аудару керек: автор аудармада негізінен оны дәл беруге емес, дала оқырманына түсінікті болу үшін «қазақ тұрмысына лайықтап жазғанын» ашық айтып отыр. Абайда байқалған бұл үш негізді Ахмет, сөз жоқ, ендігі ақын-жазушыда болса екен деген ниетпен жазды деп санаймыз.

Үндістандық Әбул Хасан ән-Недвиге: «Әдебиет адам ақылы мен пікір-көзқарасын қалыптастыруына әсер ететіндігі даусыз. Адам сезімін бірқалыпты ұстайтын да - әдебиет,» – дейді.

Қазақ ағартушылары қаншалықты қиын да, қатал кезеңде өмір сүрсе, олардың шығармашылығына тұсында айтылған сыни пікірлер де қатал болды. Ғ.Тоғжанұлы «Әдебиет және сын мәселелері» атты кітабында замандастарының әдебиет саласындағы мақсаты мен талабына сын көзбен қарап, өзі дұрыс деп тапқан жолды сілтеуді қалайды. Төңкерістен бұрынғы қазақтың көркем әдебиетінің жалпы сарыны ұлтшылдық еді.

Ақымет, Міржақып, Омар Қарашұлы, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Мұхтар, Сәбит Дөнентайұлы, қысқасы қаламының желі бар ақын-жазушыларымыздың бәрі де қазақтың надандығын, орыс патшалығының қорлығында жүргенін, «әділ» хан, билердің кеткенін, қазақ әйелдерінің малға сатылатынын, ескіліктің қазақ еліне бөгет-шырмау болып отырғанын жазушы еді. Ол кездегі үлгі қылатын адамдар: жақынына қарасқан, ұлт қамына атсалысқан, қазақтың береген мырза, бай, атқамінер, қадырлы ақсақалы, қазақ қамын жеген оқығаны, сүйгеніне баруға ұмтылған қазақтың әйелі...» [6,23]. Кеңес заманындағы Алаш зиялыларының еңбегіне төмендегіше баға береді: «Бүгін қазақ байының жоқшысы, көсемі - Ақымет, Әлихан, Мағжан болып тұрса, ертең олар өлсе, осылардың орнын басатын басқа Ақымет, басқа Мағжандар шығады. Бұлардың бұрынғы ұлтшылдығы, байшыл-

дығы енді «бұқарашылдық» болды. ...Бұқараның атын жамылған баяғы ұлтшылдық, баяғы байшылдық. ...Смағұлдың дос қылып отырған Ақыметімен танысыңыз. Ақымет төңкерістен бері өлеңді қойды. Ғалымдықпен шұғылданады. Баяғы ұлтшылдығын, байшылдығын қойды ма? Қойғаны сол, байшылдығын, ұлтшылдығын Ақымет «сабағына» кіргізеді» [6,155-156]. «Тар жолда тайғақ кешу» тұсында өлең жазудықоя тұрып, әдебиет пен тілдің ғылыми мәселелерімен айналысу бірден-бір дұрыс таңдалған жол деп санаймыз...

XX ғасыр басында Ресей ықпалындағы қазақ даласында жағдайға қарайлап амал жасамау мүмкін емес еді. Ә. Бөкейханның, А. Байтұрсынұлының т.б бірыңғай «батысшыл» болмай, Шығыс мәдени мұрасын да назарда ұстап, насихаттауы осыған дәлел. Әлихан, Ахметтер мұрасының ұлт мәдениетінің тарихында ағартушылық бағыт ұстанып, ерен еңбектер атқарғанына ешкімнің дауы болмас.

Ғалым Д. Қамзабекұлы өз зерттеуінде мына мәселелерді назарда ұстауымыз керек екенін ескертеді. «Біз XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы Қазақ Ағартушылығын сөз еткенде, мына мәселелерді естен шығармауымыз керек: бірінші, іште бодандыққа мойынұсынбаушылық күші буырқанғанмен, ұлт зиялылары елінің болашақ дамуын Ресей шындығымен байланысты елестетті; екінші, рухани мәселеде империяның мұсылман милләттерінен шыққан қайраткерлер сол шындыққа сәйкес «орыс мұсылмандығы» («Русское мусульманство») идеясын көтерді; үшінші, ағартушылықтың күретауыры болып есептелетін әдебиет пен мәдениетте приоритет орыс руханияты арқылы Батысқа ауды, алайда Шығыстық тамыр ұмытылмады.»

Т. Кәкішев өз мақаласында; «Енді ағартушылық-демократтық және елшілдік бағыттағы әдебиеттерді біріктіріп, ағартушы-азатшыл әдебиет деп тұтастыру, ішкі ерекшеліктерін ашу керек. Ескі әдетпен жіктемей, жіліктемей, тұтастыра қарап, жалпы концепция ұсыну қажеттілігі айқын сезілуде,» - деп жазды [7,181]. Бұл — Алаш ақын-жазушыларының халқымен қайта қауышып, рухани құндылықтың оралу шағында дәйектелген ғылыми негізі толық тұжырым еді. Ағартушылық кезең шығармашылығына байланысты әдебиетті дәуірлеу мәселесіне қатысты еңбегінде ғалым М. Мырзахметов: «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әде-

биетті ...бұзып-жармай-ақ бүтін қалпында "Отаршылдық дәуірдегі әдебиет" деп атауымыз керек,» - дейді де [8,183], іштей кезеңдерге бөледі.

Орыстың танымал ғалымы П.Н. Сакулиннің тұжырымына қарағанда дәуірлеудің үш принципі бар. Олар: анналистикалық принцип (хронологияға сүйенеді), гетерогендік принцип (әдебиетке әсер етті делінген саяси, қоғамдық, экономикалық факторларды басшылыққа алады), автономдық, яки автогендік принцип (өнердің өз ерекшелігін негіз етеді) [9,63-64].

Қазақ әдебиеттану тарихында ағартушылар шығармашылығын жан-жақты терең зерттеген ғалым Д. Қамзабек еңбегінде нақты, дәлелді тұжырым жасалған деп санаймыз: «Қазақ Ағартушылығы шамамен 1860 жылдан 1929 жылға дейін жетпіс жылдай уақытқа созылған. Біз Қазақ Ағартушылығын үш бөлікке топтастырдық. Олар: Бастапқы ағартушылық (1860-1890), Негізгі ағартушылық немесе Алаш ағартушылығы (1890-1920), Инерциялы ағартушылық (1920-1929)... Біріншіден, Ыбырай да (бастапқы ағартушылық), Ахмет те (негізгі ағартушылық), Смағұл да (инерциялы ағартушылық) өзін, немесе қатарласын «просветитель» деп атаған. Екіншіден, олар елді ағарту бағытында еңбек (көркем шығарма, зерттеу, мақала) жазып жүргендерін ашық мәлімдеген. Үшіншіден, олардың ағартушы болғаны - кемшілігі, яки артықшылығы емес, ұлт сұранымы қажет еткен миссиясы... 1929 жылы күллі алаш зиялыларына бағытталған саяси репрессия басталды. Бұдан кейін олар әдебиетке, шығармашылық өмірге қайта орала алмады. Бұл — Алаш ағартушылығының, руханияттағы елшіліктің үзілген межесі. Әрі қарай қазақ ұлтын «ағартуды» Кремль бірыңғай өз қолына алды (бұл күрделі процесс тарихи шындыққа сәйкес зерделенуі қажет).

Ағартушылық кезең жаңа көркемдік ізденістерге, көркемөнер формалары мен бейнелеу амалдарына еркін жол ашты. Бұл уақытта өмірді сыршылдықпен, шынайылықпен суреттеу байқалды.»

Қазақ мәдениетінің ең бір күрделі кезеңінің бірі XX ғасыр екені даусыз. Ал бұл кезеңнің әдебиетіндегі ағартушылық бағытты саралап талдап, талқылауға байланысты әрқилы пікірлер айтылды. Батыл, шынайы пікірлер мен тұжырымдардың тарих қойнауында бүгіліп қалған тұстары да жоқ емес.

Б. Кенжебаев XX ғасыр басындағы әдеби бағыттар жөнінде: «XX ғасыр басындағы әдебиетті үш түрлі бағытқа, топқа бөлуге болады. Олар: 1) ескішіл-феодалдық, буржуазияшылдық-ұлтшылдық бағыттағы әдебиет; 2) демократтық-ағартушылық бағыттағы әдебиет; 3) революциялық халық поэзиясы», - деп [10,63] жазады. Әдебиетіміздің тарихында батыл тұжырымдарымен танымал тұлғаның Бейсекеңнің өзі осылай топтауға мәжбүр болды.

Қазақ әдебиетінің осы кездегі даму ерекшеліктерінің бірі — батыс пен шығыс мәдениетінің ара салмағының алмасу кезеңіне сай келгендігі. Әр қаламгер қоғамдағы маман тапшылығына байланысты бірнеше салада қатар жұмыс атқаруына тура келді. Көркем сөз саласының майталмандары араласпаған мәселе қалмағаны да тарихи шындық. Ең күрделі мәселенің бірі ретінде ағартушылық, оқу-ағарту жұмыстарының дұрыс жолға бағытталуымен тікелей байланысты еді. Бұл атқарылған жұмыстардың күрделілігі сонда XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың ұлттық интеллигенциясының қалыптасуымен тұстас уақыт еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Қыр баласы. Ашық хат: Қазақ, 1913, 10 июль*
2. *Бас қосу турасында: Қазақ, 1913, 16 июнь*
3. *Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: Интелвак, 2003.*
4. *Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.*
5. *Көбеев С. Орындалған арман. – Алматы: ҚМКӘБ 1951. – 211 бет.*
6. *Тогжанұлы Ғ. Әдебиет жана сын мәселелері. – Қызылорда:бастырған "Еңбекші қазақ", 1929. – 192 б.*
7. *Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992.-264 б.*
8. *Мырзахметов М.Отаршылдық дәуірдегі әдебиет.Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі: Жұлдыз, №7, 1993. 181-191 б.*
9. *Сакулин П.Н. Филология и культурология. – Москва: Высшая школа, 1990. – 240 с.*
10. *Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1958. –307 б.*

Әбутәліп О.

Ф.ғ.к, доцент, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы қ.
abutalip65@mail.ru, nazym_mtdi@mail.ru

Слямбеков Қ.Б.

Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы қ., zatpost@gmail.com

КОСМОНИМДЕР: КҮНТІЗБЕ ЖҮЙЕСІНЕ ТӘН ҰҒЫМДАР МЕН ОНЫҢ МӘДЕНИ-ШАРТТЫЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Резюме. В данной статье даются выводы о заключении картины мира в народном познании, особенностях накопления знаний об окружающей среде. В ходе исследования были определены астрономические единицы, занимающие особое место в языковой картине казахского народа. Были сделаны научные выводы о категоризации запасов астрономических знаний, и процессе концептуализации этнокультурологических единиц.

Ключевое слово: космоним, календарь, народный календарь, лингвокультурология, языковое сознание

Summary. This article gives conclusions on concluding transactions with the fund in people's knowledge, the features of accumulating knowledge about the environment. During the research, astronomical units were identified that occupy a special place in the language picture of the Kazakh people. Studies have shown that at present there are more than 10,000 people in the world.

Keyword: cosmonym, calendar, folk calendar, linguoculturology, linguistic consciousness

Түйін. Мақалада астрономиялық білімдерді зерттеудің, оның лингвомәдениеттанымдық мәнін ашудың маңыздылығы сөз болады. Халық танымында ғасырлар бойы тәжірибе күйінде жинақталған әрі біртұтас ұғым ретінде категоризацияланған тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашу халықтың ғылыми ойлау жүйесін тануға көмектеседі. Мақалада күнтізбе жүйесіне қатысты тілдік бірліктердің мәнін ашудағы кейбір лингвомәдениеттанымдық мәселелер қарастырылған.

Кілт сөз: тілдік таным, космоним, күнтізбе, халықтық күнтізбе, лингвомәдениеттаным.

XX ғасырдың 90-шы жылдары лингвомәдениеттану пәнінің атауы В.Н.Телия, Ю.С. Степанов, А.Д.Арутюнова, В.В.Воробьев, В.Шаклеин, В.И.Маслова және т.б. еңбектері үлес қосты. Еуропада бұл бағыттың тууына әрі дамуына В.Гумбольд, Америкада Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Уорф болды. XXI ғасырдың басында лингвистика ғылымында «тілдің өзге факторлармен тығыз байланыста болуы мүмкін емес, тіл – бұл индивидуалды, тәуелсіз

құбылыс» деген түсініктің тамырына балта шабылды. Ғалымдар тілдің әлеуметтік, мәдени, прагматикалық, психологиялық, адами, коммуникативтік факторлар мен мәнмәтін түзілісіне тікелей байланысты екендігі мойындала бастады. Өткен ғасырдың 70-жылдарында тілді семантикалық мәнде тану өріс алса, 80-жылдары тілдің коммуникалық бағыт негізінде қарастыру, 90-жылдары когнитивтік бағытта зерттеу орын алды. Ал жаңа ғасырдың басында тіл білімі ғылымының шекарасы кеңейе түсті.

Ғалымдар арасында тіл мен мәдениет ұғымдарының арақатынасын анықтауда келіссөз пікірлер бар. Бірі бұл ұғымдардың тең деңгейдегі ұғымдар екендігін айтса, енді бірі екеуі біртұтас бүтін ұғым ретінде таниды. Енді бірі мәдениетті тілден жоғары қояды да, тілді тек мәдениеттің көрініс табушы формасы түрінде сипаттама береді. Ал енді бірі тіл мен мәдениеттің арасында ешбір байланыстың жоқ екендігін, мәдениеттің бөлшегі де, пішіні де емес деп тұжырымдайды. Мәселен, XX ғасырдың тіл мен мәдениет ұғымдарының арақатынасын анықтау мәселесі туындаған сәтте Л.Н.Толстой «Тіл мен мәдениетті бір бүтін, тығыз байланыстағы бөлек-бөлек ұғымдар ретінде де, бір-бірін толықтырушы бөлшек ретінде де сипаттау болады. Тілді мәдениеттің бір бөлігі не қаруы деп танысақ, әдеби тіл мен фольклорды зерттеуде маңызы зор. Алайда тіл – мәдениетке тәуелсіз дербес ұғым. Сондықтан оны мәдениеттен тыс немесе мәдениетпен тең мәнді, тепе-тең феномен ретінде қарастыруға болады» дейді [1.16]. Ал америкалық ғалым Н.Смелзер «мәдениеттің барлық белгілері... тілдің өн бойына жинақталады» дейді [2.52].

Дегенмен біздің зерттеуіміздің міндетіне тіл мен мәдениет ұғымдарының арасындағы арақатынасты анықтау жатпайды. Тек тілдің мәдени құбылыстарды жеткізуші, табы-

стаушы, аманаттаушы, бойында сақтаушы құбылыс екендігін дәлелдей отырып, ғасырлар бойы жинақталған ата-баба салт-дәстүрі мен таным белгілерінің тілдік жүйе қорында сақталғанын жеткізу біздің міндетімізге жатады. Лингвомәдениеттанымдық көзқарас тұрғысынан тіл мәдениет белгілерін сіңіруші, сақтаушы құбылыс. Мыңдаған жылдар бойы халық санасында қорытылып, хатталған ілім-білімі тіл арқылы келешек ұрпақтың игілігіне жұмсалады.

Ғаламдану ғасырында ұлттың тарихи-мәдени дүниетанымын сақтап қалу аса маңызды. Өйткені соңғы бір ғасырдың өзінде халық санасында үлкен тарихи өзгерістер мен қоғамдық-әлеуметтік салт ауысымы орын алды. Бұл, өз кезегінде, ғылыми әрі тәжірибелік жағынан негізделген халық білімінің жоғалуына әкеліп соқтырды. Мұндайда тілді мәдени белгілерді сақтаушы құбылыс ретінде тани отырып, ата-баба танымының негізгі түсініктерін ашып көрсетуіміз қажет.

Дәл осындай тұжырымды қазақ ғалымдары да қолдайды. Қазақ ғалымдары да тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысты екендігін зерттеулеріне жиі арқау етеді. І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, Е.Жұбанов, Н.Уәлиұлы, Р.Сыздық, Т.Жанұзақов, Ж.Манкеева, Е.Жанпейісов, Г.Смағұлова, т.б. ғалымдар тіл мен мәдениетке халықтың біртұтас рухани бастау көздері ретінде баға береді. Әрі қазақ тіл білімінде этнолингвистика, лингвомәдениеттаным, тіл тарихы сынды жаңа антропоцентристік бағыттардың қалыптасуына ықпал етті.

Адамзат мәдениеті, оның әлеуметтік мінез-құлқы және ойлау өрісі тілден тыс өмір сүрмейді. Әр халықтың мәдени ерекшелігі оның ғасырлар бойы жасап келе жатқан тілінен көрініс табады. Тілде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері, мәдениеті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады. Жалпы, тіл – мәдениеттің барлық саласының дамуына дәнекер. Адамзат қоғамы тілдің осы қасиеті арқылы ілгерілеген [3.99].

Сонымен, тіл – мәдениет айнасы: тілдің өн бойында халықтың сана-сезімі, менталитеті, ұлттық мінез-құлқы, тұрмыс салты, кәсібі, салт-дәстүрі, ұлттық құндылықтары мен дүниетанымы, зейін-жады, даналығы, таным түйсі-

гі бірге сіңісіп жатады [4]. Сондықтан мәдени мағлұматтардың қорытылуы, концептуалдануы табиғи тілдің көмегімен жүзеге аспақ. Тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі, ұлттық рух пен таным келбетінің шынайы көрінісі, ұлттық ментальды жүйенің арнайы жиынтығы.

Тіл – қазына-қамба, кебеже, мәдени құндылықтарды сақтаушы сандық: ұлттың мәдени құндылықтары тілдік бірліктер мен бөлшектер құрамында – лексикалық қорда, грамматикада тұрақты сөз тіркесі, идиома, мақал-мәтел, нақыл сөз түрінде хатталып сақталып, фольклор мен көркем әдебиетте көрініс табады.

Тіл – көшіруші, мәдениеттің тасымалдаушы, аманаттаушы құралы: ұлттық мәдениет негіздерін сақтай отырып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді, табыстайды, таратады.

Тіл қарым-қатынас құралы ғана емес, ол ұлттық мәдениеттің басты формасы, сондықтан мәдени негіздерге деген қызығушылық тіл тамырына тереңірек үңілуді қажет етеді. Тіл мәдениеттің өмір сүру формасы, мәдениет оның ішкі мәні болғандықтан, тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Тілде адамның осы әлемді түсінуге тырысқан таным жолдарының ізі сақталады, ұлт өмірі туралы жан-жақты мәлімет жинақталады. Сол мәліметтер арқылы әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері көз алдымызға келеді. Тіл – этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының өзегі. Ол тек дыбыс пен таңбаның бірлігі емес, ең маңыздысы – мәдени сабақтастықтың құралы. Ұлттың барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырылуы, тілдің басты – жинақтаушылық қасиетіне байланысты.

Тіл – мәдениетті қалыптастырушы құрал. Мәдениет белгілі бір тілді қалыптастыра отырып, аталған тілдік ұжымның жаңа мүшелеріне қалыптасқан мәдени форманы жүктеуге тырысады. Мәдениет өзі құрған қоғамға тән тұлғаны да қалыптастырып шығады. Ұлттың танымына тән әлемді тану ерекшеліктері тұлғаға тіл арқылы беріледі әрі оның бойына ұжымның салт-санасына сай әрекет ету нормаларын қалыптастырады.

Айта кететін бір жағдай: жалпы адамзат өркениетіндегі әйгілі мәдени ошақтардың ұдайы көшпенді мекенімен жапсарлас жатқан

өңірлерде дүниеге келіп отырғанын кездейсоқ деуге болмас. Мәселен, қазақтың ежелгі танымында тәңірлік дін түсінігі болғанын тарихшы ғалымдар жиі тілге тиек етеді. «Тәңірлік дін дегеніміз, түптеп келгенде, уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Еуразия көшпенділерінің ең соңғы тұяғы болған қазақ күні бүгінге дейін таңның атуы мен батуын бес уақытқа бөледі: таң, сәскі, түсі, екінді, ақшам. Осы дәтүрі Сырдария бойында дүниеге келген Зардеш (зороастризм) діні арқылы иудизм дініне ауысты, одан ислам дініндегі бес уақыт намаздың орнығуына себепші болды» деп мәлімдейді этнограф Ақселеу Сейдімбек. Одан әрі ғалым: «Уақыт пен кеңістіктің тылсым сырын қапысыз игеру, төрт түліктің бабын экожүйемен мінсіз үйлестіре білу, соған сай материалдық және рухани игіліктерді қалыптастыру – көшпенділердің төлтума мәдениеті. Осындай тылсым дүниені қапсыз түсініп, ақыл-парасатымен ойлап, санасымен таразылаған, тәңір мен адамзатты ұштастыра қарастырып, табиғатпен етене байланысып, мал шаруашылығын жетік меңгерді», – дейді [5].

Бұл пәлсапалық жүйе қазақтардың астрономиялық ілімнен хабардар болуына себепкер болса керек. «Түріктер исламға дейін де астрономиядан жетістіктері болған. Олар негізгі планеталар мен жұлдыздардың қозғалысын жетік біліп, олардың әрқайсысына ат қойып белгілеген. Көне түріктердің ай календары, жыл қайыру жүйесі болған. Аспан денелерінің қозғалысына қарап ауа-райын, жыл маусымдарының қандай болатынын күні бұрын анықтап, саяхатшылар керуен жолын айқындайтын болған».

Мәселен, көне өркениет елдерінің көпшілігі аспан денелері жайында белгілі бір ақпараты болған. Бұған көне заман жазбаларында кездесетін космоним атаулары дәлел бола алады. Қазақ түсінігіндегі Үркер, Шолпан, Сүмбіле, Таразы, Есекқырған сынды космоним атаулары көне шумер, қытай, үнді жазбаларында кездеседі. Дегенмен бұл космонимдерге қатысты білім қоры әр халықта әртүрлі көрініс тапқан. Мәселен, славян халықтарында Үркер – Плеяда, Жетіқарақшы – Большая Медведица аталғанымен, Сүмбіле, Таразы, Сұлусары, Босаға, Темірқазық сынды шоқжұлдыз атауы-

ның баламалары жоқ, тек ғылыми атауы ғана бар. Соған қарай отырып, қазақ танымында бар шоқжұлдыздардың славян мәдениетінде орны белгіленбегенін байқауға болады.

Түркі халықтарының ортақ лексикалық топтамалардың тағы бір қызықты бөлігі – космонимдер немесе ғарыштық атаулар. Косминимдік детальдардың ежелгі халықтар өмірінде үлкен мифологиялық таным мен жаррлардың қалыптасуына әсер еткенін ескерсек, мұндай атаулар туыстас тілдерде ортақ болып келеді. Жұлдыз атаулары мен ғарыштағы өзге де құбылыстарды байқап, соған шаруашылық өмірін бағыттап, бейімдеп отырған түркі халқы ғарыш әлемін терең игеру керек болды.

Шоқжұлдыздар әлем халықтарын қашанда қызықтырған аспан денелері болған. Оларға әртүрлі мифтер мен аңыздар арнап, ерекше күшке балап, киесі тұтқан. Әр халықты әлемді өз таным көкжиегі негізінде танып қабылдайды. Сондықтан аспан денелерінің атауы әр халықтың лексиконында әртүрлі беріледі. Мәселен, қазақтағы Жетіқарақшы шоқжұлдызы орыстарда «Конь» (Жылқы), көне рим тайпалары «Жүк арба», украиндар «Арба», қырғыздар «Жетіарқар», тувалықтар Чедихаан (жеті хан) деп атаса, парсылар «Жеті ағайынды» немесе «Жеті тәж», үнділер «Жеті дана», моңғолдар «Жеті қарт, жеті құдай», хакастар «Жеті ит», қабардин халқы «Жеті ағайынды жұлдыз» десе, чуваш халқы «Жеті жұлдыз» деп қана атаған. Еуропалықтар Жетіқарақшы шоқжұлдызын жүк тиеуші арба не жылқы күйінде елестетіп, соған сай атау берсе, азия халықтары бұл шоқжұлдыздың жеті жұлдыздан тұратындығын ескеріп, оны «жеті» санымен байланыстырып танымына сай келетін әртүрлі атаулармен атаған. Азия халықтары түсінігінде «жеті» санының өзіндік киесі бар.

Сол сынды Құс жолы – Галактика түсінігі адамзатқа ежелден белгілі. Сондықтан жер шарындағы халықтардың лексиконында ең көп кездесетін космонимдік атау саналады. Бұл шоқжұлдыздар әлемін антикалық грек-рим мифологиясында Арамаз құдайының әйелі Гераның емшегінен бөлінген сүттің дағы деп сипатталады. Құс жолы ғылымды жеті ғасырда анықталып қойған. Ал Г.Галилей он жетінші ғасырда телескоп арқылы сүт түсіне ұқсас сан мындаған түйіршіктерді көріп, мұның ұсақ жұлдыздар екенін анықтаған.

Бұл шоқжұлдыздар жолы түркі халықтарында «құспен» байланыстырады: қазақтар

«Құс жолы» не «Тырна жолы», башқұрттар «Кош юлы», қырғыздар «Кыр каззари юлы» (жабайы құстар жолы), татарлар «Киек каз юлы» (жабайы құстар жолы) деп атайды. Ал христиан түсінігіндегі халықтар үшін бұл жұлдыздар шоғыры киелі саналады. Олардың түсінігінде адам қайтыс болған соң, оның жаны осы галактикалық жол арқылы о дүниеге аттанады деп пайымдаған. Сондықтан Құс жолын олар Иса пайғамбардың жолы, Бикеш Мария жолы, Ұлы Петр жолы, Иерусалимге жол, Ұлы Яков жолы, Жұмаққа жол деген ұқсас атаулармен атайды.

Ал Кавказ халықтары Құс жолын жануарлармен әлемімен байланыстырып атайды: Керуен жолы, Табын жол. Шешендер оны «Аю жол» деп атаса, грузиндер қозылар өтетін «Көпір» деген атау таққан. Ал үнділерде бұл шоқжұлдыз «Жылан өзені, жылан жолы» деп аталған.

Моңғол халқы мұны «опырылып түскен аспан қалдығы» ретінде таныған. Ал африка халықтары «Жұлдыздар теңізін» көрсе, венгр, молдаван халықтары мұны «Сыған жолы» деп атаған.

Қорытындылай келе, аспан денелерінің атауының кез келген халық танымында ерекше орын алатындығын айтуға болады. Ғарыштық атаулар мен оған тағылған түсінік-

тің халық танымына ежелгі, көне дәуірлерде қалыптасқан. Шоқжұлдыз атауы әр халықта әртүрлі болғанымен, кей кезде оның функциясына қарамастан, номинация беруде ұқсастық, баламалық орын алатындығын байқауға болады. Дегенмен, әр халық қоршаған ортаны өзінің танымдық ерекшелігі тұрғысынан танытындықтан, оған өзінің ойлау жүйесіне тән бейне негізінде атау беретін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1) Толстой, Н. И. *Язык и культура // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике.* - М., 1995.
- 2) Смелзер, Н. *Социология.* - М., 1994. - С. 48-53.
- 3) Смағұлова Г. *Өркениет әлеміндегі этнос мәдениеті: этнолингвистикалық бағдар// «Жібек жолы Өркениеті: Қазақ филологиясы» туралы халықаралық конференция. 2016. 94-100 бет*
- 4) Тер-Минасова, С. Г. *Языки и межкультурная коммуникация // Учебное пособие.* - М., Слово, 2000. - 262 с.
- 5) Ақселеу С. / *Қазақ әлемі : этномәдени пайымдау.* – Алматы : Санат, 1997 жыл. – 462 б.

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология ғылымдарының кандидаты,
профессор. e-mail: k.baitanasova@mail.ru

Алимбаев Аслан Есімханұлы

Еуразия гуманитарлық институты, педагогика магистрі. e-mail: aslan_alimbaev@mail.ru

АБАЙ ГУМАНИЗМІ: ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ МОРАЛЬ ФИЛОСОФИЯСЫ

Түйін. Абайдың шығармашылығы әр кезең әдебиеттануында жаңаша қырынан қарастырылып отырады. Ақынның философиялық жағынан терең ойға толы шығармаларының мағынасы түрленіп, жаңаша пайымдауларға бастайды. Мақалада Абай гуманизмі талданып, дүниетаным мен мораль философиясының сабақтастығы ақынның өлеңдері мен қарасөздеріндегі «толық адам» концепциясы негізінде талданады.

Кілт сөздер: гуманизм, дүниетаным, мораль, ұстаным, шығармашылық

Резюме. Творчество Абая в каждый период литературоведения рассматривается с новой стороны. Полное глубоких мыслей с филологической позиции, творчество акына, трансформируется, дает начало пониманию его по-новому. В статье анализируется гуманизм Абая, связь философии мировоззрения и морали на основе концепции «совершенного человека» («толық адам») в поэзии и словах назидания поэта.

Ключевые слова: гуманизм, мировоззрение, мораль, позиция, творчество

Summary. Creativity of Abay during every period of literary criticism is considered from the new party. Full of deep thoughts from a philological position, works of the akyn, are transformed, give rise to understanding it in a new way. The article analyzes Abay's humanism, the connection between philosophy of outlook and morality on the basis of the concept of "perfect man" ("толық адам") in the poetry and words of the edification of the poet.

Key words: humanism, outlook, morality, position, creativity.

Дүниетаным - табиғатқа, жаратылысқа деген қоғам мен адамзат ақыл ойының дамуы жөніндегі көзқарастар жүйесі. Жеке адамның дүниетанымы ең алдымен қоғамдық болмысты бейнелейді. Бұл бейнелеу өмір процесінде, адамдардың нақты қарым-қатынаста-

рында, олардың іс-әрекетінде жүзеге асады. Осындай бейнелеу барысында адамның белгілі бір көзқарас жүйесі қалыптасады. Бұл жүйе адамның өзі түсініп-білген қажеттіліктері болып табылады да, өз іс-әрекеттерін сол ұстанымдарға сәйкес жасауға бейімделеді.

Көркем әдебиет шығармашылық өкілінің дүниетанымындағы қабылдау мен өзгерістерге тікелей байланысты. Адам дәуірдің, қоғамдық ортаның, шығармашылықтың қайшылықтарын бастан кеше отырып, жаратылыстың адамға сыйлаған қасиеттерін бойына сіңіргенде ғана замандық тұлға дәрежесіне көтеріледі. Әдебиет тарихында Абай мұрасы терең зерттелді десек де, ұлы ақынның «мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» деген терең мәнді сөзіне үнемі ой көзімен қарау қажеттілігі туады. Ақынның философиялық тереңдікке толы шығармаларын оқыған сайын мағынасы түрленіп, сан қилы көне рухани соқпақтарға бастайтын көптеген күрделі ұғымдар ұшырасады. Көркем әдебиеттің басты нысаны адам десек, Абай шығармашылығының да өзегі, арнасы – адам. Абай шығармаларында адамның жаратылысы мен өсіп-жетілуін, адам болу жолы мен адамдықтан шығаратын ұнамсыз істерді атап көрсетеді. Сөйтіп, өз халқының бала тәрбиесіндегі қателіктерін аша отырып, баланы шын мәнінде Адам болу үшін қалай тәрбиелеу керектігін, қандай мақсаттар қою қажеттігін өлеңдері мен қарасөздерінде жан-жақты ашып көрсетеді. Одан әрі данышпан ақын адамның «толық адам» болу мәселесін алдыға тартып, шығармаларында оған бұл өзекті ойын гуманистік тұрғыдан күллі адамзаттық деңгейге көтереді [1,5]. Жетінші қара сөзінде Абай адам баласына тән екі түрлі мінезге назар аударады. Бірі – адам баласының баршасына тән табиғи болмыс. Ішу, жеу, ұйықтау, яғни тән құмары. Ал, екіншісі адамның баршасында табыла бермейтін – жан құмары, көп білмекке ұмтылу, үйрену, әрекет ету. Абай шығармаларының өне бойында айтатын жан

қарекеті, адам болу, еңбек ету, ғылым үйрену деген түпкілікті ойларын жан құмарына жатқызып, осы қасиеттің адамда басым болу керектігін айтады. Бұл екі құмардың адамда тайталаса тіршілік ететінін бағдарлап, қайтсе де адам баласы саналы, сәулемелі, парасатты болу керектігін ұғындырады.

Адамның ақыл-ойы, сезімі, дене бітімі жағынан хайуандардан артықшылығы адамға деген құдайдың аса зор махаббатынан деп білген Абай адамның жаратылысына үлкен мән берген. Ақын 38-қарасөзінде: «Ғақлия дәлелім: құдайтағала бұл ғаламды ақыл жетіспейтін келісіммен жаратқан, онан басқа бірінен бірі пайда алатұғын етіп жаратты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесін хайуанды жаратып, жанды хайуандардан ақылды инсанды жаратыпты...» [2,185] - дей келіп, жаратушының адамды ерекше артық әрі махаббатпен жаратқанына оқырманның көзін жеткізеді де, адамға үлкен міндет жүктейді. Яғни, жаратушы адамды барлық жағынан (дене, көрік, ақыл, сезім) артық етіп жаратқан. Ендеше жаратушының өзіне берген артықшылығын, сыйын пайдалан, адам деген атқа лайық бол. «Адам екі аяғынан тік басып, тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке лайық» - десе 27-сөзінде [2,165], «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса дәлелін білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады», - дейді 7-сөзінде [2,138]. Бұл дәйектерден шығатын қорытынды: Абай адам болып жаратылған соң надан болуға қақың жоқ, егер надан болсаң, хайуан болғаның деп қадай айтады.

Тұлға - болмысы айқын, өмірлік бағыты орныққан саналы әрекеттің иесі, өзін-өзі басқара алатын, белсенді әрі әлеуметтік-мәдени құбылыстарды толық меңгерген адам. Яғни «тек бағалау ғана» адамды «өзінің заңды өмір сүру талаптарын алып жүре алатын субъект» етеді. Тұлға – ең алдымен бағалы бағдар иесі, мақсатты әрекетке ұмтылатын адам [3,77]. Абай ақындыққа ден қоя бастағаннан ел жайын, қазақтың алуан түрлі мінезін өлеңге қосып, жақсы адамды ақылға еретін, бойын билеп, адал еңбек ететін «ер кісі», қара қылды қырыққа бөлетін, әр нәрсеге өзіндей баға беретін «ақылды адам» бейнесінде, ары бар, ұяты бар «үлкен адам» тұлғасында, елдің бұзылғанына қайғырып, қапа болып жүрген «періште» кейпінде, баптап салса, алмайтыны жоқ «қыран

бүркіт» тұлғасында береді. Ал жаман адамды: адал еңбек етпейтін, ұрлық, қулық қылғанына мақтанып көлбең қаққан «жамандар», арам ақылды құлағына ілген дүрмектің ықпалымен жүретін «надан» ақиқатқа сенбей, баянсызға құмар «ақылсыз», терін сатпай, телміріп, көзін сатқан сұрамшақ «алдармандар», шаруаға олақ, сырын түземей, сыртын түзегіш сидан, сабырсыз, арыс, еріншек, көрсеқызар «жалмауыз», арызқой, қалаға шапқыш «пысық», бойы бұлғаң, сөзі жылмаң «қу», не өзі алуға қабілеті жетпейтін, не қыранға алдырмайтын «күйкентайлар» мен «қарғалар» бейнесінде береді.

Заманының жайсыз, ұнамсыз сипатын анық таныған Абай «Ғылым таппай, мақтанба» өлеңінде «Адам болу» («адам болам десеңіз, бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол») концепциясын көтереді. Абай Адам болу үшін ғылым іздеп, алыс пен жақынға ой жүгірту керектігін айтып, ғылымды адамзаттың болашағы деп біледі. Ақын 10-қарасөзінде «Сен малды сарп қылып, ғылым табуың керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ақырет те жоқ, дүниеде жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қажешбір ғибадат орнына бармайды» [2,142], - деп ғылымды бәрінен жоғары қояды. Әсіресе ғылым-білімнен мақұрым қалған халқына оның ауадай қажет екенін баса айтқан. Сөйтіп, «қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты Адам болады», - деп баланың ғылымға деген махаббатының оянуы оның адам болуының бірінші шарты деп қараған. Баланың ғылымға махаббатын оятатын не дегенде, ол жақсы ата-ана, жақсы құрбының ықпалымен болатынын айтады. Абайда жақсы ұстаз «Ғылым табу» мен «Адам болу» екендігі бір-бірімен ұштасқан.

«Бес дұшпанға» бой алдырған замандастарының қылығынан көңілі қалған Абай адам болғысы келетіндердің асық болар «Бес асыл ісін» өсиет етеді.

Абай адамды адамға істеген жақсылығына, қамқорлығына, мейірім-шапағатына қарай бағалаған. Талап, еңбек, терең оймен табылған дүние, меңгерілген білім адамның өзі үшін ғана болса, адамшылықтың орны болмайды екен. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Адамшылықтың қарызына еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың» - дейді 37-сөзінде [2,183].

Абай Адам болу, адамтану жайындағы ойын одан әрі тереңдете түседі. Ойшыл ақынды көп толғандырған ендігі бір мәселе – «толық адам» болу жайы. Арғы-бергі ойшылдардың еңбектерін оқып, өзіндік танымы негізінде ой қорытқан Абай толық адам болу үшін адам бойындағы басты қасиеттер – қайрат, ақыл, жүрек жайындағы ой сабақтастығы өзін ақынмын деп таныған кезде туған шығармаларынан бастап, ішінара айтылып біртіндеп жүйеленеді.

Абай адамзаттың мұраты мен халық мүддесін ұштастыру негізінде «толық адам» ілімін ұсынады. Абай мұраларындағы «толық адам» тұжырымы терең философияға, педагогикалық тағылымға құрылған.

Ең алдымен осы «толық адам» дегеніміз кім? Бұл сауалға ұлт ұстазының мына өлеңінен жауап таба аламыз. Адамның бойындағы басты қасиеттер: ақыл, қайрат, жүрекке сипаттама беріп, «Толық адам» туралы танымын негіздеген алғашқы шығармасы – 1889 жылы жазылған «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңі. Бұл ойшылдың «Толық адам» туралы көп жылғы ой қорытындысынан туған өлең. Өлеңнің алғашқы шумағында Абай ақыл, жүрек, қайраттың ең негізгі белгілерін ашқан:

Токтаулылық, қалыпты шыдамдылық –

Бұл қайраттан шығады, білсең керек.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек [4,77],-

деп ойшыл ақын адам бойындағы мәнді сипаттарды тізбелеп, оларды тең ұстау керектігін, сонда ғана тұрлаулы, ынсапты жан болатынын ескертеді. Ұлы Абай ақылға суық, жүрекке ыстық анықтауыштарын қолдануының терең мәні бар. Ақын алдыңғы шумақтағы ақыл, қайрат, жүректі тең ұстасаң ғана «толық адам» боласың деген ойын одан әрі: «Біреуінің күні жоқ біреуінсіз» деп нақтылайды. Себебі адамның білімі, адамгершілігі мен ерік-жігері осы үш ұғымға тәуелді.

Абай өлеңінде айтылған түйінді ойларын 17-сөзінде қайрат, ақыл, жүректің өзара диалог-айтысы ретінде беріп, одан әрі тереңдей талдап кетеді.

Гуманист Абай «толық адам» болудағы «үш қасиеттің» ішінде жүрекке басымдық береді. Себебі қайрат пен ақыл кейде жақсылықты көздесе, кейде жамандыққа бұрылып кетеді екен. Ал жүрек тереңнен толғап, тек жақсылық, ізгілік, әділетке ашылады екен. «Осы

үшеуінің басын қос, оның ішінде жүрекке билет... – бұлар бір кісіден менің айтқанымдай табылса, табанының топырағы көзге сүртерлік адам – сол, үшеуін ала болсаң, жүректі жоқтадым», - деп ғылым төрелік айтады. Адамның «үш қасиеті» және олардың сипаттары жайында 17-сөзінде айтылған ойын 1894 жылы жазылған «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде терең ойшылдығын қиыннан қиыстырған ақындық шеберлігімен ұштастырады.

«Толық адам» болу адамның ұнамды істерімен, адамзаттың игілігіне жасаған қызметімен өлшенеді («Әділет, шапқат кімде бар, Сол жарасар туғанға») [4,141]. Қайрат пен ақылдың бәріне жол табатыны жөн-ақ, – дейді Абай. Ал адамзатқа мейірім-нұрын төгетін, оның игілігіне қызмет ететін әділет пен шапқат жүректен шығатын сипаттар болғандықтан, бұл жерде жүректің баламасы ретінде алынған.

Егер:

Бастапқы екеу соңғысыз

Біте қалса қазаққа, [4,141] –

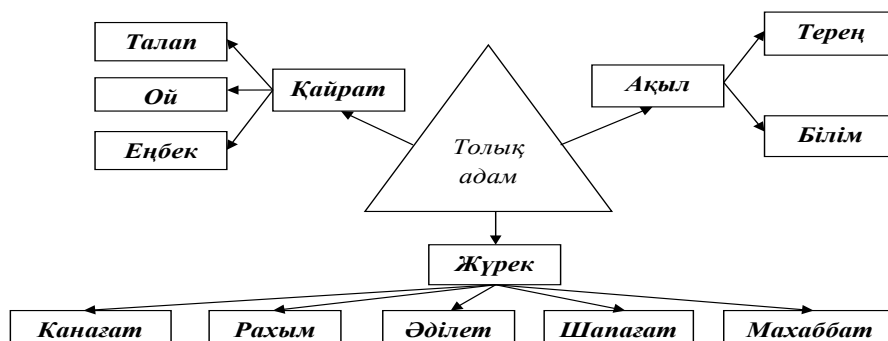
яғни, қайрат пен ақыл жүректің ырқынан шығып кетсе, онда:

Алдың – жалын, артың – мұз,

Барар едің қай жаққа? [4,141], –

дейді ұлы ойшыл. Қайрат пен ақыл жеткілікті бола тұрып, адам әділетсіз, ынсапсыз болса, онда адамшылық та жоқ. Онда жасаған ісіннің қайыры да болмайды. Ендеше, Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек қажет. Бұл – Абайдың «Толық адам» жайындағы көп ізденісі мен толғанысының түйіні. Мұндағы қайрат, ақыл, жүректің алдындағы айқындаулар тек поэтикалық қызмет атқарып тұрған жоқ: ыстық, нұрлы, жылы деген сөздерде үлкен мән бар. Ыстық қайрат – жамандыққа, зұлымдыққа бастайтын, жүректің шапағатына шарпылған, ізгілік жолына түскен жалындаған қайрат, нұрлы ақылымыз – өз пайдасы үшін басқаны құрбан қылатын айла мен амалдың жолына түскен, жүректің ырқынан шығып кеткен суық ақыл емес, жылы жүректің қалауымен ар, ұят адамгершілікті жақтайтын ақыл. Ал жылы жүрегіміз – өмірдің ыстық, суығында бір ысып, бір күйсе де өзінің жылылығынан арылмаған, айнасын кірлетпеген, рахым, шапағат төгіп тұрған мейірімді, махаббатқа толы жүрек.

Абай шығармаларында негізделген адамның бойындағы «Үш қасиет» пен «Бес асыл іс» өзара сабақтас:

Абай сомдаған «толық адам» - қай заман, қай қоғам болмасын ешқашан мән-мағынасын жоймайтын парасатты, абзал да асыл тұлға. Адамзат қаншалықты өркениетке қол созған сайын әділеттілік, бір-біріне деген мейірім-шапағат, жүрек шуағы соншалықты қажет.

Абай айтып отырған «толық адам» тәрбиелі, адамгершілігі мол, имандылық қасиеттерді бойына жиған, «бес асыл істі» жолдас қылып, «бес дұшпаннан» безген жан. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстайтын» жаны сұлу адам. Сондықтан да «адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылдық».

Абай мұрасындағы «толық адам» жайлы ақындық пікірді жетілдіре, дамыта түсетін «үш сүю» ұғымы жайында «Ұлы ақын нағыз адам, толық адам қандай болу керек деген сұраққа жауап іздейді, әрі оған жауап та береді. Абай поэзиясын тақырып-тақырыпқа бөлшектемей, тұтастай қарастырсақ үш баға жетпес асыл қазыналарды бөліп алуға болар еді», - дейді белгілі әдіскер Қ.Бітібаева. [5,37]

Ақын ұғымындағы «үш сүю» мына өлең жолдарынан байқалады:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Және сүй хақ жолы деп әділетті [4,212].

Адамға деген, адамзатты жаратушы аллаға деген және иманы бар, жүрегі таза жанның жолы - әділетке деген сүйіспеншілікті кемелділіктің басты шарты деп танып:

Адамды сүй, алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірде онан басқа?! [4,30], -
деген Абай тәрбие берудің тиімді тәсілінің бірі адам бойына имандылықты, қайырымдылық пен адалдықты сіңіру екендігін айтып отыр.

Абай ғылымдар жүйесінде әл-Фараби негіздеген «практикалық философия» тұрғысында толғанған. «Практикалық философия» мемлекет пен жеке адамның игілігі мен бақытын, кемелдікке жетуін қарастыратын саясат пен этиканы қамтиды. Абай да этикалық мәселені, мораль философиясын терең зерделеген ойшыл.

Зерттеуші М.Әуезовтің «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қойды» деген пікірі ақын танымын терең танудан барып туған [6,80]. Абай үшін ақындық мұрат емес, оның ақындығы – адамгершілік танымының құралы. Ол белгілі бір адамгершілік қасиеттерді іш тартып қана қоймай, сонымен бірге адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үңіледі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады. Жалпы діни-философиялық ойдың даму тарихында «адам» ұғымының алатын орны орасан десек те, оны белгілі бір жүйеге түсіріп, тиянақты түсіндіруге көшбасшы болған философ – Сократ.

Абайдың «толық адам» туралы танымы сол Сократтан басталатын сүюді сүйініш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам (совершенно мудрый человек), шығыс ойшылдары мен суфизмдегі кәмили инсани мен Ирандағы жәуанмәртілікпен сабақтасып жатады [7,128]. Абайдың адамгершілік мәселесін көтерудегі ең басты ерекшелігі мен жаңалығы да осында жатыр. Абайдағы адамгершілік мәселесі құбылыс ретінде толық адам арқылы көрініп, ең түпкі мәні махаббат пен әділет, ізгілікке дейін дамып, ұштала түседі.

Өз топырағымызда дүниеге келген ғұлама ғалым әл-Фарабидің трактаттарында молынан сөз болатын болмыс пен адамның кемеліне

келіп, жетілуі де Абайдағы толық адамның дәстүрлі таным екендігін бекіте түседі. әл-Фарабиге тән кемелділік пен өз парқынан ләззат алу танымы Абайда да бар. Тек Абай әл-Фарабидегі кемелділікті толық адам, жүректі мекеңдейтін үстем күш пен талпынғыш күшті сүю ретінде танытады.

Толық адам жөніндегі ақын пікірлерінің кейбір жақтары шығу төркіні жағынан шығыс ойшылдарымен іліктес жатса да, Абай оны өз заманы талабына қарай сыншыл ақыл тұрғысынан екшеп, өзінше қорытып, өзіндік ой-пікірге айналдырып жіберген. Ақынның осы бір даналығы мен шеберлігін М.Әуезов «...өзінің ой-сезім дүниесіне әсер еткен ағымдардың бәрін өзінің ерекше елегінен өткізіп, қорыта өзгертіп, өзіндік етіп алады», -деп әділ бағалаған [8,78]. Абайдағы толық адам – тәнімен де, жанымен де жетілудің шыңына жетіп, кемеліне келген адам. Жақсылық нәрсенің ұзақ тұрмасын, жамандық ниеттің оңайшылықпен жойыла қоймасын анық біле тұрса да, Абай адамзат түзелер деген, инабатты, ізгілікті, ақ адал мінез табар деген үмітті жайын, сенімді көңілін ешқашанда жоғалтпайды.

Сондықтан ойшыл Абай адамды алла жолына, имандылық жолына қайталап шақырып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Керімбаев Н. Толық адам болу мәселесі// Білім. Ғылыми-педагогикалық және әдістемелік журнал №1(7) 2002. 5-9 б.
2. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том – Алматы: Ғылым, 1977. – 312б.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.:Искусство, 1986. -443с.
4. Құнанбайұлы А. Қалың елім, қазағым – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
5. Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. –Алматы: Санат, 1990.-280 б.
6. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері –Алматы: Жазушы, 1997. – 256 б.
7. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар – Алматы: Ана тілі,1975.–76 б.
8. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монография. – Алматы: Жазушы, 1995. – 350 б.

АБАЙ МЕТАФОРАСЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРДА БЕРІЛУІ

Түйін. Мақала Абай Құнанбаев метафораларының семантикасына және метафоралардың орыс тіліндегі аудармаларда берілуіне арналған. Абай өлеңдерін орыс тіліне тәржімалаған аудармашылардың жұмыстары талданады. Абай поэзиясында кездесетін метафораларды аударуға қажетті кейбір кеңестер ұсынылады.

Тірек сөздер: метафора, түпнұсқа, аударма.

Резюме. Статья посвящена семантике метафор Абая Кунанбаева и ее передаче в переводе на русский язык. Анализируются труды переводчиков Абая, которые воспроизвели его стихи на русский язык. Представляются вниманию некоторые рекомендации, которые необходимы в процессе перевода метафор в поэзии Абая.

Ключевые слова: метафора, оригинал, перевод.

Summary. The article is devoted to the semantics of Abay Kunanbayev's metaphors and its transferring in Russian translation. The works of Abay's translators, who translated his poems into Russian are analyzed. Some recommendations that are needed in the process of translating metaphors of Abay's poetry are brought to attention.

Key words: metaphor, original, translation.

Абай Құнанбайұлының терең мағыналы, бейнелі дербес-авторлық метафоралары дүниені, адамзатты, болмысты тануға көмектеседі. «Талаптың тұлпары», «көңіл кірі», «жүрек – теңіз, қызық – асыл тас», «ақыл – ар-ұяттың күзетшісі», «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», «ашуың – ашыған у, ойың – кермек», «өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «жүрегім менің кырық жамау», «ызалы жүрек, долы қол, улы сыя, ащы тіл», «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы» сияқты ұтымды тіркестері кім кімге болса да әсер етпей қоймайды. Бұл өз кезегінде дара ақынның өзгелерден даралығының бір айғағы.

Абай Құнанбайұлы поэзиясындағы метафоралық қолданыстар арқылы берілген шындық құбылыстарда ақынның көркемдік әлемінің, дүниені, әлемді өзіндік тануының ерекшеліктері образды түрде көрініс тапқан. Абайдың көркем сөзді дәл, орынды қолдануы, оның шеберлігі, қабілеті, ұсталығы ақынның метафоралары арнасында анық байқалады. Абайдың метафорасы қазақ поэзиясына тың тыныс, жаңа бетбұрыс, соны беталыс әкелді.

Абай Құнанбайұлының шығармаларын әлемге орыс және ағылшын тілдерінде танытқан А.Қодар, М.Адибаев, Дориан Роттенберг, А.Глоба, Е.Курдаков, Ю.Нейман, Э.Шехтман, М.Сұлтанбеков, Ю.Кузнецов, Tom Botting, С.Липкин, М.Дудин, Л.Озеров, П.Шубин, Ирина Железнова, В.Маринин, М.Панфилова, А.Штейнберг, Л.Нечай, М.Замаховская, М.Луконин сияқты аудармашылар болды. Бұлардың бірқатары Абай метафораларын аударылатын тілде метафора етіп сақтап қалса, басым көпшілігі ұлы ақынның дербес-авторлық метафораларын теңеу, эпитетке, тағы басқа троп түрлеріне айналдырып жіберген. Ақынның эстетикалық ой-толғамдарын, әлеуметтік танымы мен шығармашылық нысанын көрсететін метафоралар, негізінен, еркін аударылды. Метафораны метафора түрінде аудару тәжірибесі де бар. Бірақ мұндай тәжірибе бірен-саран ғана. Ақын метафораларының көпшілігі аударылмай, назардан тыс қалып, тәржімада көз жаздырып кететін жерлері де аз емес.

Ақынның философиялық лирика жанрына жататын 1896 жылы жазылған «Сағаттың шықылдағы емес ермек» өлеңінің тақырыбының өзі де метафоралық сипатымен ерекшеленеді. Бұл метафора барлық параметрлері жағынан авторлық метафора болып табылады, оның терең әлеуметтік-философиялық мағынаға ие екендігі айтпаса да түсінікті.

Ұлы Абай уақытқа үлкен мән берген. Бұл тақырыпты Абайдай кең көлемде, терең мағынада ашып берген қазақта ақын болған емес.

Абай үшін уақыт – адам өмірі сапасының өлшемі, оның пайдалылығы немесе мәнсіздігі, бұдан өрбитін ой – адам өмірін мағынасыз, бос сенделіспен өткізсе, ақыр аяғында ол пенде өкініштен көз аша алмай қалады. Мұндай адам өмірлік борышы мен міндетін орындауда кеш қалады. Егер де адам өз ғұмырын ғибратты, өнегелі іспен өткізсе, өмірі еңбек пен пайдалы іске бағытталса, онда оның өмірінің босқа өтпегені.

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Һәмишә өмір өтпек - ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек [1, 5],
– дейді дана ақын.

Сағаттың тырсылы - Абай үшін тағдыршешті мағынасы бар символ. Уақыт – ол универсум уақыты, сондықтан да сағат ақын үшін–уақыт өлшемі ғана емес, өмір өлшемі, адам өмірін қорытындылап, үкім шығаратын өзінше бір төреші. «Ермек» атты сөз астарында осындай мән-мағына бар. Бұл өлеңді орысша сөйлеткен аудармашы – Ю. Нейман.

Не просто это – звук часов: «тик-так»,
То уходящих дней бесспорный знак.
Прошла минута – стала жизнь короче,
И жизни бег не удержат никак! [2, 128].

Ю.Нейман аудармасында «ермек» мағынасы, өкінішке орай, көрініс таппаған. Нәтижесінде, сөздің түпнұсқадағы эстетикалық функциясы аудармада жоғалған. Аудармадағы «жизни бег» метафорасы аудармашының өз жанынан қосып айтуы болып табылады. Мұндай образ, мұндай мағына Абайда жоқ. Түпнұсқада «тағдыр» атты маңызды лексема бар, бұл – Абайдың лейтмотивті концептісі. «Судьба» атты концептінің орнына, Ю.Нейман өз ойынан құрастырған «жизни бег» метафорасын қолданады.

Өлеңнің екінші шумағында «ұры» атты троп бой көрсетеді, бұл - авторлық метафора. Бұл метафора алғашқы төрт жолдағы ойды одан ары дамыта түседі: уақытын құр босқа өткізген пенденің уақыты, ол үшін, ұры, себебі уақыт – өмір қоры, уақыт – алдамшы, өткінші дүние, уақыт – тағдыр сыйы. Ырду-дырдумен өткізген уақыт адамның басты байлығын, өмірінің әр сәтін көзден ұрыдай ұрлап ала бермек. Тәржімада «ұры» атты метафора жоқ, демек, бұл метафораның эстетикалық функциясы да аудармада жойылған деген сөз. Аудармашы тағы да үйреншікті әдісін қолданып, өз тарапынан бөгде, артық сөз қосқан. Ау-

дарма Абай концептологиясына мүлдем сай келмейді. Абай өлеңдерінің оқырманы үшін, Абай жасап кеткен өте ауқымды бейнелі тропы, яғни оның авторлық метафорасы, «ұры» сөзі – бұл қарапайым метафора емес, әлі күнге дейін өз көкейтестілігін жоймаған, Абайдың көңіл аудараралық философемасы.

Абай кейінгі ғасырлардағы қазақ поэзиясындағы өзекті метафоралардың тұтас бір жүйесін қалдырып кетті. Абай жолдарында шықылдаған, ұрлаған, білдірмеген сөздері бар. Бұлар да метафоралық мағынада қолданылған. Сағаттың әр шықылды адамның өмірін білдірмей ұрлауда. Бұл мәнерлі де сазды, терең мағыналы метафоралар да тәржіма нұсқада мүлдем жоқ. Ю.Нейман «тик-так» тәрізді поэтикалық ұйқас, музыкалық үндестік жасауға талпынады, алайда ол түпнұсқаның сәніне де, мәніне де сәйкес келмейды..

«Тик-так»...Часы отчитывают путь.

Часы напоминают: «Не забудь:

Проходит все. Необратимо время.

Прошедшее вовеки не вернуть»! [2, 128].

«Бұлдыр заман» метафорасы алдамшы дәурен, бұлдыр сағым, баянсыз дүние деген мағыналарды қамтиды. Бұл - семантикасы жағынан ақынның діни философиясымен ұштасып отыратын концептуалды метафорасы. Аталмыш метафорада мынадай контекст жасырылған: бұл фәни өмірді сүйіп, оған үміт артсаң, сәлден соң ол кәдімгі елес пен иллюзияға айналып кетеді. Абайдың концептуалды метафорасы іс жүзінде «жалған дүние» формуласының синонимі десек те болады. Сөз болып отырған метафора аудармада түбегейлі ескерілмеген. Бұл, өз кезегінде, автор концептологиясының айтарлықтай бұзылуына, тіпті оның жойылуына әкеп соқтырған. Түпнұсқадағы біртұтастық пен бүтіндік аудармада бүтіндей жойылған.

Өлеңдегі «сыбдыр, сындыр, тындыр» сияқты ішкі ұйқасқа назар аударайық, бұл жерде үшінші шумақтың бірінші, екінші, төртінші жолдарында өзара ұйқастық бар.

Өткен өмір белгісі - осы сыбдыр,

Көңілді күнде сындыр, әлді тындыр.

Ақыл анық байқаған қылығыңды,

Қу шыққансып қағасың босқа бұлдыр [1, 5].

Абайдың келесі бір маңызды метафорасы – «өткен өмір белгісі». Аудармаға көз салсақ, бұл – еркін аударма, аудармашы-ақын оны аударуда еркін аударма тәсілін таңдаған. Өмір белгісі метафорасы аудармада жоқ. Түпнұсқа-

да сағаттың жүруі, оның тырсылы - нағыз өмір белгісіхәм өткен өмірдің хабаршысы. Осы ретте эмоционалды-бейнелі түрде берілген, өмір не тіршіліктің елеулі маңызы бар экзистенциясы байқалады.

Расында да, сағат тырсылың естіген сәтте, өмір ағысын сезінбейміз бе, өмір атты феноменнің түсініксіздігі, күрделілігі мен оғаштығы жайлы ойланбаймыз ба? Бұл – 19 ғасырдағы қазақ поэзиясы экзистенциясының өте сирек көрінетін жағдайы, аударма нұсқада біз, ақын меңзеп отырған ойды әсте сезінбейміз. Түпнұсқа метафораның эстетикалық функциясының аудармада бұрмалануы әсерінен түпнұсқа жүйесіндегі жалпы образ бен мағыналық арқау жойылған. «Тик-так», «всяк» секілді сыртқы формалды ұйқас бар, алайда өлеңнің түпнұсқасында бар ішкі ұйқас аудармада жоғалған.

Хоть расшибись, а все же это – так!

Уносит жизнь привычный звук «тик-так».

Хоть все обманывать себя готовы,

Но втайне это понимает всяк [2, 128].

Абайдағы «бұлдыр» сөзі – лейтмотивті метафора, «бұлдыр» сөзі мына өлеңнің өзінде екінше рет кездесіп отыр. Бұған дейін ол философема болса, үшінші шумақта ол психологиялық конструкт-белгі болып айналады, яғни бұл жағдайда өлең қаһарманы өз өмірін өзі бос елес, сағым, қиялға айналдырып отыр. «Дәурен жалған болса» сөз тіркесі – дәстүрлі метафора, бұл троп астарында да, сол баяғы, жалған өмір, алдамшы, қамшының сабындай қысқа өмір жатыр. Әдетте, бұл метафора, Абай контекстінде жүйелі, лейтмотивті. Өлең жолдарында ол философиялық, эстетикалық функцияларды атқарады.

«Сағаттың шықылдағы емес ермек» өлеңінде өмірлік маңызы бар формула жатыр: Аллаһқа тәуекел ет, оған сен, тек ол ғана – ақиқат, мәңгілік. Аудармадағы басты метафора болатын «жалған» сөзі, тәржімада көрініс таппаған, оның орнына аудармашы өз тарапынан қосқан сөзге орын бар: «старость у твоих ворот» – бұл формалды образ, формалды констатация, әр жерде қолданылатын әмбебап стереотип. Алайда, Абайдың меңзеп отырғаны кәрілік емес, басқа жайында болмақ, яғни өткізген дәуренін құр сергелдеңмен өтті ме, жоқ па?

Күн жиылып ай болды, он екі ай – жыл,

Жыл жиылып, қартайтып қылғаны – бұл.

Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,

Жалғаны жоқ бір тәңірім, кеңшілік қыл [1, 5].

Бұл фәниде адам мәңгілік емес. Аудармашы «Тәңірім» деген маңызды лексеманы «Предвечный» деген эвфемизмен алмастырған. Біздің ойымызша, аударма кеңестік дәуір кезінде орындалғандықтан, бәлкім, бұл – аудармашының идеологиялық қауіпсіздендіруі болған шығар.

Не вечен, видно, век у человека,

И лишь Предвечный – верный наш оплот [2, 128].

Өлеңде «кеңшілік» деген метафораға кез боламыз, мағынасы - мейірім, рақымшылдық, мейірбандық. Алаңсыз, қызыққа толы өмір кешкен пенде, тек Алладан пана сұрап, қаяу түскен жанына жұбаныш пен медет таба алады. Осылайша, бас-аяғы 4 шумақтан құралған шағын өлең туындысында, философиялық-эстетикалық функцияларды атқарушы басты 4-5 метафора аудармада мүлдем жоқ. Аударма формалды-еркін сипатқа иеленген. Нәтижесінде Ю.Нейманның жасаған осы аудармасы сәтсіз болып шыққан. Бұл аударма – Абайдың поэтикалық жүйесінен әлдеқайда алшақ.

Фәни дүние мен бақи дүние, алдамшы өмір, жалған дүние тақырыбында жазылған Абайдың енді бір дүниесі – «Лай суға май бітпес қой өткенге» деп аталады. 4 тармақты 7 шумақтан құралған, барлығы – 28 жолдан түзелген ақынның 1895 жылы жазылған дүниесі. Айналасындағы адамдардан сүйеніш, жұбаныш таба алмаған ақын Абай ел надандығына ыза болады.

Лай суға май бітпес қой өткенге,

Күлеміз қасқыр жалап, дәмектенге.

Сол қасқырша алақтап түк таппадым,

Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе? [3, 49].

Сырт көзге қарағанда, аудармашы В.Рожественский осы бір күрделі және бейнелі, астралы, көпқабатты метажоспарлы шумақтың мазмұнынөз аудармасында біршама дұрыс жеткізген сияқты. Өлең жолының сыртқы көрінісі мынадай: «когда баран войдет в ручей». Бірақ орыс мәтініндегі «баран» сөзі қазақ ұғымындағы бейнелілік, символдық мағынасы бар «қой» сөзіндей емес, бейнелілігі жойылады. Орыс тіліндегі тәржімада бұл тек сөзбе-сөз аударылған тілдік бірлік. Ал қазақ ұғымында, қой – түйе, жылқы, сиыр секілді төрт түліктің бірі. Өз кезегінде, төрт түлік – береке, игілік, молшылық символы. Сондықтан Абай контекстінде қой сөзі философема бола-

ды. Бұл шығармада осы метафораның қосарлы, екі мағынасы бар. Арманнан арманға, заттан затқа, материалды мақсаттан материалды мақсатқа жетелейтін – пайдакүнемдік өмірдің алгоритмі түзеледі. Аудармашының мәтінінде «баран» сөзі көптік, үстеме пайда мағынасын білдірмейді.

Когда баран войдет в ручей, воде жирней не стать,
И нам смешно, коль станет волк спеша ее лакать.
Как этот волк, гляжу кругом, не вижу ничего.
Ужель просторный этот мир мне мыслью
не обнять? [2, 121].

Түпнұсқада қой лай судан өтеді. Аудармашы қойды бұлақ суынан, жылға суынан өткізеді. Бұлақ суы, жылға суы және лай су – бұлардың бірі су екені рас. Бірақ Лай су бұлақ суы да, жылға суы да бола алмайды. Лай судың аты – лай су. Метафоралық мәтел аудармада дұрыс жеткізілгенімен, оның әмбебаптық символикалық мағынасы жойылған, метафоралық мағынаның тарылуы мен сейілуі оның эстетикалық функциясының жоғалуына себеп болған. Яғни, аудармашы сөз болып отырған метафораның құрылым-жүйесін білмейді, мағынасы мен мәнін түсінбейді.

«Көңілдің жайлауы» – айқын, мәнерлі метафора. Ол адам жанының, көңілінің кеңдігін сипаттайды, адамға қанат бітіретін рухани кеңдікті білдіреді. Абай адамның ішкі дүниесі, рухани өмірі жайлы сөз қозғап отыр. Өйткені, ішкі рухани жан-дүниенің өзі – нағыз ұлы өмір. Аудармашы еркін аударма жолын таңдады. Аудармашы «көңілдің жайлауы» метафорасының мазмұнын, оның философиялық және эстетикалық функцияларын түсінбегендіктен, оны аудармай, қалдырып кеткен.

Абайдың тамаша «жер жиһан» атты тіркесін ғажайып пен таңғажайыпқа толы, жайнатылған керемет әлем, дүние деп қабылдауымыз керек. Көзбен көре алатын әлемді, грек тілінде – ойкумена деп атайды. «Жер жиһан» атты концептуалды метафораны аудармашы «Вселенная» деп қана аударған. Нәтижесінде, Абайдың метафорасы контекстен ғайып болды, мағынасы жағынан, түпнұсқадағы осы метафораны аудару керек еді. Абай метафорасы, бұл – заттық әлем, көзбен көре алатын дүние, алайда «Вселенная» сөзі, Абайдың меңзеп отырған құбылысын білдірмейді. Аталған метафорамен қатар, оның концептуалды мағынасы да жоғалады. Аудармада осы метафораның эстетикалық қыры мен функци-

ясы жоқ. Түпнұсқада кездесетін «Халик» сөзі – Құранда келтірілген Аллаһтың 99 метафоралық есімдерінің бірі, осы есімдердің барлығы Аллаһтың жан-жақты сипаттарын білдіреді. «Халик» дегеніміз барлық жан иесінің жаратушысы. Түпнұсқа мағынасының аударма нұсқаларын жасай отырып, аудармашы мүлдем еркін аудармаға қарай кетіп қалды. Аудармашының мәтінінде я засыпаю, утомлен деген сөздер кездеседі. Түпнұсқада мұндай сөздер жоқ.

Я засыпаю, утомлен, и, вновь открыв глаза,
Стараюсь тайну разгадать в дерзании своем [2, 121].

Сонымен қатар, аудармашы «дерзание» сөзімен келтіретін батылдық, ұмтылыс жайлы ұғымдар түпнұсқада атымен жоқ. Үшінші шумақтың соңғы жолында Абай былай дейді: «Оймен білген нәрсенің бәрі - дәһри». «Дәһри» - Алланы танып, түсініп-білудегі адам талпынысының мәнсіздігі, бекерлігі. Себебі, Жаратушыны танып білу әсте мүмкін емес. Дін ілімінде, ғарыш универсумын адам баласының санасы жетпейді. «Халик» пен «дәһри» металексемалары өлеңге құрани, жаһандық, ғаламдық үн, әуен береді, сондықтан бұл өлең жолдары, форма жағынан, афоризм, максимаға ұқсайды. Аудармада түпнұсқада тұнып тұрған асқақ, еңселі, биік құрани дұғалы интонация жоқ.

Өлеңнің алтыншы шумағында «Ләмәкан» атты металексемаға кез боламыз. Мағынасы – Аллаһ, Жаратушы. Бұл – Абайдың діни философиясының айқын үлгісі.

Мекен берген, халық қылған ол Лә мәкан
Түп иесін көксемей бола ма екен?

Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен? [3, 49].

«Түп иесі» метафорасы – барлық жан иесінің түп қазығы, жаратушысы дегенді білдіреді. Барлық әлем – оның қолында. Әлемдік рух – өмірдің нақ өзі. Өмірді жаратқан Аллаһ – өмірдің өзі. Сондықтан «Түп иесі» деген толыққанды діни метафора. Бұл – діни тұжырымдама. Бұл жерде кездесетін «Ие» сөзі араб сөзі емес, ежелгі түркі және фарсы сөзі. «Ие» дегеніміз – барлық нәрсенің қожайыны. Зороастризм дінінде алғашқы адамды «Иима» деп атаған. Аудармашы түпнұсқадағы діни ой бар екенін жете түсініп, осы ұғымды жеткізуге тырысқан. Алайда маңызды «Ләмәкан» лексемасын аударған жоқ. В.Рожественский Аллаһ

деген сөзді қолданған, және де бұл сөзді ұйқас ретінде таңдап алғаны белгілі болды: прах – Аллах.

Мы рождены, чтоб мыслью, жить, и кровью
нам дал Аллах,

Так как же думою своей не жить нам в небесах?

Ты и не думая придешь к началу своему.

Желаний лучших обрести земной не может прах [2, 121].

Аудармада метафораның стильдік төмендеуін, оның әуенінің, интонациясының тартылғанын байқаймыз. Нәтижесінде, аударма қарадүрсін, қарапайым болып шыққан. Жаратушы мағынасындағы «Түп иесі» метафорасы шығыс тілдерінің барлығында дерлік кездеседі. Аудармада бұл метафора жоқ, метафора мағынасы үстіртін аңғарылған. Көбінде, асоциативтік мағыналар жойылған. Мұндай аударманы семантикалық тарылу немесе редукция деп атайды. «Өмір жолы» метафорасы - белгілі, қолданысқа жиі түсетін сөз орамы. Аудармашы өте дәл, нақты «путь жизни» деп атаған. «Тар соқпақ» тіркесі қиындыққа толы жолды меңзейді. «Иген жак» тіркесін аудармашы «напряженный лук» деп аударған. Яғни, тартылған садаққа ұқсас өмір жолы дегенді нұсқайды. Мұндай аударманы түпнұсқа таюығына сай қабылдауға болады.

Путь жизни – узкая тропа иль напряженный лук.

Пока ты жив, его Аллах не выпустит из рук.

Запомни твердо: правды нет в извилистом пути.

Не поскользнься, идя в полет, вернее целься, друг! [2, 121].

Түпнұсқада мынадай тартымды бейнелі фразеологизм бар – «имек жолда тиянақ, тегістік жоқ». «Имек жол» тіркесін «жауапкершілікке толы өмір жолы» деп ұғынған абзал. Түпнұсқа метафорасының асыл мағынасы – осы. Аудармашының тәржімалағаны – «нет правды в жизни». Соңғы шумақ жақсы аударылған, мағына ұтымды жеткізілген. Қорытындылай келе айтатынымыз, өлеңдегі 4 метафора, азды көпті, түпнұсқаға сай аударылған. Бұдан өрбитін ой, Абайдың метафорикалық ойын тыңғылықты, тиянақты, мұқият аударуға

әбден талпынуға болады, алайда ақынды аударушылардың барлығы бұл мақсатты көздемейді.

Салыстырмалы-талдамалы зерттеу нәтижесінде, Абай поэзиясында кездесетін метафораларды аудару барысында мына жайларға назар аударған жөн:

Абай поэзиясында кездесетін метафораларды асыл нұсқа мен аударма негізінде салыстырмалы талдау барысында мына жайларға ерекше назар аударылды:

а) ақынның авторлық метафорасының жасалу жолдарын, құрамын анықтау;

ә) ақын метафоралары және олардың аудармалары арасындағы баламалылық деңгейлерінің көркемдік сипаты;

б) ақын метафорасын басқа бейнелеу құралдары арқылы аударудың тиімділігі;

в) ақын өлеңдерінде метафораның атқаратын көркемдік-эстетикалық, стилистикалық қызметін сақтау;

г) аудармада авторлық метафораның білгілі бір тұтастық жүйесіндегі синтаксистік, лексикалық, семантикалық, ритмикалық, көркемдік-эстетикалық қызметінің ерекшеліктерін ескеру;

д) Абай метафорасын аударма нұсқада да метафорамен беру мүмкіншіліктері.

Абай Құнанбайұлы - дүниежүзі әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан, даналық ойлары мен қағидалары адамзатқа ортақ бірегей тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Алматы: Жазушы. – Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. – 2002. – 336 бет.

2. Абай Құнанбаев. Избранное. Стихотворения, поэмы, слова-назидания. Перевод с казахского. Москва: Художественная литература, 1981. – 224 стр.

3. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2002. – 340 бет.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРІНІҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Түйін: Әлемдік лингвистикада фразалық етістіктерге ағылшын тілі теориясы мен оқыту әдістемесін зерттеушілердің назарын аударғанына ширек ғасырдай уақыт болды. Лингвист-ғалымдардың ортақ пікірінше фразалық етістіктер - қазіргі заманғы ағылшын тілінің маңызды және өзекті мәселерінің бірі. Сонымен қатар, ағылшын тілінің лексикалық қорында фразалық етістіктер рөлі үнемі артып келеді. Ағылшын тілінде, бес мыңға жуық фразалық етістіктер бар. Содан ағылшын тілінде сөйлеуші ауызекі тілінде жүз шақтысы, ал жазба тілінде мың шақты фразалық етістіктерді қолданады.

Тірек сөздер: фразалық етістік, компонент, фразеология, идиома, морфема

Екі (кейде үш) компонентті үстеумен етістіктің тіркесінен тұратын фразеологиялық мағынасы бар сөзтіркесі қазіргі заманғы ағылшын тіліне тән ерекшелік болып табылады. Осындай сөзтіркестер ағылшын тілінде ХІ ғасырдан бастап кездеседі. Көне және орта ғасыр кезеңдері ағылшын тілінің даму тарихының ең қолайлы кезеңдері болып саналады. Осы ғасырлар аналитизацияға бағыттылған тілдің лексикалық құрамы мен ортақ жүйелік құрылымының өзгеру кезеңі. Бұл өзгерістердің себептері: «айқын емес синтетикалық формалардың аяқ астынан пайда болғанынан» немесе «сөйлеудің аналитикалық тәсілдерін талап ететін тілдік қарым-қатынаспен абстракт ойлау дамытудың қажеттілігі де емес. Ол Я. Гримм кезінде айтқандай ағылшын тілінде сөйлейтін халық пен өзге тілде сөйлейтін халықтың араласу барысында, тілді аналитикалық түрде қайта құру іс-әрекет күші болып табылады» [1, 906.]. Көне ағылшын тіл кезеңіне тән флексивті-синтетикалық септікпен зат есімнің жекеше, көпше түрлерінің маңыздылығы, орта ағылшын кезеңінде негізінен жоғалады. Ағылшын лексемдерінің категориялық грамматикалық қасиеттерінің әлсіреуінен сөздердің бір ауызекі сөйлеуден екіншіге «миграциялануы» мүмкін болып деп саналады. Б.Е. Зернованың 1986 жылы шыққан «Взаимодействие частей речи в английском языке. Статико-динамический аспект» монографи-

ясында орта ағылшын кезеңіндегі, сөзжасам саласындағы – біртіндеп етістіктен ажырап оған постпозиция ретінде қолдана бастаған көне ағылшын кезеңіндегі кейбір локативті мағыналы етістік префикстерден пайда болған постпозицияларды- қызық құбылыс деп атайды. «Кей үстеулер (away, down, forth) сөз тіркесінде екінші компонент ретінде ХІV ғасырдың өзінде қолданысқа еніп, постпозициялардың эквиваленттеріне айналған [2, 236.]. Мұның бәрі сөз жасау аспектісінде үстеу мен етістіктің жақын байланысын түсіндіреді».

Етістік-үстеу комбинациялардың тарихи динамикасын зерттей отырып, А.Г. Кеннеди көне ағылшын тілінде олардың саны өте аз болғанын атап өтті.[3,3016.] Қоғамның билеуші топтарының ықпалына қарамастан ХІV ғасырдағы ауызекі тіліндегі сандық-сапалық өзгерістермен етістік-үстеу тіркесімдер санының күрт өсуінің себебі оларды халық тәжірибеде жие қолдануы арқылы қалыптасты. Бұл факт етістік-үстеу комбинациялар санының пайда болуы және тез өсуі, тілдің негізгі қасиеттерінің бірін көрсетуі «көне тәсілдерді қолдана отырып немесе олардың қайта топтастыру арқылы жаңа ұғымдарды білдіреді. Алғашқы бірліктің орнына басқа бірліктің пайда болуы» логикалық түсіндірмесі деп саналады [4, 59-616.]. Ағылшын тіліндегі «сөз топтары» (word-groups), әрбір жеке лексикалық бірліктің орташа семантикалық белгісіздіктерін компенсация құралы ретінде пайдалану, тұрақты фразеологиялық сөз тіркестердің қарым-қатынас рөлін күшейтеді. Бұл даму үрдісін С. Робертсон мен Ф.Касс: «көне ағылшын тіліндегі сөз қазіргі ағылшын тіліндегі сөзге қарағанда контексттен тәуелсіз болғанын» атап өткен. Осыған байланысты В.В. Виноградов «сөзді пайдаланудағы контексттердің жинақталуы көбінесе оның синтаксистік-фразеологиялық функциясымен байланысты» деп атап өтті [5,1516.]. Сыртқы қолдаудың тәуелділігін күшейту тек фразеологиялық комбинациялар құрамындағы сөздерді қолдануда ғана емес, сонымен қатар сөйлемдегі сөздердің тәртібін белгілеуде де көрінеді.

1950 жылғы А.С.Ненюкованың «Предлоги и обстоятельственные наречия в древнеанглийском языке» деген еңбегінде үстеулердің постпозициялық қолданысы тікелей сөз тәртібі бар сөйлемдерде анықталған [6, 626.].

Грамматикалық құрылымдағы едәуір өзгерістер кеңістіктік үстеулер мен етістік постпозициясындағы адвербалды лексемалардың бірталай көбеюіне әкелді, яғни «жаңа ағылшын тілі кезеңінде префикстері бар герман тектес префиксті етістіктердің орнына үстеулі етістіктер тіркестері ауысты және ауысып жатыр». Бұл герман тілдерінің етістіктеріне ғана тән емес, сондай-ақ латын және француз тілдерінен алынған етістіктерге де тән болып тұр. Уақыт өте келе, етістік-үстеу тіркестері «қоғамдық қолданысқа ие болды, қоғамдық масштабта жүйелі көбейді». Тіл жүйесіндегі схемасына сәйкес белгілі бір бүтін сөз тіркестері - фразеологиялық бірліктер пайда болды». Фразеологиялық бірліктерге ұқсас, етістіктің постпозитивті орналасқан элементпен тіркесуі біртіндеп әртүрлі мағыналарды білдірудің жалпы құралы болды. Әлбетте, фразалық етістіктердің мағынасын және қазіргі заманғы ағылшын тілінің лексикалық бірліктер жүйесіндегі фразалық етістіктердің орнын анықтау үшін бірінші кезекте, олардың екінші элементінің мағынасын анықтау керек. Тәуелсіз синтаксистік функциясы жоқ деривациялы морфеманы ескере отырып, бұл құбылысты морфологиялық деңгейде (күрделі сөздер ретінде) қарастырған жөн. Екінші элементті маңызды сөз ретінде қарастыру, фразалық етістіктерді синтаксис зерттеу тақырыбына айналдырады. Мағынасын фразалық етістіктер компонентінен анықтау мүмкін емес идиомалық немесе ауыспалы мағыналы фразалық етістіктер мәселені одан да қиындатады. Отандық лингвистикада қарастырылып отырған комбинациялардың екінші компонентінің грамматикалық статусы мен тілдің лексикалық бірліктер жүйесінде фразалық етістіктердің орны туралы әлге дейін ортақ пікір жоқ екенін атап өткен жөн. Осыған байланысты қазіргі заманның танымал лингвист ғалымдарының осы немесе басқа көзқарастарға қатысты қарсы немесе қарсы емес салмақты дәлелдерін келтірейік.

Біздің отандас профессор И.Е. Аничковтің еңбектерінде қарастырылып жатқан құбылыстарды зерттеуге қосқан үлесі зор саналады. XX ғасырдың 30-шы жылдарында ол алғашқы

боп «ағылшын адвербалды постпозициялар» (английские адвербиальные послелоги) комбинацияларының екінші элементін анықтады. [7, 536б.]

Адвербалды постпозициялар (adverbial postpositions) деп етістікке тіркесіп, олардың мағынасын анықтайтын, ашатын, толықтыратын, келесі айрықша ерекшеліктері бар бірліктерден тұратын бірнеше ерекше постпозитивті үстеулер түрлерін атаймыз (up, out, off и т.д.): постпозиция етістіктерге тіркескенде құранды to grow up тіркестер (синтаксистік бөлінбейтін сөз тіркестері) пайда болады. Постпозициялардың сөз жасам қасиетіне назар аударатырып, И.Е. Аничков «постпозиция синтаксистік емес, морфологиялық емес, лексикалық бірлікке жатады» деп айтады. Аталған бірліктердің статусына байланысты сын ескертулеріне жауап ретінде, И.Е. Аничков былай дейді: «ағылшын тілінің лексикалық қосымша элементтерін постпозитив деп атау сөйлеудің ерекше бөлігі екендігін білдірмейді». [8, 243б.]

Жоғарыда айтылған етістіктің постпозитивтік элементін В И Ильиш «бөлек сөз бен морфема арасындағы» постпозиция деп атайды. Мұндай элементтер сөйлемнің жеке сөйлем мүшесі бола алмайды, басқа сөйлем мүшелерінің арасындағы байланыстарды және қарым-қатынастарды білдіре алмайды және осы себептен олар «постпозициялардың арнайы разряды, жарты сөздер, жарты морфемалар ретінде аталуы керек, себебі олар сөз жасамды рөл атқарады және жұрнақтарға ұқсайды». [9, 78б.]

Ю.А. Жлукентенконың пікірі бойынша, мұндай комбинациялардың екінші элементі - «постпозитивті префикс», ал оның етістікпен байланысы «біртұтас, сөз тіркесі емес, ортақ бөлек лексема,» [10, p. 110].

С.Б. Берлизон «формасы мен мағынасы бойынша предлогқа сәйкес келетін (in, down, off) және постпозицияға да, префикске де жатпайтын етістік пен кеңістік үстеу тіркестерін (away, back, forth) етістік-үстеу тіркес компоненттері деп атайды» [11, 415б.].

«Современный английский язык» еңбектің авторлары да В.Н. Жигадо, И.П. Иванова және Л.Л. Иофик қарастырылып отырған ауызша комбинациялардың екінші элементін постпозициялар деп атайды және оларды тәуелсіз сөйлем мүшесі функциясын орындай алмайтын, сөйлемде сөйлем мүшесі бола алмайтын, қазіргі кезде формасы бойынша сәй-

кес келетін «тарихи үстеуден құрылған шылау сөздер разрядына жатқызады [12,350]. Н.Н. Амосова постпозитивті етістік құрылымдарының әр-түрлі разрядтарын-етістіктің постпозитивпен тіркескен постпозитивті-етістік фразеологизмі деп атайды. Екінші элементтің рөлін талдай отырып, Н.Н. Амосова постпозитивтер «ерекше түрдегі шылау сөздер» (служебные слова особого рода) деп қорытынды жасайды [13, 376.].

Осындай көзқарасқа сүйене отырып, ағылшын фразеологиясының негізін қалаушы, профессор А.В. Кунин, ұқсас тіркестерді ФБ (фразеологиялық бірліктерге) жасаған классификациясында құрылымдық ерекшелігі бойынша бір маңызды және екі немесе үш маңызды емес лексемалардан тұратын біршыңды ФБ ретінде қарастырады [14,117]. А.В. Кунин қолданған «біршыңды» және «екішыңды» (одновершинные и двухвершинные) ФБ терминдері жатыс септіктегіндегі үстеулермен (give up, make out, ring up) етістіктің идиоматикалық тіркесінен тұратын етістік-адвербалды фразеологиялық бірліктерді қазіргі ағылшын тілінің біршыңды фразеологизмдеріне тән деп санайтын А.И.Смирницкийдің еңбектерінен алынған. Осыған байланысты қазіргі заманғы ағылшын тілінде «процесстың аяқталған мағынасымен етістік+үстеу деген синтаксистік үлгісі мен формуласы туралы айтуға барлық негіз бар. Осы етістік-адвербалды біршыңды фразеологизмдердің екінші компоненті «лексика-семантикалық және грамматикалық жағынан бағынышты рөл атқарады және сөйлемде басқа сөздермен етістіктің байланысын білдіру үшін қызмет етпейді. А.И. Смирницкийдің айтуы бойынша give up, make out сияқты етістік-адвербалды біршыңды фразеологиялық бірліктер идиома бола тұра, етістік-үстеу компоненттерінің мағынасын ашуға болатын to eat up, to tire up («съесть, связать») бірліктерінен ажырата білу керек [15, 2596.].

Дегенмен, қазіргі ағылшын тілінің лексикалық бірліктер жүйесіндегі «постпозитивті етістікті тіркестер» мәселесі бойынша А.В. Кунин ойын бірнеше рет білдірді. А.В.Кунин мұндай фразеологизмдерді «фразеологизмдер мен күрделі сөздердің қасиеттеріне ие тіркестер» деп анықтайды. В.А. Куниннің айтуынша, мұндай тіркестердің екінші компоненті «... үстеу, предлог, морфема да емес, сөз мен жұрнақты морфема немесе сөз-морфема эле-

менті арасындағы тіркес (сөз немесе морфема) ретінде қолданады. [16,1456.] О.С. Ахманова мысал ретінде give up етістік тіркесте күрделі сөз фразеологиялық бірліктен айырмашылық мәселесін қарастыра отырып (кейде compound verbs-«күрделі сөздер», одан да дұрысы verb-adverb combinations -«етістік-үстеу тіркестері») және күрделі етістік түбірлі сын есімдер, және зат есімдерге сәйкес келетін coast-away, step-up т.б күрделі сөз мағынасының идиомалығынан емес, оның тура (морфологиялық) бөлек дұрыс синтаксистік қызмет етпеуі деген қорытынды жасайды [17, 406.].

Мәселені шешу барысында, stand up, go out құрылымдары сөздерге немесе сөзтіркестеріне жата ма деген сұрақ туындайды, өйткені сөзтіркестер сөздер сияқты тілдің номинативті, белгілеу құралдары болып табылады. Ұқсас құрылым компоненттерге тән, жеке құрастырылған, және осы себептен сөздерге емес, сөзтіркестеріне жатады.

Әдебиеттер

1. Ахманова О.С. Семиотика и прагматика английских фразовых глаголов // Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. М.: Изд-во МГУ, 1981. - С. 87-94.
2. Зернов Б. Е. Взаимодействие частей речи в английском языке (статикодинамический аспект). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.-С. 23
3. Kennedy A.G. The Modern English Verb-Adverb Combination / A.G. Kennedy.- California: Stanford University Press, 1920.- 301 с.
4. Кортин Р. Английские фразовые глаголы, М., 1997.с.59-61,62
5. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977.- С. 140-161
6. Ненюкова А.С. Предлоги и обстоятельственные наречия в древнеанглийском языке (по материалам Англосаксонской хроники): дис. . канд. филол. наук. Горький, 1950. -62с.
7. Аничков И.Е. Английские адverbиальные послелогии: дис.. докт. филол. наук.М.,1947.-536-541с.
8. Аничков И.Е. Адverbиальные послелогии в современном английском языке // Ученые записки Пятигорского гос. пединститута. Пятигорск, 1961. - Том 24. - С. 221-253.
9. Ильиш Б. А. Строй современного английского языка. — 2-е изд. — Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1971. — На англ. яз., С.78
10. Жлуктенко Ю.А. О так называемых «сложных глаголах» типа stand up в современном английском языке // Вопросы языкознания. — М.: Наука, 1954.- № 5. С. 105-113.

11. Берлинзон С.Б. Сочетания типа *takeup, takefor* в современном английском языке / С.Б. Берлинзон. - М.; Л.: Просвещение, 1964. - 415 с.
12. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики: учебник для вузов / В.Н. Жигadlo, И.П. Иванова. Л.Л. Иофик и др.. М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1956. - 350 с.
13. Амосова Я. Я. Основы английской фразеологии. — Л.: ЛГУ, 1983. - 37с.
14. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва. 1970.-с.117
15. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.: Изд-во литры на иностр. языках, 1956. - 259 с.
16. Кунин А.В. Фразеологизация и источники фразеологических единиц // Словообразование и фразообразование: тезисы докл. научн. конф. М.: МГПИИЯ им. М. Тореца, 1979. - С. 146-149.
17. Ахманова Г.И. Фразовые глаголы как признак научного регистра речи // Вопросы методики и лингвистики. М.: Изд-во МГУ, 1980. - С. 39-41.

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ФОНЕТИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ И ШКОЛЕ

Резюме. В данной статье рассматриваются основные исторические звуковые процессы к моменту появления славянской письменности (периода конца X – начала XI вв.). Актуальность данной темы определяется недостаточной объективностью в историческом освещении звуковых, деривационных и грамматических явлений в современном русском языке при его изучении. Эта проблема решается только при условии применения научного принципа в историческом описании происхождения слов и их форм. Кроме знаний теории языка, важным является их закрепление, для чего автором предлагается ряд примеров практических упражнений, которые могут быть разнообразными по уровню сложности и тематике, а также будут интересными с точки зрения расширения лингвистического кругозора.

Түйін. Бұл мақала славян сценарийінің пайда болу кезеңінде (10-шы ғасырдың аяғы - XI ғасырдың басы) негізгі тарихи дыбыстық үрдістерге қатысты. Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі заманғы орыс тілінде дыбысты, деривациялық және грамматикалық құбылыстарды тарихи сипаттауда объективті болмауымен анықталады. Бұл мәселе сөздердің пайда болуының тарихи сипаттамасында және олардың формаларында ғылыми қағидат қолданылған жағдайда ғана шешіледі. Тілдік теорияны білуден басқа, оларды түзету керек, оған автор күрделілік пен тақырып бойынша әр түрлі болуы мүмкін практикалық жаттығулардың бірқатар мысалдарын ұсынады және лингвистикалық дүниетанымды кеңейту тұрғысынан қызықты болады.

Түйінді сөздер: тарихи фонетика мен фонология, дыбыс процестер, ашық буындардың құқық, құқық внутрислогового үндестік заңы, дауыссыз палатализация процестер.

Summary. This article examines the main historical sound processes at the time of the appearance of the Slavic script (the period of the end of the 10th - beginning of the 11th centuries). The relevance of this topic is determined by the lack of objectivity in the historical coverage of sound, derivational and grammatical phenomena in modern Russian when studying it. This problem is solved only if the scientific principle is applied in the historical description of the origin of words and their forms. In addition to knowledge of the theory of language, it is important to fix them, for which the author offers a number of examples of practical exercises that can be varied in terms of complexity and subject matter, and will be

interesting from the point of view of expanding the linguistic outlook.

Ключевые слова: историческая фонетика и фонология, звуковые процессы, закон открытого слога, закон внутрислогового сингармонизма, процессы палатализации согласных.

Key words: historical phonetics and phonology, sound processes, the law of open syllable, the law of intrasyllabic sinarmonism, the processes of palatalization of consonants.

Современная лингвистическая наука предъявляет серьезные требования по сохранению объективной оценки всего происходящего с целью более точного научного прогнозирования будущих значимых изменений и ведения глобальных исследований. Огромную помощь в этом оказывает исторический подход к исследованию, так как в некоторых случаях он может стать единственным направлением для получения объективной информации.

В данной статье речь пойдет о русском языке, его исторических «следах», скрытых в современности. Известно, что русский язык до сих пор продолжает сохранять статус средства международного общения не только на территории многонациональной Российской Федерации, Республики Казахстан и других Стран Независимого Содружества, но и в мировом масштабе. В зависимости от многих объективных факторов, в числе которых идеологические, политические, экономические, культурные, этнические, географические и другие, меняется система функциональных языковых средств. Одна-ко, несмотря на это, исторические корни русского языка остаются неизменными, и лишь добавляется еще один исторический слой, отдаляющий от очевидных фактов родства русского языка с другими современными славянскими и неславянскими языками.

Чем дальше от исторических временных срезов, тем дальше и непонятнее становятся факты языковых несовпадений, несоответствий как внутри одного языка, так и между языками одной группы, семьи. К сожалению, дополнительно отдаляют от объективной ког-

да-то научной информации и вносимые изменения, возникаемые в результате так называемых «переписываний историй государств». Порой это делается намеренно, специально для утверждения самостоятельности, автономности развития этноса, народа, в том числе и его языка, с целью отождествления самобытности, отсутствия родства и т.д.

В свете последних политических событий усиливается актуальность научно-исследовательской и общественно-просветительской деятельности ученых-филологов, историков, культурологов и т.д., задачей которых является сохранение достояния наук, соблюдения исторического принципа в освещении научных фактов.

Для современного лингвиста, учителя русского языка знание истинной истории науки очень важно, так как оно позволит правильно толкованию многих языковых процессов и фактов, сохранению научного представления о связях между историческими событийными причинами и его лингвистическими следствиями, привитию интереса у молодых исследователей, обучающихся к истории слова и т.д. Прежде всего, в этом аспекте наиболее ценным для педагога-русоведа становится знание об исторических процессах, происшедших в фонетике и фонологии, грамматике русского языка. В связи с этим к актуальным дисциплинам надо причислить исторические, которые вносят огромный неопределимый вклад в ретроспекцию науки. Потому считаем необходимым уделить еще раз внимание на то, какие задания и практические упражнения можно предложить для закрепления сложного теоретического материала. В целом знакомство с некоторыми вопросами по исторической фонетике и фонологии русского языка помогут будущим специалистам приобрести некоторые навыки и умения исторического комментирования результатов действий звуковых процессов в фактах современного состояния языка.

Одним из самых сложных теоретических блоков в теории языка является его фонетика и фонология. Сегодня современному учителю-русисту необходимо знать о таких фонетических процессах, как о законе открытого слога, законе внутрислогового сингармониз-

ма и процессе падения редуцированных гласных. Перечисленные процессы сыграли решающую роль в формировании и становлении современной фонетической и фонологической системы не только русского, но и родственных с ним языков, и многие факты их современного состояния являются результатом действий исторических звуковых процессов.

Звуковая система древнерусского языка к моменту появления письменности, т.е. к концу X – началу XI в.в., характеризовалась двумя особенностями, унаследованными из праславянской эпохи и сыгравшими важную роль в формировании и дальнейшем развитии фонетической системы: законом открытого слога и законом внутрислогового сингармонизма. Кратко изложим их суть.

Закон открытого слога действовал в общеславянском языке, начиная с IV-VI в.в. До IV-VI в.в. В общеславянском языке, как и в индоевропейском, слоги могли быть и открытые и закрытые. Сущность закона открытого слога заключалась в том, что любой закрытый слог, т.е. слог, заканчивающийся согласным звуком, становился открытым. Такое строение слога было обусловлено тенденцией к восходящей звучности элементов, составляющих слог: слог начинался с наименее звучного и заканчивался наиболее звучным. Как известно, самыми звучными являются гласные звуки, менее звучными – согласные, из которых наибольшей звучностью обладают плавные [p], [p'], [л], [л'], затем носовые [м], [н]. Там, где наблюдался спад звучности, проходил слого-раздел: до-мь, бь-ра-ти, те-плъ, же-на. Такое строение отражало то, что фонемы в пределах слога располагались по мере усиления их фонематической значимости.

Второй закон – закон внутрислогового сингармонизма – действовал на раннем этапе развития славянских языков и также оказал большое влияние на дальнейшую судьбу в развитии не только фонетической, но и морфологической системы русского языка. Действие этого закона требовало сочетания в одном слоге звуков близкой артикуляции. Так как основную фонематическую нагрузку в слоге нес гласный, то согласный приспосабливался к гласному: гласный переднего ряда + твердый согласный, гласный переднего ряда

* В данной статье автором используются условные знаки для обозначения общеславянских букв: знак ъ обозначает ер, знак ь - ерь, знак Ъ - ять.

+ смягченный согласный (лѢ-то, го-ло-ва, кѣ-ни-жѣ-ни-кѣ).

Основными фонетическими процессами, обусловленными действием закона открытого слога, являются утрата конечных согласных, возникновение протетических звуков, упрощение групп согласных, монофтонгизация ди-фтонгов и изменения дифтонгических сочетаний.

На раннем этапе общеславянского языка большинство слов оканчивалось на согласный. Начало действия тенденции к открытости слога вызвало отпадение конечных согласных. Таким образом были утрачены конечные со-гласные [t], [s], [d], [n]: *tod > то, *rec'et > рѣче. Отпадению конечных согласных сопутствовало усиление лабиализации предшествовавшего гласного о: *plodos > plodu > плодъ. Если отпадало сочетание согласных, то лабиализация сопровождалась продлением этого гласного *akmons > akmu > камы;

В связи с утратой конечных согласных увеличилась возможность сращения двух гласных звуков на стыке слов, возникали так называемые зияния, которые устранялись путем осложнения начального гласного согласным j или [в]: *udra - выдра, *oidos (опухоль) - *edos - ѣдь - адъ;

Различают несколько способов изменения групп согласных: 1) полное слияние двух звуков: ес-си > еси, нес-сь > несъ; 2) утрата одного из двух со-гласных звуков: * ved-lъ > вель, *dad-mъ > дамъ, *sър-nъ > сънъ, *met-lъ > мель, *ob-vi-da > обида, * ob-vor-ti-ti > оборотити, *greb-ti > грети; 3) замена одного звука другим: *plet-ti > ple-tti > плести, *bred-ti > bre-tti > брести;

Общеславянский язык унаследовал из индоевропейского языка несколько дифтонгов: *oi , *ei , *ai , *oi, *ei, *ai. Эти дифтонги имели свою собственную структуру: первый элемент служил слоговой частью, второй – неслоговой, и второй элемент закрывал слог. С начала действия закона открытого слога эти дифтонги претерпели изменения, так как они составляли закрытый слог. Но эти изменения происходили только при одном позиционном условии: если дифтонг оказывался перед согласным или в конце слова он переходил в гласный дифтонгического происхождения. Такой процесс перехода дифтонга в одиночный звук в науке назван монофтонгизацией ди-ф-

тонга. Если же дифтонг оказывался перед гласным, то он распадался на две части, т.е. слогораздел проходил внутри этого дифтонга, и в результате элементы этого дифтонга попадались по разным слогам. Например: *kai-na > кѣ-на > цѣна, *voiti > вѣти , *kouati > ковати.

В группе изменений дифтонгических сочетаний следует выделить изменения сочетаний с плавными согласными в начале и середине слов и сочетаний с носовыми согласными.

Еще до действия закона открытого слога на раннем этапе развития общеславянского языка существовали сочетания дифтонгического вида – сочетания плавных согласных с гласными полного образования *or, *ol, *er, *el, которые могли располагаться в начале слова и в середине слова. С началом действия закона открытого слога в этих дифтонгах произошли следующие изменения в зависимости от их расположения в слове. Так, в начале слова в диалектах общеславянского языка, которые затем образовали западно- и южнославянские языки, произошла перестановка гласного и согласного с удлинением гласного (*orbota > *robota > работа). В восточнославянских языках происходит перестановка, но без удлинения гласного. В современном литературном языке исконная форма сохранилась под ударением (ропись, ровный, рост) и в безударном положении (растение, равнина), в которых результат аканья, которое было поддержано старославянским написанием.

Раскрытие слога, состоящего из сочетания плавных согласных с гласными полного образования в середине слова, происходит по-разному в разных диалектах общеславянского языка. В диалектах, которые затем легли в основу южнославянских языков, произошла перестановка гласного и согласного с удлинением гласного. В восточнославянских языках появился еще один гласный. Таким образом, появилось южнославянское неполногласие и восточнославянское полногласие (срвн.: молоко и млекопитающиеся, золото и злато, берег и прибрежный, город и ограда, ошеломить и шлем). В современном русском литературном языке имеются и южнославянские и восточно-славянские формы, которые употребляются либо в разных значениях (глава и голова, прах и порох), либо в одном и том же значении, но полногласная форма встречается

в производных словах (берег и прибрежный, город и гра-достроительство).

Основными фонетическими процессами, обусловленными законом внутрислогового сингармонизма, являются процессы палатализаций, кото-рым также в науке присвоен статус закона. Рассмотрим их.

В результате действия закона внутрислогового сингармонизма, соглас-но которому в одном слоге должны быть близкие по артикуляции, однород-ные по звучанию звуки, произошли изменения заднеязычных согласных. Праславянской поре известны три сильные палатализации заднеязычных со-гласных, которые, учитывая хронологическую последовательность в их осуществлении, принято условно называть первой, второй и третьей. Все они являются переходными, так как смягчение сопровождается их качествен-ным переходом в другие согласные. При изучении этих процессов важно усвоить следующее: 1) каков результат смягчения; 2) при каких условиях осуществляется та или иная палатализация; 3) какова относительная хроно-логия этих процессов.

В индоевропейскую пору заднеязычные согласные Г, К, Х были только твердыми. В самом начале существования общеславянского языка происхо-дит первая палатализация этих согласных. Поскольку результаты этой пала-тализации одинаковы во всех славянских языках, следовательно, этот про-цесс происходил тогда, когда никакого деления общеславянского языка на группы (диалекты) не существовало. Заднеязычные согласные смягчались перед гласными переднего ряда и переходили в звуки иного качества – ши-пящие Ж, Ч, Ш. Эта палатализация наблюдается преимущественно при сло-вообразовании, реже - при формообразовании. Например: кь-нига – кънижь-никъ, дроугъ – друуже, съку-ка – съкучьнь, въходъ – ушьдьшее. Результа-ты этой палатализации получили отражение в виде чередований в современном русском языке г//ж, к//ч, х//ш: могу – можете, пеку – печете, друг – дружи-на, стук – стучим, потух – тушить.

Следует обратить особое внимание на смягчение заднеязычных перед Ъ (из индоев-ропейского Е долгого). Этот звук, смягчая зад-неязычные соглас-ные в Ж, Ч, Ш, сам после вновь возникших мягких согласных не сохра-

нился, а переходил в А. Вот почему в одина-ковых грамматических категориях по-сле не-шипящих согласных наблюдается Ъ, а после шипящих – А. Сравните: лежати, кричати, слышати и горЪти, видЪти, велЪти.

Вторая палатализация заднеязычных со-гласных Г, К, Х возникла позд-нее первой, но тоже в праславянский период, не ранее 1У-У1 в.в. н. э. Проис-ходила она главным образом при формообразовании. Суть этой палатали-зации заключалась в следующем: заднеязычные согласные Г, К, Х перед Ъ и И дифтонгического происхождения, смягчаясь, переходили в свистящие З, Ц, С. Например: *koina > *kЪna > цена, *goima > *gima > зима. Преимуществен-но вторая палатализация происходила перед окончаниями, имевшими в сво-ем составе гласные Ъ и И, возникшие из дифтонга *oi. Результаты данной палатализа-ции в современном русском языке не сохрани-лись, но продолжа-ют сохраняться в украин-ском и белорусском языках.

Третья палатализация заднеязычных со-гласных Г, К, Х проходила, оче-видно, одно-временно с первой, раньше второй. В резуль-тате этого смягчения заднеязычные согласные переходили в свистящие З, Ц, С, как и в ре-зультате второй палатализации. Но это смяг-чение осуществлялось при иных услови-ях, а именно после гласных переднего ряда *i, *ь и юса малого, а также по-сле мягкого сло-гового Ч. Такое смягчение наблюдалось и при словообразо-вании и при формообразовании. Результаты третьей палатализации одина-ковы во всех славянских языках.

В отличие от первой и второй палатализа-ций, при которых изменение заднеязычных согласных происходило под влиянием после-дующих гласных переднего ряда, в данном случае палатализирующее влияние оказывал предыдущий гласный, поэтому это смягче-ние называют прогрессивной асси-милацией (срв.: 1-ое и 2-ое смягчение называют регрес-сивной). Например: *roľga > польза, * styga > стьзя (совр. стезя).

Таким образом, результаты рассмотренных исторических фонетиче-ских процессов на-шли свое отражение в современном русском языке в виде так называемых чередований гласных и согласных в корнях слов.

В заключение предлагаются практические задания для закрепления, которые требуют не

только исторических комментариев к современному состоянию слов, но и реконструкций исторических форм слов. Подобные задания считаются повышенной сложности и требуют особой внимательности и научно-исследовательской подготовленности.

При разработке подобных заданий соблюден один из главных педагогических принципов - принципа научности, так как для их выполнения молодыми исследователями должны быть применены методы дедукции и индукции. Так, автором предложены 10 заданий разных уровней сложности, выполнение которых позволит закрепить теоретический материал в необходимом объеме.

Образцы заданий:

1. В приведенных ниже этимологически родственных словах найти результаты упрощения групп согласных в праславянском языке: вянуть – увя-дать, вертеть – время, долото – долбить, невеста – ведать, обволакивать – облако – облачение, согнуть – изгиб, грести – гребу, шел – пришедший – шествие – ходить, блеснуть – блеск, кануть – капнуть.

2. Восстановить праславянскую форму следующих слов: обитель, гре-сти, мыло, обернуть, стынуть, сон, власть, вернуться, зависть, тронуть, тонуть, плеснуть.

3. Указать корни и дать общеславянскую форму слов:

сынъ – сыноу – сынове,
плоути («плыть») – пловоу – плавати – плавь (корабля),
слоути («слыть») – слава – словити («нзывать, говорить»).

4. Выписать однокоренные слова, установить чередования звуков и дать их историческое объяснение: жую, слово, засов, жевать, свиток, чи-стоплюй, сунуть, слава, слыть, запевать, перевью, плевать, пою, подойник, детский.

5. Доказать, что следующие слова являются этимологически родственными: узел – связать, рукопожатие – ужимки, груз – грязь, супруг – упряжка, приятель – взаймы, кустарник – чаща.

6. Указать соответствия гласных звуков в корнях слов, объяснить происхождение гласных в древнерусских словах:

лат. domus – древнерусск. домъ
лат. mater – древнерусск. мати
лит. gelti – древнерусск. жалъ

лит. sunus – древнерусск. сынъ
лит. duseti – древнерусск. дышати л а т .
mus – древнерусск. мышъ
лат. vidua – древнерусск. вдова
лат. axis – древнерусск. ось
лит. medus – древнерусск. медь
лат. verus – древнерусск. вѣра

7. Выделить исторический корень и объяснить, как в процессе разрушения дифтонгов возникли имеющиеся в примерах чередования:

быти – бывати – забвение, плавати – плыти – плоути – пловыць, се-яти – сито, гнити – гноение, пѣти – пою, ночевати – ночую.

8. Сгруппировать слова в три столбика: 1) с сочетаниями ра, ла, рѣ, лѣ общеславянского происхождения; 2) со старославянским неполногласием; 3) с восточнославянским полногласием: смрад, вред, ворота, мрамор, трава, корова, брат, челом, ошеломить, краткий, положить, пламя, полотенце, храбрый, порох, храню, слеза, кладу, очередь, середина, жеребенок, хоровод, плавать, коротать, стрела, младший.

9. Найти корень слова и объяснить в нем чередование согласных звуков:

а) чесати – коса, прорѣха – рѣшето, кадити – чадити, горѣти – жар, година – жьдати, коньць – начало, страхъ – страшнь, ликъ – личьный – лице, пророкъ – прорицати – рьци, кѣнязь – кѣнягыни – кѣняже-ство, състязание – тяга, кѣто – цѣмь;

б) рост – роца, брюзга – брюзжать, пахать – пашу, ловить – ловля, вытопить – вытоплен, верблюд – верблюжий, рог – рожок, строгий – строже, щука – щучий, увлекаться – увлечен, ученик – ученица, сберегу – сбережение, знак – значок, пригласить – приглашение, дешевый – дешевле, ды-хание – дышать, дорогой – дороже, пастух – пастуший, сколько – количество.

10. Написать праславянскую форму слов: ноша, стужа, земля, вождь, вижу, стричь, голова, нрав, стеречь, смрад, колоть, порох, стынуть, плес-нуть, обитель, честь, сон, грести, работа, дерево, страна, колесо

Таким образом, история и развитие русского языка тесно связаны с историей его носителя. Исторические фонологические и фонетические процессы нашли свое отражение в современном русском литературном языке в виде различных чередований гласных

и согласных в корнях слов и аффиксальных морфемах. Эти знания помогут будущим языковедам глубже понять современные закономерности, касающиеся не только звуковой стороны языка, но и лексики, и грамматики.

Литература

1. Букачевич Н. И., Савицкая С. А., Усачева Л. Я. *Историческая грамматика русского языка*. – Киев: Вища школа, 1974.
2. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. *Историческая грамматика русского языка*. – М., 1984.
3. Дибров А. А., Овчинникова В. С., Левчук В. И. *Историческая грамматика русского языка*. – М., 1968.
4. Журавлев В. К. *Диахроническая фонология*. – М.: Наука, 1986.
5. Иванов В. В. *Историческая грамматика русского языка*. – М., 1990.
6. Колесов В. В. *Историческая фонетика русского языка. Часть I*. – М.: Просвещение, 1976.
7. Постовалова В. И. *Историческая фонология и ее основания*. – М.: Наука, 1978.
8. Самсонов Н. Г. *Древнерусский язык*. – М.: Высшая школа, 1973.
9. Сидоров В. Н. *Из русской исторической фонетики*. – М.: Наука, 1969.
10. Собинникова В. И. *Историческая грамматика русского языка*. – Воронеж, 1984.

Әлім Ә.А.

Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ, аға оқытушы

Нұржанова Ш.С.

Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ, аға оқытушы, Алматы қаласы, Қазақстан

Мадалиев М.М.

Қырғызстанның Халықаралық Университеті, социология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қырғызстан Республикасы, Бішкек, e-mail: aselalimkaznu684@gmail.com; nurgans@mail.ru

СПОРТТЫҚ ЖУРНАЛИСТИКАНЫ ҒЫЛЫМИ ТҮРҒЫДАН ҚАРАСТЫРСАҚ...

Түйін: Қынабай Аралбаев қазақ журналистикасында, оның ішінде спорттық журналистикада спорт комментаторы ретінде танылған, елеулі із қалдырған айтулы азамат, талантты қаламгер болатын. Табан астынан ұтымды және орынды сөз айту кеңестік қатаң да қасаң жылдарда оңай болмайтын. Әр сөзге қарауыл қойып, айтар сөзіңе абайлап қараған жүйеде, спорттық терминдер мен сөз қолданыстары шектеулі заманда, Қынабай Аралбаевтың төл тіліміздегі спорт журналистикасын жайнатып, жаңартып жіберуі ерлікке бара-бар еді, ол өмірден ерте кетті, небәрі отыз бес жасында, ол спорт саласындағы журналистикаға алғашқы тыңға түрен салған білімпаз журналист болып қалады халық жадында.

Әбдісәланды жан-жақты елге танытқан Қ.Найманбаев болса, сол ағасына, жерлесіне еліктеген Қынабай Аралбаев спортышы жігіттеріміздің ел намысын қорғаудағы ерлігін, намысшылдығын, шеберлігін уағыздауда жоғарғы көркемдікке қол жеткізді. Өз кезегінде Қынабай Аралбаевқа еліктеген жас қаламгерлер аз болмады. Солардың бірі Қыдырбек Рысбекұлы Сидней Олимпиадасының чемпионы Б. Саттарханов туралы елге көркем шығарма ұсынып халықтың сүйіспеншілігіне бөленді.

Жетісай, Киров, Мақтаарал, Мырзашөл өңірінің көптеген шабандоздарын теледидар арқылы Қынабай Аралбаев таныстырды. Ол бағалы кадрлар әлі де жиі беріліп тұрады.

Іскер жігіт одан кейінгі мерзімде қазақ телерадио комитетінің төрағасы, министр Камал Смайыловтың, кейінірек Сағат Әшімбаевтың көмегісі болып істеген кезде Қазақстанның алыс аймақтарына телебайланыстардың жетуіне өлшеусіз үлес қосты.

Кілт сөздер: журналистика, спорттық журналистика, төл тіл, спорттық терминдер, ұтымды ой.

Резюме: Кынабай Аралбаев остается в памяти, как, доблестный гражданин, талантливый писатель в казахской журналистике, в том числе спортивным комментатором и в спортивной журналистике. В тяжелые и суровые Советские годы было трудно придерживаться своего мнения

и говорить рациональными, замысловатыми и разумными словами. В системе которой каждое слово выискивалось и говорилось с особой осторожностью, а за использование в словаре казахских спортивных терминов наказывалось, Кынабай Аралбаеву удалось обновить и украсить родной язык в спортивной журналистике было его подвигом и залуживало похвал, он ушел рано из жизни, всего лишь в тридцать пять лет, но он остается в памяти народа, как, знаток и первопроходец спортивной журналистики.

Если, К. Найманбаев помог Абдисалану обрести популярность в своей стране, то Кынабай Аралбаев подражая ему, своему брату и земляку, проповедуя мужество, достоинство и мастерство наших спортсменов в защите чести своей страны, достиг высокого художественного уровня в творчестве, который называется - спорт.

В свою очередь среди молодых творцов было не мало ему подражателей и один из них Кыдырбек Рысбекулы, который представил стране художественную работу об чемпионе Олимпийских игр в Сиднее Бекзате Саттарханове и этим заслужил любовь народа.

Кынабай Аралбаев с помощью телевидения представил многих джигитов-спортсменов из мест Жетісай, Киров, Мақтаарал и Мырзашөл. Эти бесценные кадры и сейчас часто транслируются в эфире.

Он за свою короткую жизнь с большой деловитостью успел побыть председателем Комитета по телевидению и радио Казахстана, помощником министра Камала Смайылова, чуть позже второй рукой Сағата Ашимбаева, а еще он внес неоценимый вклад в развитие телецентра в отдаленных районах Казахстана.

Ключевые слова: журналистика, спортивная журналистика, самобытность языка, спортивные термины, рациональный замысел.

Summary: Kinabai Aralbaev is remained as a valiant citizen, talented writer in Kazakh journalism, and as a sport commentator in sport journalism.

In difficulty and stern Soviet years it was difficult to keep to year opinion and to say rational, complicated and reasonable words. In the system were every word is

spoken with special care for using Kazakh sport terms they were punished. Kinabai Aralbaev first renewed and adorned native language in sport journalism. He did when he was thirty fires and he is remained in people's memory as an expert in the sport journalism.

It Naimanbaev K. helped Abdissalan to find popularity in his country, Aralbaev imitating his brother preaching courage, dignity and skills of our sportsmen in defense honour of the country, he reached highest artistic level. There were many young creative people who imitated him.

One of them Kidirbek Rusbekuli who presented artistic work about champion of Olympic games in Sidney Bekzat Sattarkhanov. Aralbaev presented many spotsmen from Zhetisai, Kirov, Maktaaral, Mirzashol. There films about sportsmen transmitted on TV.

He was chairman of the Committee of television and radio of Kazakhstan, an assistant of the Ministre Kamal Smaylov, he helped Sagat Ashimbayev and to open televisional centres in remote regions of Kazakhstan.

Key words: *journalism, sport journalism, original language, sport terms, rational project.*

Қынабай Аралбаев... Осы бір Мырзашөлдің асықтай азаматы мына жалғанмен ертелеу қоштаспағанда қазақ үшін, әсіресе бүгінде кенжелеп отырған оның спорт саласы үшін көп нәрсе тындырар еді-ау деп ойлайсың. Шындығында да Қынабай Аралбаев өзінің қамшының сабындай ғана қысқа ғұмырында қолынан қаламын тастамай қазақ журналистикасының өркендеуіне, әсіресе спорт саласының өрге басуына мол үлесін қосып кетті.

Оның алғашқы мақалалары жас боз баланың арманының жалғасы – ғарышты игеру фантастикалық шығармаларына ұласып, «Зерде» журналының беттерінен орын алып жүрді. Мұндай шығармалар Ю. Гагариннің ғарышқа ұшуынан алған әсерінен туындағаны белгілі еді.

Онан соңғы еңбектері Қазақстанның атын шығарып жүрген майталман спорт шеберлеріне арналған еді. Солардың ішінде сол кезде барлығымыз жанкүйерлік жасап жүрген боксшы Ә. Нұрмахановтан кейін әлемге қазақ халқының атын бірнеше дүркін шығарған, жарық жұлдыз балуан Дәулет Тұрлыхановтың күші мен құдіретін әлем халқына, өз еліне баспасөз және теледидарда алғашқы танытқан Қынабай Аралбаев болды.

Тұлпар болар тұқым тай күнінен белгілі демекші, Қынабай Аралбаев «Білім және еңбекте», «Зерде» журналдарында, республикалық радиотелекомитетте қызмет жасап жүрген

кезінде әдебиет, өнер және мәдениет жайлы, жас буын авторлар, олардың жаңа шығармалары туралы пікір алысып сыр шертетін. Спорт тақырыбына қызықты мақалалар мен репортаждар жазумен қатар «Қайраттың» ойындарын қазақ тілінде алғаш көгілдір экран арқылы жүргізген де Қынабай Аралбаев болды.

Қынабай Аралбаев әлем чемпионы Дәулет Тұрлыхановтың құрметіне арнап теледидар кешін өткізді. Спорт сарайында екі күн өткен бұл спорт тойы қазақ спорты тарихында бұрынды-соңды болмаған, бұрынғы Кеңес Одағы көлемінде де, спорт серкелеріне арналған мұндай құрметті той өтпеген. Қазақтың намысқой ұлдарының даңқын көтеруді бірінші рет ұйыдастырған спорт журналисі Қынабай Аралбаевтың бұл еңбегі ерлікке пара-пар еді. Тойға Олимпиада және әлем чемпиондары Новосибирскіден Александр Карелин, Минскіден Командор Маджидов және тағы да басқа саңлақтар қатысты. Қазақ телеспортына жаңалық әкелген бұл кеш теледидардан қайта-қайта көрсетілді.

Өкінішке орай, бұл талантты журналист Қынабай Аралбаевтың алғашқы және соңғы ұйымдастырған кеші болып қалды. Оның артында көптеген очерктері, фантастикалық әңгімелері қалып отыр.

Қынабай Аралбаев, әсіресе, қарапайым дене тәрбиесінің ролі жайлы көп хабар жасады. Телевизия жастардың көп қарайтын, аудиториясы кең арна. Ал, дене тәрбиесін серік ету арқылы ең әуелі дене мен тәні сау ұрпақ тәрбиелейтін едік [1].

Қынабай Аралбаев артында көп сапалы да саналы репортаждар қалдырды, енді репортаж мәселесіне келетін болсақ, спорттық журналистикада спорт репортажы мен спорттық коментарий деп аталатын екі жанрдың бір-бірінен айырмашылығы бар екендігіне қарамастан, аталған екі жанр үнемі қатар жүріп келе жатыр.

Түрлі авторлар екі жанрды бірде біріктіріп, бірде екіге бөліп қарастырады. Мысалға, спорт репортажының авторын комментатор десе, айтылып жатқан мәтінді бірде репортаж, бірде коментарий дейді. Бұл біздіңше қазіргі журналистикада орын алып жатқан жанрлардың кірігу тенденциясының әсерінен коментарий репортаждың сараптамалық бөлімі деген теория да бар. Репортаж термині латынның «reportare», яғни, «хабарлау, айту» деген сөзінен алынған. Аталмыш жанр бастапқыда

тек баспасөзге тән болса, уақыт өте келе радио мен телевизия саласына да етене еніп кетті. Спорттық репортаждың өзіндік мынадай ерекшеліктері бар: біріншіден, спорттық репортаждың бас кейіпкері – сөйлеуші немесе ақпаратты сараптап, қорытып, эфир барысында эмоционалдық ерекшеліктерді ескере отырып, таратушы, екіншіден, спорттық репортаждың құрамдас бөлігі – комментарий. Яғни, оқиғаның сараптамасы, жекелеген фактілер мен жалпы қорытындылар, болжамдардың жиынтығын хабарлау, үшіншіден, комментатор оқиғаның басы-қасындағы басты тұлға қызметін атқарады. Тек қана жылжымалы телевизиялық станциялардың болмаған кезінде ғана ол барлық ойын барысын студияда отырып жүргізеді. Өзге уақыттың барлығында тікелей оқиғаның куәгері комментатор болып есептеледі, төртіншіден, көрермен немесе тыңдарман ойын барысын комментатормен бірге тамашалайды немесе тыңдай алады, бесіншіден, репортаж құбылысты нақты уақытта оқиғаның қалыпты, табиғи дамуы тұрғысынан көрсете алады.

Негізгі орынға оқиғаны субъективті қабылдау шығады. Бұл ойын барысында комментатордың беретін ақпараты мен репортаж мазмұнынан байқалып тұрады. Дегенмен, комментатор ойынды объективті, яғни, бейтарап тұрғыдан жүргізеді. Сенімді үн мен әсерлі авторлық бастамалар ақпаратты қабылдаушыға дұрыс әсер етеді. Бұл көп жағдайда комментатордың білім деңгейі мен тәжірибесіне, тілдік құрылымына тікелей байланысты болып келеді [2].

Елбасы Н. Назарбаев төртінші медиафорумда сөйлеген сөзінде: «Ғаламдық жаһандану арқылы адамзаттың алдынан жаңа постидеологиялық кезең ашылды. Оның бізге не берері бүгінгі ұрпақтың білімі мен білігіне байланысты. Менің пайымдауымша, күллі әлем үшін ашық та айқын ақпарат таратуға негізделген жаңа заманға бастайтын жаһандану бұқаралық ақпарат құралдарға қойылатын талапты күшейте түсті.

Сондықтан олар өздерінің әрбір сөзі үшін моральдық жауапкершілікті терең сезінуі керек. Баспасөздің еркіндігі мен оның қоғам алдындағы моральдық жауапкершілігі арасындағы тепе-теңдікті таба білу – бүгінгі форумның күн тәртібіндегі ең басты мәселелердің бірі болады деп есептеймін. Сөз бостандығы шексіз емес. Ол табындыратын ғана емес,

талқандайтын да қуатты күш. Ол саясатты ғана жасап қоймайды, сонымен бірге ел тағдырына ықпал ететін қоғамдық пікір мен қалың бұқараның санасын да сомдайды. Сондықтан сөз бостандығы дегенді журналистік ар-ұждан жауапкершілігі деп те танығандарыңыз жөн. Тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары дегеніміз – аса қымбат құндылық. Сондықтан ол ешқашан «ақпараттық соғыстардың» «сойылына» айналмауға тиіс. Журналист қандай мәселені қаузаса да парасат шеңберінен шықпауы керек. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы, экономикадағы және іскер топтардағы күштердің ара салмағын да айқындайтын құрал. Газеттер жеке тұлғалар мен корпорациялардың иелігінде болса да, сөз бостандығы тек халықтың құзырында екенін еш уақытта естен шығармаған жөн», - деген болатын [3].

Спорттық журналистика туралы көзқарас, теориясы мен тәжірибесі әр түрлі, сипаттай кетсек: мысалға, Ресей зерттеушісі Д.А. Туленкова: «Спорттық журналистика – бұқаралық коммуникация құралдары, яғни баспасөз, радио, телевизия арқылы маңызды ақпаратты тарату үшін ақпаратты жинау, өңдеу мен сараптаудың әлеуметтік маңызы бар қызметі»-, деген екен. [4].

Е. Войтик өзінің «Спорттық ақпарат табиғаты және оның БАҚ-тағы рөлі» еңбегінде: «Спортты ақпараттың түрлі бөлімдерін, әлеуметтің өмір сүру салтын қамтып, тұтас бизнес индустрия ретінде қарастырады. Осы арқылы жекеленген спорт түрлері мен спортшылар туралы мәлімет береді», - дейді [5].

Қазіргі кезде спортты бизнес индустрияға теңеуге болады. Өйткені, спорт бүгінгі таңда өзінің жұмыс істеу механизмін, табысқа жету жолын, нарыққа талабына сай, талай сыннан өткен сала болып отыр.

Спорттың түріне қарай міндеті мен функциялары, құралдары да әртүрлі, әрі бір-бірімен ауысып отырады. Журналистикада ақпарат барлық уақытта, барлық жерде бір мағынаға ие, ол – жаңалықты хабарлау. Ерекшелігі – салалық бағытқа байланысты ақпараттың берілу тәсілі өзгеріске ұшырауы мүмкін. Осыған байланысты, журналистикадағы ақпарат екіге: халықаралық және жергілікті болып бөлінеді. Спорттық журналистикада да солай.

Спорттық журналистика қызметтері: біріншісі, ақпараттық қызмет, зерттеушілердің статистикасы бойынша спорттық журналисти-

када жарияланатын материалдардың 60-80% ақпараттық қызметті атқарады. Ақпараттық қызметтің ерекшелігі, барлық ортаға ортақ болуында. Журналистикадағы басқа да салалар сияқты спорттық журналистика да көпшілікке арналған жаңалықтарды ұсынады. Мәселен, спортшының жеке өмірінен мәлімет, жарысқа дайындық қалай өтіп жатыр, жарысқа байланысты мамандар мен жаттығушылардың көзқарасы мен болжамдары, спортқа байланысты тағайындаулар, ауысулар мен өзгерістер, жұмыс барысындағы қиыншылықтар, мейлі ол қаржылай болсын, жарыстың қорытынды нәтижесі, ұсыныстар мен ақыл-кеңестер.

Журналистиканың басты қызметі – ақпарат беру. Ал, спорттық журналистикада ақпараттық функцияның сипаты туралы ресейлік спорт маманы В.С. Родиченко: «Спорттағы ақпарат – бәсекемен байланысты, таратылған ақпарат бәсекенің мықты болуына әсер етеді. Журналистердің таратқан ақпаратынан спортшылардың нәтижесі сипатталып, спортшылар арасында бәсекелестікті күшейтеді» [6].

Спорттық журналистиканың келесі қызметі – насихаттық қызмет, ол журналистиканың қоғамға белгілі бір саланы, не қызметті насихаттайды. Қоғам мүшелерін белгілі бір іске жұмыла кірісуіне, адами қасиеттер мен ұлтжандылықты насихаттауда журналистиканың маңызды рөлі бар. Дәл сол сияқты спорттық журналистиканың насихаттық қызметі маңызды. Насихаттық қызметті спорттық журналистикада екіге бөліп қарастыруға болады: біріншісі, елдің мықты спортшыларын, спорт түрлерін насихаттау, екіншісі, спорттың өзін насихаттау. Яғни, өскелең ұрпақты, қоғамды жалпы салауатты өмір салтын сақтауға шақыру. Спорттың адам өміріне маңыздылығын айқындау.

Ұйымдастыру қызметі – спорттық журналистиканың үшінші қызметі, ол бұқаралық ақпарат құралдары арқылы ұйымдастырылатын және оның тікелей қатысуымен орындалатын кез-келген спорт түрінен өткізілетін, мекемелер мен қызметкерлер арасында спорттық жарысты ұйымдастыру болып табылады. Журналистика қоғам санасына тікелей әсер етіп, басқарушылық функцияға ие екенін білеміз. Осы тұста спорт журналистиканың ұйымдастырушылық қызметін басқару қызметімен байланыстырып қарастыруға да болады.

Қоғамдық пікірді қалыптастыру қызметі – журналистиканың насихаттық қызметімен етене қызмет атқарады. Бөлек қарастырып отырғаным, насихат барысында қоғамдық пікір аса ескеріле бермейді. Қоғамдық пікірді қалыптастыру қызметінде кері байланыс арқылы қоғам мүшелерінің пікірлері ескеріліп қызмет етіледі.

Ендігі спорттық журналистиканың – жарнамалық қызметі. Спортшы өзі өнер көрсететін ойын түріне, еліне жарнама жасаса, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сол спортшыға қолдау көрсеткен демеушілер мен жекеленген компаниялар жарнамаланады. Жарыс барысында көрермен сол демеуші компанияның логотипі мен атымен таныс болады.

Эстетикалық қызмет, бұл қызмет спорт журналистикамен тығыз байланысты. Гимнастардың әдемі қимылы, күшті боксшылар мен сымбатты мұз гимнастарының өнерін көрсету арқылы халық жадында, ойында керемет образдар пайда болады. Адамдар сол кереметтен рухани ләззат алады. Адамдардың жанары арқылы қабылданған, құлағы арқылы естілген дүние оның психикасына белгілі бір дәрежеде әсер етеді. Қиял мен танымдық деңгейге әсер етіп, іңкәрлікке, тазалыққа, сұлулыққа құштарлықтарын арттырады. Адам жаны әдемілікке тумасынан құштар келеді. Ал спорттық ойындар сол сұлулықтың бір көрінісі. Адам мүмкіндігінің шексіздігін, адам денесі сұлулығының ерекшелігін спорт айқын көрсете алады. Сондықтан да спорттық журналистиканың эстетикалық қызметі маңызды рөлдердің бірін атқарады.

Көңіл көтеру қызметі, спорттық бәсекелер әлемдік деңгейдегі концерттен де, кино көрсетілімнен де кем түспейді. Қоғам өтіп жатқан бәсекені көре отырып, көңіл көтереді. Көрсетілімнен қызықты сәттерді назардан қалдырмай, өздеріне қажетті эмоцияны шығарады. Спорт журналистиканың дәл осы функциясы өзгелерден алдыңғы орынға шығып тұр. Бұл арна рейтингісін көтерді. Қарапайым қоғамды күнделікті күйбеңнен шаршағанда теледидарды көңіл көтеру құралы ретінде пайдаланады.

Профессор Н. Омашев: «Журналистер – биліктің сарай ақыны болған емес» атты мақаласында: «Журналистиканың негізгі қызметін билік дұрыс түсінуі керек. Журналистер – биліктің сарай ақыны болған емес, болмайды да. Себебі, бұқаралық ақпарат құралдары –

биліктің емес, халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Сол халық бір нәрсені ашық айтқысы келсе, шұбырып көшеге шығып кетпейді, өз сөзі журналистердің аузымен айтылғанын күтеді.

Яғни, журналист халықтың атынан билікке қаратып «Бізге берген уәденді орында!» деп батыл айтуға, талап етуге құқы бар. Биліктің журналистиканы жақсы көрмегені үшін ренжудің қажеті жоқ. Дамыған елдердің өзінде солай. Тіпті бұқаралық ақпарат құралдарына «байлаулы ит» деп анықтама бергендері де кездеседі. Кез-келген елде журналистика мен билік ауыз жаласып кетпейді. Олардың табиғаты бір-біріне кереғар. Тек тоталитарлық, авторитарлық елде ғана журналистер ештеңе айта алмай, үнсіз қалады», - деп жазады [7].

Ғалымның осы сөздерінен журналистер жұмысының пәрменділігін түсінуге болады. Спорт журналистикасы да бүгінде спорттық нарық жағдайында өзінің маңыздылығын барынша айқындап келе жатқаны жасырын емес.

Тіліміздің жанашырындай болып кеткен Р. Сыздықованың журналистерге ақпарат таратуда тіл мәдениеті керек-ақ екенін: «Журналистер қазіргі таңда тіліміздің бағын жандырушы, қазақы мақамдағы сөз киесін жаңғыртушы, көңіл кестесін келтіріп сөйлеуші мамандар ретінде танылып, ұлттық тілімізді дамыту жолында қоғамдағы ықпалды күшке айналуы қажет. Ал әр журналист мұндай жауапкершіліктің ауыр салмағын сезінбес бұрын, тіл мәдениетінің парқын түсініп алуы тиіс. Ал тіл мәдениеті дегеніміз - «мәдениет деген сөздің өзі айтып тұрғандай, ол - тілдің дұрыстығы, сындарлығы, әсемдігі деген ұғымға саяды. Нақтылай түссек, тіл мәде-

ниеті алдымен сөз мәдениеті, яғни сөздердің мағыналарын дәл түсініп, орнымен қолдану, оқырман мен тыңдаушыларға түсінікті де әсерлі етіп жазу немесе жеткізу, сөздерді қиюластырып, үндестіріп, дұрыс айту, қатесіз сауатты сөйлеу» сияқты орынды пікірімен аңғартады [8].

Комментаторлық қызмет эмоцияға толы, қызбалықты қажет ететін болғандықтан, бұл қызметте журналист өз мәдениетін қалай да сақтап қалуды басты назарда ұстағаны жөн.

Әдебиеттер:

1. *Репортажды жүргізген Қынабай Аралбаев: мақалалар, естеліктер, арнау өлеңдер.* – Алматы: Толғанай Т баспасы, 2010. 3-107 бет.
2. *Садық М. Деректі фильмнен үлкен киноға дейін.* – Астана: Фолиант, 2004. 276 б.
3. *Беспалова А., Корнилов Е., Короченский А., Лучинский Ю., Станько А. История мировой журналистики.* - Москва - Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2003 ж.- 67 бет.
4. *Туленков Д.А., Кассиль Л. Советская спортивная публицистика 1920 - 30-х годов. Кандидатская диссертация.* - Саратов, 2005. - 17 бет.
5. http://e.lanbook.com/books/element.php?pl1_id=44237
6. <http://www.libsid.ru/istoriya-zarubezhnogo-i-otechestvennogo-kinoiskusstva/istoriya-zarubezhnogo-kinoiskusstva/kino-frantsii>
7. *Әділжәділқызы Ж. Тікелей эфир табиғаты.*-Алматы: Қазақ Университеті, 2003 ж. - 32 бет
8. http://www.akorda.kz/kz/page/page_kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevty-n-kuatty-kazakstandy-birge-kuramyz-atty-foru